

ISSN 2307-1664

**ВІСНИК
ЛЬВІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

**ФІЛОСОФСЬКО-ПОЛІТОЛОГІЧНІ
СТУДІЇ**

Випуск 4

2014

VISNYK | ВІСНИК

OF THE LVIV | ЛЬВІВСЬКОГО
UNIVERSITY | УНІВЕРСИТЕТУ

Philosophical | Філософсько-політологічні
political studies | студії

Issue 4 | Випуск 4

Scientific journal | Збірник наукових праць

Published since 2011 | *Видається з 2011 року*

Ivan Franko | Львівський національний
National University of Lviv | університет імені Івана Франка

2014

Включено до переліку наукових фахових видань України з галузей науки філософські та політичні. Наказ МОН України №153 від 14.02.2014 року.

Друкується за ухвалою Вченої Ради

Львівського національного університету імені Івана Франка

Висвітлено актуальні проблеми методології політичної науки, проаналізовано стан розвитку політичної науки та сучасні теоретико-методологічні напрями дослідження політичних процесів та інститутів в Україні.

The current problems of the methodology of the Political Science were highlighted. The development of the Political Science and modern theoretical and methodological approaches of the research of political processes and institutions in Ukraine were analysed.

Редакційна колегія:

Марія Альчук, д-р. філос. н., доц.; *Іван Бідзюра*, д-р політ. наук, проф.; *Вавжинец Конарські*, д-р. габ. політ. н., проф. (Польща, Варшава); *Іван Варзар*, д-р політ. наук, проф.; *Ігор Вдовичин*, д-р політ. наук; *Лешек Гавор*, д-р філос. н., проф. (Польща, Жешув); *Богдан Гаврилишин*, д-р. філос.-екон. та права, проф., дійсний член Римського клубу (Швейцарія, Женева); *Оксана Гаман-Голутвіна*, д-р. політ. н., проф. (РФ, Москва); *Надія Гапон*, д-р філос. наук, проф.; *Микола Гетьманчук*, д-р, істор. наук, проф.; *Василь Глухман*, д-р філос. наук, проф. (Словаччина, Пряшів), *Володимир Горбатенко*, д-р. політ. н., проф.; *Валерій Денисенко*, д-р політ. наук, проф. (відп. ред.); *Марія Кашуба*, д-р. філос. н., проф.; *Олена Квас*, д-р. психол. н., доц.; *Антоніна Колодій*, д-р філос. наук, проф.; *Василь Лисий*, д. філос. н., проф.; *Маркіян Мальський*, д-р екон. наук, проф.; *Володимир Мельник*, д-р філос. наук, проф.; *Ігор Мельник*, д-р політ. наук; *Світлана Наумкіна*, д-р політ. наук, проф.; *Юрій Пачковський*, д-р соціолог. наук, проф.; *Віктор Петрушенко*, д-р філос. наук, проф.; *Анатолій Романюк*, д-р політ. наук, проф. (заст. відп. ред.); *Алла Сіленко*, д-р політ. наук, проф.; *Олександр Старіш*, д-р політ. наук; *Ярина Турчин*, д-р політ. наук; *Леся Угрин*, канд. політ. наук, доц.; (відп. секр.); *Роман Цяпало*, д-р філософії, проф. (США, Дюбюк), *Олена Шерман*, д-р політ. наук.; *Леонід Шкляр*, д-р. політ. н., проф.

Professor V. Denysenko – Editor-in-Chief

Professor A. Romanuyk – Assistant Editor-in-Chief

Assistant Professor L. Uhryn – Editorial secretary

Відповідальний за випуск *Валерій Денисенко*

Адреса редколегії:	Editorial office address:
Львівський національний університет імені Івана Франка, вул. Університетська, 1, кім. 204, 79000, Львів, Україна, тел.: (38) (032) 2394462	Ivan Franko National University of Lviv, 1, Universytetska Str., room 204, 79000, Lviv, Ukraine tel.: (38) (032) 2394462

Редактор Д. КАРПИН

Редактор (англ. анотацій) О. СОРОКОПУД

Технічний редактор: О. КУПЧЕНКО

Коректор: Д. КАРПИН

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ, ВИДАВЦЯ І ВИГОТОВЛЯЮЧА:
Львівський національний університет імені Івана Франка.
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна
СВІДОЦТВО про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції. Серія ДК №3059 від 13.12.2007 р.

Формат 70x100/16

Ум. друк. арк. 19,6.

Тираж 100 прим. Зам.

© Львівський національний університет імені Івана Франка, 2013

З М І С Т

ФІЛОСОФІЯ. МЕТОДОЛОГІЯ НАУКИ

<i>Марія Альчук</i> ПРАВА ЛЮДИНИ: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ ДИСКУ.....	7
<i>Валерій Денисенко</i> ДИСКУРС СВОБОДИ В КЛАСИЧНОМУ ЛІБЕРАЛІЗМІ ТА НЕОЛІБЕРАЛІЗМІ.....	15
<i>Андрій Наконечний</i> НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ ЯК ІНТЕГРАТИВНИЙ ЧИННИК У ФІЛОСОФСЬКІЙ ДУМЦІ УКРАЇНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ ТВОРЧОСТІ ДИЯЧІВ „РУСЬКОЇ ТРІЙЦІ” ТА Т. ШЕВЧЕНКА)	26
<i>Ірина Остапець</i> ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПОНЯТТЯ « СВОБОДИ» У ФІЛОСОФІЇ НОВОГО ЧАСУ (ЛОГІКО-ГНОСЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ)	36

ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ СУЧАСНИХ ПОЛІТИЧНИХ НАУК

<i>Юрій Остапець</i> МІСЦЕВІ ВИБОРИ В УКРАЇНІ 2010 Р.: ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНИЙ ТА РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР.....	44
<i>Зіновій Буричко</i> РАЦІОНАЛЬНИЙ ПОРЯДОК ТА ІДЕАЛЬНА ДЕМОКРАТІЯ У КОНЦЕПЦІЇ ГЕНРІ СІДЖВІКА.....	51
<i>Олена Шерман</i> ВОЛОССЯ ЯК ВІЗУАЛЬНИЙ КОМПОНЕНТ ІМІДЖУ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРА: ДІАХРОНІЯ, СИНХРОНІЯ, ГЕНДЕР.....	61
<i>Вікторія Бунь</i> СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ ЧИННИКІВ ЕЛЕКТОРАЛЬНОГО ВИБОРУ В УКРАЇНІ ТА РОСІЇ: ОПЕРАЦІОНАЛІЗАЦІЯ КЛЮЧОВИХ ПОНЯТЬ ЕЛЕКТОРАЛЬНИХ ТЕОРІЙ.....	71
<i>Наталія Хома</i> ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ТИПОЛОГІЇ МОДЕЛЕЙ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ....	81

<i>Наталія Пробийголова</i> МІФОЛОГІЗАЦІЯ МАСОВОЇ СВІДОМОСТІ ПІД ЧАС ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ.....	89
<i>Оксана Майор</i> МІСЦЕВЕ УПРАВЛІННЯ ТА САМОВРЯДУВАННЯ В СТРУКТУРІ НІМЕЦЬКОГО ФЕДЕРАЛІЗМУ	98
<i>Наталія Шестак</i> ЕВОЛЮЦІЯ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ (1991–2012): ХАРАКТЕРИСТИКА ЕТАПІВ ТА ПЕРСПЕКТИВИ	104
<i>Геннадій Шипунов</i> ДЕМОКРАТИЧНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ.....	111
<i>Сергій Орлов</i> ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ІНСТИТУЦІЙНОГО АНАЛІЗУ.....	119
<i>Андрій Гарбадин</i> СИМПТОМАТИЧНІСТЬ ЧУЖИНСТВА У МЕЖАХ ПОЛІТИКО- ДИСКУРСИВНИХ ПРАКТИК ЗГІДНО З КОНЦЕПЦІЄЮ ЮЛІЇ КРИСТЕВОЇ.....	135
<i>Владислав Варинський</i> ПОЛІТИЧНИЙ МЕХАНІЗМ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ.....	142
<i>Петро Параняк</i> ПОЛІТИЧНА ТА КУЛЬТУРНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ: КРИТЕРІЇ ОЦІНКИ.....	151
<i>Юлія Мартиняк</i> ОСОБЛИВОСТІ ОСМИСЛЕННЯ ЧАСОВИХ ВИМІРІВ ПОЛІТИЧНОГО: Ю. ГАБЕРМАС ТА Ж. БОДРІЙЯР.....	162
<i>Соломія Кривенко</i> ДИСКУРС-АНАЛІЗ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ: РІЗНОМАНІТНІСТЬ ПІДХОДІВ.....	170
<i>Тетяна Бессараб</i> ЗМІНАПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНОГО ВЕКТОРА РОЗВИТКУ ЛАТИНОАМЕРИКАНСЬКОГО КОНТИНЕНТУ.....	177

<i>Святослав Мотрен</i> ГЛОБАЛЬНА ДЕМОКРАТІЯ ЯК ПРИНЦИП МІЖЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ДІАЛОГУ В КОНТЕКСТІ СВІТ-СИСТЕМНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ.....	185
<i>Євген Ланюк</i> ЕСТЕТИКА ПОЛІТИЧНИХ ТЕОРІЙ ЕПОХИ ВІДРОДЖЕННЯ.....	197
<i>Вікторія Бунік</i> МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ УНІВЕРСАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ У СУЧАСНОМУ ГЛОБАЛІЗОВАНОМУ СВІТІ.....	211
<i>Марко Сорокопуд</i> КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ НАЦІЇ ЯК ПОЛІТИЧНОГО ФЕНОМЕНУ В МОДЕРНИХ ТЕОРІЯХ НАЦІЇ ТА НАЦІОНАЛІЗМУ ЄВРОПЕЙСЬКИХ МИСЛИТЕЛІВ.....	220
<i>Марія Курило</i> ЕЛІТА І МАСА У СИСТЕМІ СУБ'ЄКТ-ОБ'ЄКТНИХ ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД.....	230
<i>Ганна Гиря</i> СУТНІСТЬ ПОЛІТИЧНИХ РЕВОЛЮЦІЙ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ.....	240

ФІЛОСОФІЯ. МЕТОДОЛОГІЯ НАУКИ

УДК 14(091): 340.12

ПРАВА ЛЮДИНИ: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ ДИСКУРС

Марія Альчук

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії культури
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна,
e-mail:al_chuk@bigmir.net*

Проаналізовано історико-філософський і сучасний підходи у визначенні суті прав людини. Виокремлено значущість Загальної декларації прав людини й основні принципи – демократії та гуманізму. Висвітлено філософсько-антропологічний підхід в осмисленні суті прав людини, в основу якого покладено принцип свободи.

Ключові слова: права людини, правова держава, свобода, філософсько-правовий дискурс.

У грудні 1948 р. ООН ухвалила Загальну декларацію прав людини. Її вважають найважливішим документом ХХ ст., оскільки вона проголосила людину найвищою соціальною цінністю й основною метою діяльності всіх цивілізованих держав. Для держав, міжнародних і національних організацій практичною є вимога дотримуватись і не порушувати прав людей, адже вони народжені вільними та рівними у своїй гідності й правах. Відповідно до цього ст. 3 Конституції України стверджує: “Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов’язком держави ” [10, с.7]. Сьогодні, безсумнівно, ці європейські принципи демократії та гуманізму мають бути змістом всієї державної діяльності.

Декларація прав і свободи людини, крім громадських і політичних, повинна містити ще й соціальні права. Тобто має бути закріплене право громадянина вимагати від держави забезпечення йому нормальних умов економічного та духовного існування. Водночас філософи права аналізують зміст невід’ємних прав людини, що не створюються державою, а за суттю безпосередньо притаманні особі. Так, у правовій державі повинні забезпечуватися не лише права людини й громадянина, а й народне представництво. Завдяки народному представництву і правам людини організація правової держави має суспільний або народний характер. Саме тому в правовій державі відповідає за нормальне функціонування правового порядку сам народ. Коли на початку виникнення право та держава, незалежні одне від одного, тривалий час могли існувати ніби паралельно, то в розвинутій правовій державі вони часто

переплітаються одне з одним; одне є умовою іншого, поперемінно постаючи або причиною, або наслідком.

Ми маємо на меті розглянути використання історико-філософського підходу в дослідженні суті прав людини, застосувавши для нього філософсько-антропологічний аналіз основних напрямів вивчення прав людини, який розкриває їхній гуманістичний зміст і способи здійснення.

Філософи права – О. Бандура, В. Бачинін, В. Бігун, О. Гришук, Д. Гудима, С. Добрянський, А. Козловський, С. Максимов, С. Погребняк, П. Рабінович, С. Рабінович – досліджують проблеми філософії прав людини – походження, зміст, обсяг, сутнісні ознаки феномену прав людини.

Акцентується на дискусійності визначення прав людини, їхнього змісту й обсягу, суб'єкта (носія) прав людини. Так, П. Рабінович розкриває зміст прав людини – сукупність умов і засобів та обсяг прав людини – кількісний показник відповідних її можливостей. Науковці зазначають, що проблема забезпечення основних прав і свобод людини достатньо актуальна і важлива для українського суспільства, а її розв'язання потребує глибшого теоретичного осмислення зв'язку законодавчої політики й права, зокрема ролі права у становленні правової держави, її гуманістичного спрямування.

З ініціативи Міжнародної асоціації філософії права і соціальної філософії (IVR) було проведено XXII Всесвітній конгрес "Право і справедливість у глобальному суспільстві" (2005 р.). Між учасниками конгресу відбувся філософсько-правовий дискурс стосовно проблеми справедливості й прав людини в суспільстві, яке глобалізується. Звернуто увагу на існування кризи і на глобальному, і на рівні окремих держав. Тобто наявна міжнародна криза демократії – відсутність правил і обмежень, котрі гарантують права людини. Це – вплив транснаціональних корпорацій та руйнування державних інститутів забезпечення прав людини. Виокремлено шляхи виходу з кризи:

- формування гарантій прав людини, дієвих утворень їхнього захисту на внутрішньому та міжнародному рівнях;
- створення світової конституції;
- заборона виробництва зброї та володіння нею для всіх держав;
- визнання прав людини як чинника і двигуна громадянського й економічного розвитку [12, с.160].

Сучасний німецький філософ Р. Алексі зазначає, що права людини характеризуються п'ятьма ознаками: вони – універсальні, фундаментальні, абстрактні, моральні, пріоритетні [12, с.322–323].

Проблеми взаємозв'язку права та державної влади, права і демократії були предметом дослідження з давніх часів, отримавши історично конкретне вирішення у працях Платона, Арістотеля, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, І. Канта, Г. Гегеля. Серед вітчизняних мислителів її ґрунтовніше розкрив Б. Кістяківський, який обґрунтував, що правова держава створює такі умови, за котрих можлива гармонія між суспільством та особою [8, с.592]. Гуманістичний зміст природи права розкрито у багатьох концепціях – позитивістській (С. Бентам, Ед. Берк), динамічній (Г. Кельзен), ліберальній (Ф. Гаск), лібертаріанській (Д. Боуз) та комунікативній (П. Рікер, Ю. Габермас). Сучасні науковці зосереджують увагу на тому, що право становить основу конституційної держави, які поєднують право та зміст державної діяльності. Виокремлено принципи справедливості й відповідальності, що ґрунтовно

досліджені у працях П. Рікера та Г. Йонаса. Український науковець С. Погребняк досліджує актуальні проблеми правознавства – поняття права, засади права, принцип верховенства права. Він акцентує на змістовній характеристиці основоположних принципів права – справедливості, рівності, свободі, гуманізму.

Зв'язок між правом і діяльністю органів влади поширюється на всю державну політику, що відбувається через узгоджене взаємодоповнення діяльності трьох гілок влади. Системне здійснення ними принципів справедливості й верховенства права, органічне наповнення їхніх функцій людиноцентризмом може перетворити права людини на міцні основи держави. Зауважимо, однак: упровадження політики верховенства права має особливості для кожної з гілок влади. Так, законодавство дотримується Конституції як Основного закону країни і діє, використовуючи обов'язкову умову: “за прийняття нових законів або внесенні змін до чинних законів, не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод” [10, с.12]. Так само безумовне дотримання конституційних прав і свобод людини та громадянина повинні стати основним змістом діяльності всіх структур виконавчої влади й судочинства.

Об'єктивація певних інтересів особи породжує новий аспект проблеми права – проблему свободи, що у первинному значенні становить необмежене прагнення самореалізації особи. Противагою свободі й засобом соціального впорядкування надмірних претензій окремої особи є право. Воно, за І. Кантом, обмежує свободу кожного “умовою згоди його зі свободою всіх інших, наскільки це можливо за певним загальним законом” [6, с.53]. У глибокому судженні вченого виокремимо такі важливі аспекти: визнання свободи атрибутивною властивістю людини; утвердження суб'єктом права насамперед кожної особи; розуміння права як узгодження людиною своєї свободи зі свободою інших.

Отже, права людини не лише фіксують об'єктивовані в суспільних нормах здобутки (позитивне право), а й суб'єктивно (внутрішні можливості) існуючі претензії особи на адекватну міру свого визнання. Тут очевидна спорідненість прав і свобод особи. Наприклад, Ф. Гаєк стверджував: “Якщо ми й далі вважатимемо, що важлива тільки та свобода, яку має більшість, то, безумовно, створюватимемо інертне суспільство зі всіма рисами несвободи” [3, с.40]. Він також подав зразок логічного узгодження свободи і права, підтвердив простоту їхнього історичного розуміння через приклад надання свободи рабові. Забезпечувалось гарантування йому таких прав: право на соціальний захист; право недоторканності від свавільного арешту; право на вільний вибір праці й місця проживання. Таке розуміння виокремлює значущість свободи для визначення прав особи в її соціальному житті.

Формою зв'язку свободи й права є категоричний імператив права І. Канта, який закликає: “Вчиняй зовні так, щоб вільний прояв твоєї сваволі був сумісний зі свободою кожного, згідно зі загальним законом” [5, с.140]. Отже, право – це легітимна у межах певного суспільства претензія особи на свободу або усталені (внормовані) в суспільстві форми самодіяльності особи. Інша сфера вияву права – його інституційно-опосередковані форми, реальні досягнення людей, що набувають легітимних форм у конкретному суспільстві. Сучасний учений С. Добрянський дає визначення прав людини, аналізуючи практику міжнародних органів із захисту прав людини (Європейського суду з прав людини, Суду справедливості європейських спільнот). “Права людини – це завжди конкретні соціальні можливості, які,

відповідаючи міжнародним стандартам, враховують також і специфічні внутрішньо соціальні умови, котрі виступають чинниками та середовищем реалізації відповідних прав” [4, с.36].

Науковці зосереджують увагу на філософсько-антропологічному підході, що “з’ясовує природу права крізь призму досліджень природи та сутності людини” [14, с.61]. Важливе і значуще явище в українській інтелектуальній думці ХІХ–ХХ ст. – філософсько-правова, глибоко гуманістична спадщина уже згаданого нами Б. Кістяківського, яка визначила його вплив на духовне життя та культуру сьогодення.

На початку ХХ ст. філософи права у дореволюційній Росії досліджували поняття ідеалу – суспільного, політичного, правового, їхні особливості й відмінності. Філософ права Б. Кістяківський критикував російську інтелігенцію за те, що “вона ніколи не висувала ідеалу правової особистості” [8, с.128]. Він аргументовано розкривав сутність такого ідеалу: це – “особистість, дисциплінована правом і правовим порядком, і особистість, яка наділена всіма правами і вільно користується ними” [7, с.128]. Вагомим сутнісним елементом такого світогляду особи є право, тобто правовий світогляд, складові якого становлять поєднання двох важливих ідей – розумного законодавства та невід’ємних прав людини. Протилежними ідеями постають антилегалізм і правовий нігілізм. На думку А. Валіцького, це спричинилось впливом представників історичної школи та позитивізму в західній культурі у другій половині ХІХ ст. Насамперед відкидалася значущість природного права і прав людини, що давало надію “на велике оновлення світу на основі права” [2, с.28]. Правовий позитивізм перетворився на панівну форму правового мислення і значно вплинув на розвиток правосвідомості людей, спричинивши виникнення недовіри до права та заперечення ліберальних цінностей.

Саме правова конституційна держава захищає особу, її недоторканність і свободу. Так, для Б. Кістяківського індивідуальні й національні права мали головне значення, адже його концепція походила із прав людини. Він вважав за необхідне, щоб національності були культурно автономними; це уможливило б реалізацію прав людини. Дослідник зазначав: реальною противагою державі може стати лише індивід, який усвідомив себе особистістю, тому здатний обстоювати власні інтереси. Отже, персоналістичний підхід ґрунтується на тому, що жодна держава (навіть абсолютистсько-поліційна) не здатна повністю підкорити індивіда, підпорядкувати його власним цілям, завдяки котрим він став би лише засобом реалізації інтересів держави.

Дослідник С. Максимов стверджує “Особливістю позиції Б. Кістяківського є, те, що він (а) пов’язував гарантії права на гідне існування із самою природою правової організації і (б) особливо підкреслював значимість здатності претендувати на можливість людської свободи” [11, с.228]. Учений наголошує, що така позиція – традиційно-ліберальна та найпоширеніша в сучасній філософсько-правовій літературі, дотримуючись примату свободи у позитивному розумінні; історичний процес демонструє поступове злиття держави і права. З історичного погляду держава та право виникли незалежно. Відтак держава підпорядкувала собі функцію правотворення, ставши єдиним джерелом формування права.

Однак з часом право зі слухняного виконавця волі державної влади перетворилося на силу, яка забезпечила обмеження державної влади: держава та право – це дві сторони одного складного явища, зокрема право є не лише началом, а й завершенням (фіналом) творення держави [8, с.443]. Правова держава – вища форма

державного буття, та організація, що відповідає культурній спільності й культурній людині. Звідси вона – культурне благо. З філософсько-правового погляду актуальний і дискурсивний підхід Ю. Лободи у дослідженні й осмисленні феномену права, правової системи в історико-етнічній традиції українського народу.

Ця проблема актуальна для України, яка намагається будувати правову державу, де права та свободи людини, їхні гарантії визначають зміст і спрямованість її діяльності. Свобода становить і початок, і кінцеву мету всього розвитку духу. Людська свобода – результат тривалої праці духу. Людина не народжується вільною, як вважав Ж.-Ж. Руссо. За Г. Гегелем, людина вільна не за природною, а за духовною сутністю. Отже, вільна людина виявляється у процесі тривалого соціально-історичного розвитку (як і держава). Під час цього розвитку вона досягає справжньої, самоусвідомленої свободи, створює власний світ свободи, права і держави та себе як вільної сутності. Кожна людина тоді розуміє справжню свободу, коли вона, як мисляча істота, усвідомлює себе правовою особою своєї держави і діє згідно з її законодавством.

Свобода не існує потойбічно, а як трансцендентальна за своєю дією виявляється внутрішньо в наших моральних учинках, спонукаючи нас піднятися над собою і діяти відповідно до морального закону. Свобода в її ставленні до закону перетворюється на необхідність поважати чужу і власну гідність. На думку В. Андрущенка, правова держава “залишається лише теоретичною конструкцією, якщо не будуть розвиватися правове суспільство і правова людина як субстанція правовідносин та правозастосування. Неможливо створити цивілізоване правове поле тільки шляхом контролю та примусу. Важливе значення, в контексті формування правової держави, відіграють поєднання права і моралі, суспільного виховання і самовиховання. Тільки в цьому випадку закони стануть основою демократичної самоорганізації та саморозвитку соціальної системи” [1, с. 267].

Державна політика повинна використовувати гуманні, правові основи, чітко розрізняючи три теоретичні утворення – приватні (невідчужувані) права особи, публічне право і прецедентні рішення суду, – на засадах закону і основних прав людини. “Саме обстоювання первинних прав особи, що виконують функцію теоретичних основ здійснюваної політики, – констатує П. Петровський, – і визначає міру її відповідності гуманітарній парадигмі” [13, с.195]. Зауважимо: лише права людини, які легітимно трансформувались у форму закону, отримують гарантії здійснення, наприклад, використання конституційних прав громадянами України – права на житло, працю, освіту. Такі права є для багатьох громадян лише формальними – ніхто не може їх заперечити, або процедурними – їхнє забезпечення не обов’язкове.

Для України все це має вагоме значення. Адже, з одного боку, конче необхідно посилити роль правових важелів, зокрема створити потужний і авторитетний суд європейського зразка. Приватизація, незважаючи на те, як ми до неї ставимось, потребує юридичного уточнення та законного легітимного закріплення прав власності. Це потрібно для того, щоб наша країна не перетворилася на країну перманентного перерозподілу власності у зв’язку з черговою зміною влади. З іншого боку, в процесі ринкових трансформацій доконче треба забезпечити соціальний компроміс між різноманітними соціальними верствами, не допустити закріплення величезного соціального розшарування, створити умови для дотримання балансу між

інтересами працедавців, найманих працівників і держави, зміцнити роль профспілок. Склалася така ситуація, коли серед значної частини інтелектуальних верств у нашій країні поширились ультраліберальні настанови. У цих колах часто спостерігається намагання обґрунтувати можливість “національної революції”. Такі ідеї вкрай небезпечні через те, оскільки намагатимуться замінити одну диктатуру іншою та зняти відповідальність людини за загальне благо й життєві потреби інших людей.

Для України актуальні й важливі ідеї місцевого самоврядування як основи держави, що здійснюється і контролюється народним представництвом, а також дослідження про історію права громад, історичні самоврядні традиції в Україні, становлення громадянського суспільства. Нашому суспільству належить очистити свідомість від тоталітарних стереотипів, повернути поняттю “право” адекватний зміст, сформуванню у кожного громадянина потребу бути людиною з почуттям власної гідності, правосвідомою.

У Конституції України, на думку А. Козловського, взагалі не визначений правовий статус громадянського суспільства. Та всім “очевидно й відомо, що в загальноприйнятій юридичній конструкції правової держави передбачається як абсолютно необхідний елемент наявність у ній громадянського суспільства” [9, с.109]. Це гарантія того, що держава може стати справді правовою, а не лише законозабезпеченою. Громадянське суспільство допомагає усунути авторитаризм і свавілля влади та досягти реальної демократизації суспільства. Отже, становлення правової держави може гарантувати й забезпечувати лише саме громадянське суспільство. Важливо також, що громадянське суспільство є гарантією відповідальності державної влади (законодавчої, виконавчої, судової) перед народом. Філософ права наголошує на соціально-правовій відповідальності громадянського суспільства, яка за природою об’єктивно передбачає і вимагає найперше прозорості. “Відповідальність – прозора, Безвідповідальність потребує темноти, прихованості” [9, с.109]. Тому й використовують різні засоби уникнення відповідальності – залякування, підкупи, хитрощі, неправду. Громадянське суспільство та право взаємозв’язані й взаємозумовлені, вони не існують одне без одного. Право є об’єктивною умовою та гарантією існування громадянського суспільства. Завдяки праву громадянське суспільство має бути відповідальним за все суспільство загалом. Важливо у цьому контексті сформувати в Україні інститути громадянського суспільства, а також існування відкритості політики, творення правосвідомості й правової культури політиків та всіх громадян. Особлива роль належить і теоретичній думці, що за допомогою філософсько-правового дискурсу формує наукову концепцію прав людини, що може бути визначена як гуманістична.

Список використаної літератури

1. *Андрущенко В.П.* Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: досвід соціально-філософського аналізу / В.П.Андрущенко. – К.: ТОВ “Атлант ЮЕМСР”, 2005. – 498 с.
2. *Валицкий А.* Нравственность и право в теориях русских либералов конца XIX – нач. XX веков / А. Валицкий // *Вопр. философии.* – 1991. – № 8. – С. 25–40.

3. *Гаєк Ф. А.* Концепція свободи / Ф. А. Гаєк ; пер. з англ. Мирослави Олійник та Андрія Королишина. – Л.: Літопис, 2002. – 556 с.
4. *Добрянський Святослав.* Права людини: деякі проблеми загальної теорії / Святослав Добрянський // Юрид. Україна. – №3. – 2003. – С. 35–41.
5. *Кант І.* Метафізика нравов: в 2 ч. / І. Кант // Соч.: в 6 т. – М.: Мысль, 1965. – Т. 4, ч. 1. – С. 107–304.
6. *Кант І.* Об изначальном злом в человеческой природе / І. Кант // Соч.: в 6 т. – М.: Мысль, 1965. – Т. 4, ч. 2. – С. 5–57.
7. *Кистяковский Б. А.* В защиту права. (Интеллигенция и правосознание) / Б. А. Кистяковский // Вехи. Из глубины. – М.: Правда, 1991. – С. 122–149.
8. *Кистяковский Б. А.* Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права / Б.А.Кистяковский. – М.: Издание М.и С.Сабашниковых, 1916. – 704 с
9. *Козловський А. А.* Онтологія юридичної відповідальності / А. А. Козловський // Пробл. філософії права: – Київ, Чернівці: Рута, 2004. – Т.2. – С. 98–111.
10. Конституція (Основний закон) України: текст Основного закону. Огляд і коментарі. – К.: Наук.думка, 1996. – С. 5–72.
11. *Максимов С.* Антропологічні та моральні підстави соціальних прав людини / С. Максимов // Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): ст. учасників Третього всеукр. “круглого столу” – Л.: Сполом, 2008. – С. 222–232.
12. *Максимов С. І.* Філософія права: сучасні інтерпретації / С.І. Максимов // Вибрані праці: статті, аналіт. огляди, переклади (2003–2010) – Х.: Право, 2010. – 336 с. (Бібліотека міжнар. часопису “Пробл. філософії права”).
13. *Петровський П. М.* Гуманітарна парадигма в системі державного управління: монографія / П. М. Петровський. – Л.: ЛРІДУ НАДУ, 2008. – 252 с.
14. Права людини: соціально-антропологічний вимір: монографія / Гол. ред. П. М. Рабінович. – Л.: Світ, 2006. – Вип.13. – 280 с. (серія І. Дослідження та реферати).

Стаття надійшла до редколегії 15.04.2014

Прийнята до друку 10.05.2014

HUMAN RIGHTS: PHILOSOPHICAL AND LEGAL DISCOURSE

Mariya Alchuk

*Ivan Franko National University of Lviv,
Institute of philosophy, department of history and theory of culture
Universytetska str, 1, Lviv, 79000, Ukraine,
e-mail: al_chuk@bigmir.net*

This article analyzes the historical, philosophical and contemporary approaches to defining the essence of human rights. Author determined the significance of the Universal Declaration of Human Rights and fundamental principles - democracy and humanism. Deals with the philosophical and anthropological approach to understanding the essence of human rights, which is based on the principle of freedom. Philosophical and legal discourse is to combine the plurality of knowledge that define human rights, their relation to the rule of law.

Keywords: human rights, rule of law, freedom, philosophical and legal discourse.

ПРАВА ЧЕЛОВЕКА: ФИЛОСОФСКО-ПРАВОВОЙ ДИСКУРС

Мария Альчук

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
философский факультет, кафедра теории и истории культуры
ул. Университетская, 1, 79000, Украина,
e-mail: al_chuk@bigmir.net*

Анализируются историко-философский и современный подходы в определении сущности прав человека. Выделена значимость Всеобщей декларации прав человека и основные принципы – демократии и гуманизма. Освещен философско-антропологический подход в осмыслении сути прав человека, в основу которого положен принцип свободы.

Ключевые слова: права человека, правовое государство, свобода, философско-правовой дискурс

УДК: 32.019.51.930

ДИСКУРС СВОБОДИ В КЛАСИЧНОМУ ЛІБЕРАЛІЗМІ ТА НЕОЛІБЕРАЛІЗМІ

Валерій Денисенко

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки,
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна,
e-mail: denyvale@gmail.com*

Досліджено зміст, особливості вияву та механізми формування політичних вимірів свободи в умовах становлення демократичних засад влади. Проаналізовано динаміку соціального чинника, в контексті ціннісних означень людського життя, первинною ознакою яких стає свобода.

Ключові слова: свобода, політичні свободи, лібералізм, ранньобуржуазний лібералізм, неолібералізм.

Осмилення форм і способів трансформації наукових концептів класично-ліберального і неоліберального гатунків може здійснюватися з огляду різних системовизначальних основ. Але, попри всю значущість інших (справедливість, рівність, воля, тощо), категорія “свободи”, на нашу думку, є визначальною, оскільки вона поєднує антропологічні, соціальні, інституційні й абстрактно універсальні основи людського буття, в тому числі і його політичної складової. Отже, науково обґрунтовуючи внутрішню поєднуваність і трансформацію класично ліберальних та неоліберальних теорій політики, висхідною категорією їхнього синтезу – відмінності ми вважаємо поняття “свобода”.

Ліберальне розуміння свободи, що актуалізується як одна із можливих спроб розв’язання «парадоксу свободи» К. Поппера («необмежена свобода призводить до своєї протилежності, оскільки без захисту та обмеження з боку закону свобода необхідно зумовлює тиранію сильних над слабкими»), зосереджується на подоланні абсолютистської дихотомії закону і, власне, свободи [7]. Тут відмінність від абсолютистського розуміння полягає у самому значенні закону, як чинника, головна роль, котрого полягає у сприянні такому соціальному стану, де першочергово визнається значущість незалежності від чужої суб’єктивної волі. Це приводить нас до розуміння закону не як протилежності свободи, а як необхідної умови тієї ж таки свободи, і, окрім того, він не обмежує та знищує свободу, а зберігає та розширює її. У цьому випадку залежність від закону приставляється залежності від чужої суб’єктивної волі, а отже, суттєвому розмежуванню примусу, що сприяє і примусу, який руйнує індивідуальні можливості свободи.

Закон, узалежнюючи особу від своєї волі, вивільнює її з-під воль інших соціальних істот. У такому випадку зазначимо, що між ліберальним і абсолютистським поняттями існують відносини діалектичного зняття, себто, коли у заперечуваному заперечене не знищується, а навпаки, воно в нього міститься як

побічний момент. Отже, свобода в ліберальному розумінні має два моменти: головний – ступінь незалежності від чужих воль; побічний – об'єм того, що не заборонено законом і до чого закон не зобов'язує. Кожен закон, який вводить нові обмеження, зменшує побічну міру свободи. Однак тоді, коли це зменшення спричиняє збільшення головної міри свободи, то загалом свободи стає більше. У протилежному випадку свободи стає менше, а сам закон перетворюється зі закону на волю.

Ліберальна ідея постає, власне, не з першості закону, а з першості свободи, тому ми не обмежуємо свободу заради торжества закону, навпаки, вводимо цей закон лише заради розширення свободи. Або, за Дж. Локком, «ціллію закону є не знищення та обмеження, а збереження та розширення свободи» [3, с.54]. З цього логічно випливає потреба в обмеженні дій влади, задля попередження беззаконності й свавільного використання влади. Оригінальність концепції вченого в тому, що висловлювання на кшталт: «Свобода людей, які мають над собою уряд, полягає в тому, щоб жити за постійними правилами, загальними для всіх у цьому суспільстві й установленими законодавчою владою в ньому створеною; це – свобода чинити за власною волею у всіх діях, коли це не заборонено правилами, і не підкорятися непостійній, непевній, невідомій деспотичній волі іншої людини...» [3, с.142], – виводять його на думку, що всякий закон у суспільстві, яке визнає вищою цінністю свободу, може позбавляти підданих певної частки їхньої свободи (це насамперед стосується побічної міри) лише за умови, коли таке позбавлення сприяє розширенню основних свобод. Отже, у Локка мета існування закону навіть не стільки збереження, скільки розширення свободи, адже, застосовуючи кожного разу нові обмеження задля збереження свободи, ми у такий спосіб нічого іншого, крім збереження, не отримуємо, натомість поле наших свобод продовжує зменшуватися. Однак постає закономірне питання. Коли призначення закону – збільшувати основну міру свободи через зменшення побічної, тоді як визначається ця побіжність? Чи можемо ми з точністю підлягати, що одні свободи є побічні й можуть бути знехтуваними, а інші – основні підлягають збереженню?

Хоча, попри всі недоліки цього підходу, «принцип свободи» Локка видається нам прогресивнішим, а ніж, скажімо, позиція Дж. Ст. Мілля. Якщо перша концепція будується термінами незалежності й свободи, то друга – термінами зла та шкоди. В іншому розумінні принцип Мілля впливає із корисності, нехай навіть її розуміти у найширшому значенні. Існування влади взагалі мислитель виправдовує лише тим, що вона є інстанцією, яка слугує попередженням завдання шкоди однією людиною іншій. Лише тоді, коли поведінка людини загрожує нанесенням шкоди іншим людям, держава або суспільство мають право втручатися у свободу дій людини та примусово утримувати її від цих дій. У всьому іншому (в тому, що стосується самої людини, її фізичного чи морального блага) незалежність людини абсолютна. При чому, Мілля застосовує свій принцип не лише до держави, а й до суспільства. «Обмеження влади уряду не втрачає значення й тоді, коли носії влади підпорядковані суспільству (тобто сильнішій його частині)...Проте мислячі люди зрозуміли, що суспільство само собою тиранія, тиранія колективу над окремими особистостями, і можливість пригнічувати не обмежується діями чиновників...Законів проти тиранії чиновників недостатньо; потрібний захист від тиранії домінуючих думок і почуттів, від стремління суспільства нав'язати свої ідеї як правила поведінки» [5].

У цьому моменті яскраво простежуємо «захисний» характер принципу Мілля. Він намагається провести кордон, який влада (і не лише вона) ні за жодних обставин не має права переступати, натомість принцип Локка не лише «захисний», а й «наступальний», – не лише обмежує, а й вимагає від влади законів, для того, аби свободи ставало все більше: влада повинна обмежувати волю підданих, коли це обмеження збільшує незалежність від чужих воль.

«Ліберальна ідеологія – і в минулому, і сьогодні – не єдина у своєму розумінні свободи, – зазначає В. Вольнов – загалом це розуміння залишається негативним (навіть тоді, коли містить такі позитивні моменти, як самореалізацію та самоідентифікацію), проте або за Гоббсом, або за Локком, або за Гоббсом і Локком одночасно (в останньому випадку відсутність закону і незалежність беруться як однорівневі виміри свободи). Однак, якщо не за Локком, то ліберальне розуміння змушене подолати головний недолік абсолютистського – сумісність з абсолютизмом – і робить це за допомогою свободи Мілля або схожого йому. І зрозуміло чому: тому, що саме абсолютистське розуміння жодного принципу свободи не містить. Проте введення не впливаючого з самої свободи принципу означає, що сама ліберальна ідеологія залишає свої межі та звертається за допомогою до іншої ідеології, в якій шукає і в якій переймає ідеї, котрі можуть захистити її головну та неперехідну цінність – свободу» [1].

Генеологія лібералізму знає безліч спроб подолання непевних його моментів. До найпрогресивніших тут належить принцип І. Канта, який полягає у тому, щоб поєднати свободу кожного зі свободою всіх інших. Цей принцип також не боїться та вимагає закону в ім'я свободи, також зберігає, подібно до принципу Локка, ліберальну ідеологію автономною, але вже долає основний згадуваний нами недолік принципу Локка. Себто Кант не розглядає основну та побічну міру свободи, не потребує зменшення однієї заради збільшення іншої, а лише наголошує на обмеженні свободи взагалі, допоки ця свобода відкидає свободу інших. Така вимога сумісності об'єктивно детермінує градацію свободи на сумісну та несумісну зі свободою інших, та домагається, щоб закон змусив кожного відмовитись від несумісної частки своєї свободи.

Проте мислима категоріями «залежності» свобода в Канта принципово різниться від свободи Локка, яка полягає у тому, що незалежність тут стоїть не над, а на одному рівні з відсутністю закону – вона не головна, а однопорядкова умова свободи. Унаслідок принцип Канта відноситься до незалежності інакше, ніж принцип Локка. Він потребує «зовнішнього» підходу до незалежності, оскільки вбачає у законі не меншу загрозу свободі, ніж в залежності.

Що ж дає ліберальне розуміння для нашого визначення свободи як феномену? І вже тут варто звернутися до поглядів на співвідношення двох категорій – «свобода» та «справедливість». Здавалося, що тривалий час ці два поняття були принципово не сумісні в теорії лібералізму, що так боялася тої заміни, яку ми бачимо у комунізмі, коли формальна рівність трансформується у рівність змістовну. Тут реальне зрушення бачиться тоді, коли ми таку заміну не пов'язуємо із принципом «від кожного за можливостями, кожному за потребами», а коли ми вносимо у наш дискурс свободи категорію «рівності реальних можливостей», що стає реальним в умовах синтетичного підходу. Адже, чи можна говорити про свободу заможної людини, яка здатна повністю реалізувати свої можливості, порівнюючи її зі свободою бідняка,

коли його буттю-собою не сприяють усі ті загальноприйняті формальності свободи? Де справедливість, якщо один може користуватися своїм правом, а інший ні? У цьому й полягає несумісність поняття свободи та справедливості, яке ми намагатимемось подолати у рамках феноменологічного підходу.

В розумінні Платона справедливо те, що ми раніше означили самореалізацією особи, – здатністю займати ту нішу у суспільстві, яка найбільше відповідає здібностям, а отже, і виконувати ті функції, котрі повністю сприяють самості [6]. Однак застосовувати цей принцип так, як його використовував Платон, тобто у поєднанні із можливістю «за мене визначення» з боку філософів-правителів, є не надто доречно. Але якщо звернути увагу на можливість екстраполяції його у поле синтетичного розуміння, недолік цього вирішення знімається. Тут ми залишаємо тільки конструювання умов, котрі слугують реалізації самості, проте вже, власне, той зміст, який її складає, залишається у полі індивідуального вибору кожної окремої людини.

Отже, реальну сумісність свободи та справедливості варто розглядати тоді, коли під справедливістю розуміють такий стан, в якому особа цілком може реалізувати себе. Соціальний стан, у якому економічні, культурні, етичні й інші складові цілком сприяють можливості введення в індивідуальне життя формальних характеристик свободи. Адже тоді, коли ми вже й визначили свободу як можливість-буття-самим-собою, що містить воління-буття-самим-собою та бажання-буття-самим-собою, то видається закономірним, називати стан такого буття станом справедливим. Звісно, цей момент упускає негативне розуміння, що і змушує його вводити одне поняття з поля, де присутнє інше, але таке виключення є не доречним, принаймні, на сьогоdnішньому етапі дискурсу свободи.

Інший видатний теоретик ліберальної справедливості Дж. Роулз зосереджує увагу, як він сам зазначає, на дослідженні структури суспільства, виводячи принцип справедливості з принципу розподілу благ. Усякий справедливий суспільний устрій тут ґрунтується на двох принципах. Перший з них гласить: «Кожна особа має рівне право на цілковито адекватний план основних свобод, який є сумісним із подібною схемою свобод для всіх» (тут явно простежується Кант зі своєю «сумісністю»). Натомість другий зазначає: що «Соціальні й економічні нерівності мають задовольняти дві умови. Умова перша: вони повинні бути закріплені за посадами й постами, відкритими для всіх умов справедливої рівності можливостей. Умова друга: вони мають приносити щонайбільшу користь менш привілейованим членам суспільства» [9, с. 280]. Така конструкція, яка основу розподілу вбачає у покращенні умов найнезабезпеченіших, видається, на перший погляд, абсолютно справедливою. Проте, коли не брати до уваги той момент, що Роулз розуміє справедливість вище ніж свободу, зводячи останню до певного критерію, який існує в ім'я тої таки справедливості, що вже само собою висуває питання про ліберальність концепції, зауважимо, що тут не йдеться про істину справедливості. Роулз заперечує всілякі тлумачення справедливості, в яких розподіл благ відповідає бажанням або потребам людей (назвемо таке тлумачення «якісним»). Він стверджує також: якісні тлумачення призводять в кінцевому підсумку до класичного утилітарного розуміння справедливості. Однак коли ми кажемо, що в наслідок пропонованого Роулзом соціального розподілу становище біднішого В покращилось, він усе-таки має реальні підстави для скарг на те що, це от саме його покращене становище все ще не тотожне

становищу заможнішого А. Тоді, власне, де тут справедливість? Чи не доцільніше тоді говорити не про справедливість, а про найменшу несправедливість?

Власне, у межах того ж таки негативного підходу до свободи, який притаманний концепції Роулза, інакше бачення справедливості виникнути і не могло, але сам факт такого ставлення нашоухе на думку продовжувати процес інтеграції лібералізму із альтернативними соціальними концепціями.

Загалом Роулз трактує свободу в дусі Локка та Канта. «Оскільки основні свободи неминуче знаходяться одна з одною в конфлікті, він зазначає, що інституційні правила, що визначають ці свободи, мають бути підігнані так, аби вписуватись у когерентний план свобод. Пріоритет свободи імплікує на практиці, що така чи така основна свобода може бути обмежена чи заперечена лише задля котроїсь іншої чи кількох інших основних свобод, але ніколи, як я вже сказав, заради міркувань громадянського блага чи перфекціоністських цінностей» [9, с.284]. Тут основний та побічний міри свободи в Локка змінює «центральный діапазон застосування» головних свобод, який, відповідно до першого принципу справедливості, повинен виконуватись як основний критерій цієї справедливості. Проте, парадоксально, зокрема з розглянутих поглядів на справедливість, що такого лише «центрального діапазону застосування» [9, с.285] достатньо для існування тієї ж справедливості.

Вводячи категорію «центрального діапазону основних свобод», Дж. Роулз у такий спосіб заперечує всіляке обмеження цих свобод у певних конкретних умовах заради якоїсь визначеної цілі, нехай навіть така ціль визнається справедливою. Водночас, він не визнає необхідності їхнього збільшення (основних свобод), чим протиставляє свою позицію позиції Локка. «Хоча би, коли ми збільшили список основних свобод, ми ризикуємо при цьому ослабити захист найсуттєвіших із них і знов створити в рамках плану свобод непевні й некеровані балансуючі потреби, що їх ми сподівалися позбутися доладно описаним поняття пріоритету» [9, с.285]. Отже, цей мінімалізм Роулза у визначенні основних свобод, що є класичним у межах негативного розуміння, призводить до констатації лише тих свобод, які об'єктивно пов'язані із другим принципом справедливості. Це дає змогу констатувати певну позицію, яка передбачає принцип рівності стосовно потреб, що він займає.

Ще одна цікава річ, яка проглядається у такій концепції, та яка, як нам видається, сприяє її означенню з боку соціокультурних та окремо суспільних інституційних чинників, це поняття «розсудково сприятливих умов». На думку Роулза, можливість пріоритету основних свобод можлива лише в певних таких умовах, і, відповідно, не кожне суспільство може цими умовами означуватися. «Однак для наших теперішніх цілей я припускаю: він вимагається [пріоритет свободи] за того, що я би назвав «розсудково сприятливими умовами», себто за таких соціальних обставин, які, за умов існування політичної волі, дозволяють дієве запровадження та повне здійснення цих свобод» [9, с.285]. Для виокремлення специфічних форм свободи у різних суспільствах вчений вводить поняття «альтернативного списку основних свобод», що все-таки не є позбавлений «центрального діапазону», звісно, коли таке суспільство претендує на статус справедливого.

Але повернемося до специфіки роулзівської справедливості та її виявленні в розумінні свободи. Сучасний дослідник А. Макінтайр у своїй праці «Після

доброчинності» порівнює концепції справедливості Дж. Роулза та Р. Нозіка, власне, саме у контексті нашого якісного розуміння свободи.

Аналізуючи ліберальне визначення першості свободи, А. Макінтайр зауважує, що «погодження стосовно того, якими повинні бути відповідні правила, завжди має передувати погодженню стосовно природи та складу конкретних доброчинностей» [4, с.330]. Однак проблема в тому, як говорить дослідник, що таке погодження стосовно правил є чимось таким, чого наша індивідуалістична культура не може гарантувати. Тому й виникає почуття несправедливості, яке є необхідною ознакою певних суспільних груп у вільному суспільстві, де існують формальні можливості, але відсутня уніфікована система поглядів на те, що є справедливість. Від того і найменш захищений об'єкт відчуватиме несправедливість навіть за умов роулзівського справедливого розподілу, адже, як згадувалось, все одно його позиція гірша від позиції іншого.

Дослідник пропонує нам розглянути ситуацію, де два суб'єкти А і Б – учасники соціального дискурсу справедливості, за відсутності етичної погоджуваності щодо якісних умов, об'єктивно відстоюватимуть свої позиції й обиратимуть відповідні їхньому соціальному статусу проекти цієї самої справедливості. Так, А будучи у ролі представника третього класу, який все життя працював і тяжко заробив на ту власність що він має, об'єктивно протестуватиме проти підвищення податків. Адже такий захід, до якого вдається уряд в ім'я роулзівського справедливого розподілу, не буде вмотивований в розумінні цього А, за умови коли він погіршує його кінцеві умови. Натомість Б, який може бути представником однієї зі свобідних професій, або соціальним працівником чи людиною, що отримала спадок, є надзвичайно збентежена тим рівнем нерівності в розподілі багатства прибутку та можливостей. Він розглядає цю нерівність як несправедливу та вважає, що вона постійно породжує несправедливість. «Окрім того, – констатує Макінтайр, – він вірить, що будь-яка нерівність потребує виправдання, і єдине можливе виправдання нерівності полягає у тому, що нерівність покращує умови бідних, наприклад, унаслідок, економічного зростання. Він доходить висновку, що у теперішніх умовах перерозподільне оподаткування, яке дозволяє фінансувати соціальні проекти та соціальну службу, є саме тим, чого потребує справедливість» [4, с.331].

Можливим є існування умов, за котрих позиції А і Б не мали б суперечностей на рівні політичного конфлікту. Однак, тоді коли існує економічна ситуація взаємовиключення й індивідуальні потреби визнаються першими стосовно принципів суспільної моралі, протиставлення позицій таких індивідів є беззаперечним. А. Макінтайр доводить що, власне, концепція Дж. Роулза відображає позицію Б, а концепція Р. Нозіка – позицію А: «Концепція справедливості Роберта Нозіка є в значному ступені раціональною артикуляцією ключових елементів позиції А, а концепція справедливості Джона Роулза – у тому ж ступені раціональною артикуляцією ключових елементів позиції Б» [4, с.333].

Далі в процесі характеристики роулзівської теорії зазначається: принципи справедливості, котрі розробляє Роулз, – такі принципи, які були б вибрані раціональним суб'єктом, що перебуває за «завісою невідання» (або «покривом невідання»), коли суб'єкт не знає, яке місце у суспільстві він займає, до якого класу належить та який статус має, якою є його концепція справедливості та в яких

економічних, культурних та інших умовах він існує. Саме тому раціональний суб'єкт за таких умов необхідно зважатиме на значення основних двох принципів, пропонованих Роулзом. Натомість Нозік стверджує, «коли б світ був повністю справедливим», єдині люди, наділені правом мати будь-що, тобто використовувати це, як вони і тільки вони бажають, були б ті люди, котрі справедливо заволоділи тим, що мають унаслідок певного справедливого акту передання від когось ще, або внаслідок певного висхідного акту придбання і под. Як зазначає сам Нозік, «повний принцип розподільчої справедливості означав би просто те, що розподіл є справедливим, коли хто-небудь має право на володіння, яке має місце в процесі розподілу» [4, с.336].

Отож, можна стверджувати: Роулз додержується позиції, що становить принцип рівності відносно потреб. Його концепція найменш заможного прошарку суспільства – концепція тих, чії потреби найзмістовніші стосовно прибутку, багатства та інших благ. Р. Нозік дотримується погляду, який представляє принцип рівності по відношенню до прав на володіння. «Для Роулза та обставина, як найбільш потребуючі стають такими, неважлива; справедливість здійснюється в структурах розподілу, для котрих минуле не суттєво. Для Нозіка єдине свідчення законності володіння існує в минулому; сьогоденні структури розподілу самі собою не мають прямого відношення до справедливості (хоча і мають відношення до доброти та щедрості)» [4, с.338].

Далі А. Макінтайр дорікає обом авторам концепцій справедливості, що вони у них не містять жодного звернення до заслуги, про які ми згадували під час посилення на теорію комунізму. Насправді кожного разу, коли ми розглядаємо поняття соціальної справедливості, як А і Б будуть співвідносити ті або інші розподільчі соціальні норми, якщо вони безпосередньо впливають на їхню позицію, з поняття заслуг, аргументуючи несправедливість такого розподілу якістю або кількістю своєї праці, внеском у загальносуспільний розвиток, тощо. Ні концепція Роулза, ні концепція Нозіка не дозволяють заслугам посісти центральне місце в дискурсі справедливості. На думку Роулза, об'єктивно справедливість пов'язана із заслугами, але аргументує, по-перше, що ми не знаємо, чого заслуговує людина доти, доки ми не сформуваємо правил справедливості; по-друге, коли ми сформулювали правила справедливості, то виявляється, йдеться не про заслуги, а про допустимі очікування. Р. Нозік менше надає уваги цьому явищу, оскільки його схема засновується радше на правах які не залишають місця заслугам.

Проте, зауважимо: поняття заслуг, власне доречне лише у соціальних групах, усі учасники яких мають більш-менш спільне уявлення про благо. Тому фрагментованість суспільства призводить до боротьби інтересів в умовах неуніфікованої системи цінностей, коли справедливість можлива, за П. Рікером, лише у межах «процедурного підходу» [8, с.74], який пропонує Роулз. Знов ж таки, повертаючись до сказаного, що з позиції феноменологічного підходу, така «процедурна» справедливість є радше найменшою несправедливістю, ніж справедливістю як такою. Тому, як нам видається, рішення таких проблем треба шукати з позицій якісного, телеологічного підходу, за умов коли цей підхід виходить за межі утилітаризму, комунізму та інших подібних соціальних доктрин, і першочерговою визнається ціль людської самореалізації. Як справедливо зазначає А. Макінтайр, «потрібно відстояти, наскільки це можливо у сучасній державі,

верховенство закону, потрібно знищити несправедливість і невинуваті страждання, потрібно виявляти доброту та захищати свободу, і все це ймовірно інколи зробити такими способами, котрі можливі тільки через використання урядових інститутів. Проте кожна конкретна задача, кожна конкретна відповідальність повинна бути оцінена виходячи із її власних переваг. Сучасна систематична політика, будь то ліберальна, консервативна, радикальна або соціалістична, повинна бути просто заперечена з точки зору, яка зобов'язана істинній приналежності до традиції добродійностей, тому, що сучасна політика сама виражає в своїх інституційних формах систематичне заперечення цієї традиції» [4, с.345]. Тобто тут йдеться про те, що П. Рікер називає «фундаментальним поняттям справедливості» [8, с.76].

Такий огляд підходів до поняття справедливості та її кореляції зі свободою необхідний нам був для того, аби краще зрозуміти суть свободи як феномену, який закономірно не може виникнути ні в межах ліберального негативного підходу та, найкращої зі сумісних, «процедурної теорії справедливості», так само, як цей феномен і не проглядається в межах класичного позитивного підходу та висхідних концепцій соціальної справедливості.

Закінчити огляд ліберальної доктрини хотілося б аналізом окремих проблем концепції Ф. фон Гаєка, оскільки саме його можна назвати чи не останнім апологетом принципів класичної ліберальної доктрини.

Формуючи свою концепцію, мислитель розумів складність проблеми, що йому потрібно було вирішити: відстояти принцип свободи класичного лібералізму й одночасно за можливості поєднати цей принцип з таким важливим феноменом сучасності як «державою благоустрою», що прийшла на заміну «мінімальній державі». Проте Гаєк не збирався приймати державу благоустрою такою як вона склалася в 50-х роках, намагаючись за допомогою принципів класичного лібералізму позбавитись всіх тих її негативів, які як він вважав стали серйозною загрозою свободі.

У тлумаченні Ф. Гаєка, принцип свободи класичного лібералізму – «влада закону». Цей принцип має на увазі повне підпорядкування виконавчої влади законам, а самих законів – принципам всезагальності та рівності. «Влада закону в кінцевому результаті передбачає повну законність, проте цього не достатньо: якщо закон дав уряду необмежену владу діяти так, як він бажає, усі його дії були б законними, проте очевидно, що це не було б владою закону. Влада закону тому є дещо більше, ніж конституціоналізм: вона потребує, щоб закони відповідали певним визначеним принципам» [2, с.98]. Тому влада закону є не нормою закону, а нормою, яка стосується того, чим повинен бути закон. «Загальні, абстрактні правила, які є дійсно законами – це довготривалі заходи, які відносяться до ще не відомих випадків, та які не містять вказування на конкретних осіб, конкретні місця або об'єкти» [2, с.46]. Проте, тут стає незрозумілим факт, чи володіємо ми якими-небудь іншими формальними критеріями справедливості, крім всезагальності та рівності. У даному випадку не важко помітити, що у такому тлумаченні класичний принцип свободи накладає на владу лише формальні обмеження, причому ті ж самі що й «принцип свободи» Ж.-Ж. Руссо. Гаєк усвідомлює цю схожість, проте все ж не нехтує нею, прямо цитує слова Руссо про те, яким повинен бути закон. Однак у принципах всезагальності та рівності немає нічого поганого, навіть якщо визнавати, що їх поділяє не лише ліберальне, але й тоталітарне тлумачення свободи.

Водночас Ф. Гаєк не обмежується лише формальними вимогами до закону та вводить в принцип свободи вимоги змістовні: «Є лише один принцип, який може зберегти свободне суспільство, а саме – суворе попередження будь-якого примусу, за виключенням примусу з метою впровадження загальних абстрактних правил, які рівно застосовуються до всіх» [2, с.67]. Інакше кажучи, принцип свободи потребує від закону не лише всезагальності та рівності, але й захисту від примусу, тобто у кінцевому підсумку захисту самої свободи, так як свобода та відсутність примусу – це, за Гаєком, одне й теж саме.

Очевидно, що Гаєк тут не придумав нічого нового, але використовуючи старі принципи класичного лібералізму та намагаючись пристосувати їх до нових умов, в яких сам цей лібералізм не може бути життєздатним інакше як з інтегрованими з інших доктрин цінностями, він сам потрапляє у пастку, звідки немає виходу. Так, проаналізуємо ситуацію з оподаткуванням, яку вчений розглядає у «Конституції свободи». Оскільки нерівна ставка податку порушує принцип рівного застосування до всіх, Ф. Гаєк таке оподаткування рішуче заперечує. «Те, що більшість, просто тому, що вона більшість, має право застосовувати по відношенню до меншості правило, яке не застосовується до неї самої, є порушенням значно суттєвішого принципу, ніж сама демократія – принципу, що є основою демократії» [2, с.159]. Однак, це порушує принцип рівності, який становить висхідну умову свободи, проте чи не порушує цей самий принцип пропорційне оподаткування, прихильником якого себе позиціонує Гаєк?

Мислитель аргументує: прогресивне оподаткування «ні в якому смислі...неможна рахувати загальним правилом, яке рівно застосовується по відношенню до всіх». Мається на увазі, що пропорційне оподаткування таким правилом вважати можна – в тому смислі, що воно встановлює для всі рівну ставку. Але прогресивне оподаткування можливо влаштувати так, що воно буде встановлювати для всіх, скажімо рівний приріст ставки. Найцікавіше Ф. Гаєк розуміє: вимогу рівного застосування стосовно всіх не можна тлумачити у непрагматичному розумінні: «Вимога, щоб норми істинного закону були загальними, не означає, що по відношенню до різних класів людей ніколи не можуть застосовуватися особливі норми...Такого роду відмінності не будуть довільними, не будуть підкоряти одну групу волі інших, якщо вони можуть бути рівно визнані справедливими як тими, хто всередині групи, так і тими, хто поза нею. Це не означає, що з приводу бажаності відмінність повинна бути загальноновизнаним, проте означає лише те, що індивідуальна точка зору не повинна залежати від того, входить цей індивід у групу або ні...Коли...відмінності сприяють тільки ті, хто знаходяться всередині групи, тоді це дискримінація. Проте, привілея по відношенню до певних осіб є, звісно, завжди дискримінація по відношенню до решти» [2, с.256].

Очевидно, принцип свободи все-таки допускає нерівне відношення закону до підданих, але лише якщо ця нерівність біде рівно підтримуватися усіма, – і тими, хто перебуває всередині групи, і тими, хто до неї не належить. І як тоді вирішити, чи буде мати місце ця загальна згода, коли й сам Гаєк визнає, що згода не обов'язкова для рішення з приводу рівного воління. Проте коли не обов'язкове, коли ми не зобов'язані проводити всезагальне голосування, хто ж тоді буде розв'язувати це важливе питання? Саме тут стає зрозумілий той факт, що навіть у Гаєка існує небезпека «за-мене-рішення». І коли «за-мене-рішення» не допустиме, тоді чому

прогресивне оподаткування – дискримінація, а пропорційне – всього лиш розрізнення? Хто, як не сам Гаск вирішив, що пропорційне оподаткування будуть підтримувати всі, а прогресивне тільки частка з малим прибутком?

Отож, ліберальна доктрина практично вичерпала себе ще біля витоків, оскільки на практиці формальні принципи допомагають реалізації свободи як такої, але їхня наявність чітко її не детермінує. Адже всякий соціальний організм не може не визначатися телеологічно, суб'єкти його ніколи не перебувають за «завісою невідання», а справедливість не повинна перебувати у відносинах контрадикторності і свободою, або проявлятися у вигляді процедурної редукації. До того ж характеристика свободи, коли розглядати її як спосіб буття, повинна визначатися у зв'язку із особливостями соціальної традиції, моралі, ідентифікації, чого не дає негативний підхід, що зараз домінує у соціології, але нічого не говорить про наявність, однак говорить про відсутність. Відсутність перешкод, до існування котрих учасникові певної культурної традиції може не бути діла, коли його бажанням ця відсутність не сприяє.

Список використаної літератури

1. *Вольнов В.В.* Феномен свободи / В.В. Вольнов. – СПб.: Русско-Балтийский информационный центр "БЛИЦ", 2002. – 416 с.
2. *Гаск Ф.* Конституція свободи / Ф. Гаск. – Львів: Літопис, 2002. – 556 с.
3. *Локк Дж.* Два трактати про врядування / Дж. Локк. – Київ: Основи, 2001. – 264 с.
4. *Макингаир А.* После добродетели: Исследования теории морали / А. Макингаир. – М.: Академический проект, 2000. – 384 с.
5. *Милль Дж. Ст.* О свободе. [Електронний ресурс] / Дж. Ст. Милль. – Режим доступу: <http://www.ihik.lib.ru>
6. *Платон.* *Держава* / Платон. – Київ : Основи, 2000. – 352 с.
7. *Поппер К.* Открытое общество и его враги. [Електронний ресурс] / К. Поппер. – Режим доступу: // <http://www.ihik.lib.ru>
8. *Рікер П.* Право і справедливість / П. Рікер. – Київ: Дух і літера, 2002. – 218 с.
9. *Роулз Дж.* Політичний лібералізм / Дж. Роулз. – Київ : Основи, 2000. – 382 с.

Стаття надійшла до редколегії 15.04.2014

Прийнята до друку 10.05.2014

DISCOURSE OF LIBERTY IN CLASSIC LIBERALISM AND NEOLIBERALISM

Valery Denisenko

*Ivan Franko National University of Lviv, Institute of Philosophy
Department of theory and history of political science
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

email: denyvale@gmail.com

This article examines content, features, mechanisms of political dimensions of freedom in conditions of the establishment of democratic principles of government. A special place is given to the analysis of the dynamics of social factors in the context of the definitions of value of human life, the primary feature of which is freedom.

Keywords: freedom, political freedom, liberalism, early bourgeois liberalism, neoliberalism.

ДИСКУРС СВОБОДЫ В КЛАССИЧЕСКОМ ЛИБЕРАЛИЗМЕ И НЕОЛИБЕРАЛИЗМЕ

Валерий Денисенко

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
философский факультет, кафедра теории и истории политической науки
ул. Университетская, 1, 79000, г. Львов, Украина
email: denyvale@gmail.com*

Исследуется содержание, особенности проявления, механизмы формирования политических измерений свободы в условиях становления демократических основ власти. Особое место отводится анализу динамики социального фактора в контексте ценностных определений человеческой жизни, первичным признаком которых становится свобода.

Ключевые слова: свобода, политические свободы, либерализм, раннебуржуазный либерализм, неолиберализм.

УДК 141 (477):316.75 «18/18.5»

**НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ ЯК ІНТЕГРАТИВНИЙ ЧИННИК У ФІЛОСОФСЬКІЙ
ДУМЦІ УКРАЇНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ
ТВОРЧОСТІ ДІЯЧІВ „РУСЬКОЇ ТРІЙЦІ” ТА Т.ШЕВЧЕНКА)**

Андрій Наконечний

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра філософії
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна,
e-mail: dfiles@franko.lviv.ua*

Розглянуто процес розвитку національної ідеї у творчості й громадсько-політичній діяльності видатних представників суспільно-політичної та філософської думки першої половини ХІХ ст., зокрема діячів „Руської трійці” й Т. Шевченка. Досліджено творчу діяльність мислителів, які на теоретичному і політичному рівнях визначали головні ознаки українського етносу, літературно-науковою, практичною діяльністю найбільше сприяли піднесенню та обороні національної, правової, релігійної свідомості українців, а отже – зростанню національної самосвідомості, національної ідеї.

Ключові слова: національна ідея, свобода, незалежність, нація, народ.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю усвідомлення українським суспільством значення національної ідеї, практичного втілення її в усіх ланках суспільно-політичного, культурно-духовного, соціально-економічного життя України. Національна ідея пов’язана з політикою, економікою, освітою, релігією, мораллю, людськими цінностями, правом, культурою. Проте вона має узагальнені ознаки, інтегративний характер, тому потребує спеціального філософського аналізу. Особливо важливий розгляд процесу становлення, формування й утвердження національної ідеї у творчості видатних представників суспільно-політичної та філософської думки першої половини ХІХ ст., у тому числі діячів „Руської трійці” й Т. Шевченка, у творчості та громадсько-політичній діяльності котрих простежуємо відповіді на нагальні питання сучасного державотворення, консолідації української нації, національно-політичної, соціально-економічної, духовно-культурної незалежності України.

Проблема розвитку та відображення української національної ідеї в творчості провідних мислителів першої половини ХІХ ст. посідає чільне місце у працях українських науковців у період між двома війнами – В. Гнатюка, М. Забаревського (Д. Дорошенка), Ю. Охрімовича, В. Старосольського, М. Сціборського, а також у розвідках відомих іноземних та українських учених в еміграції в період після Другої світової війни, таких як С. Єкельчик, І. Лисяк-Рудницький, П. Мірчук, О. Пріцак та Дж. Решетар, М. Сосновський, П. Феденко, М. Шкільняк, В. Янів. Цією проблематикою займалися сучасні українські діячі А. Астаф’єв, А. Брагінець, С. Возняк, М. Горелов, Я. Грицак, В. Гудзь, В. Жмир, О. Забужко, М. Кармазіна, Г.

Касьянов, Р. Кісь, І. Кресіна, О. Куць та Ю. Куць, В. Лісовий, Т. Панько, А. Пашук, С. Приходько, М. Розумний, О. Семків, М. Сосновський, Д. Соловей, О. Сухий, Б. Червак, Б. Якимович та ін. Однак, незважаючи на значну кількість публікацій з окремих аспектів визначеної нами проблеми, ще недостатньо філософських досліджень, що дали б змогу детально осмислити періоди формування національної ідеї, її зміст, динаміку і трансформацію у філософській думці України першої половини XIX ст.

Мета статті – простежити етапи творення національної ідеї, її різноманітні вияви у суспільно-духовному житті й філософській думці України, особливості процесу розвитку, порівняти концепції розуміння національної ідеї українськими мислителями та суспільно-громадськими діячами першої половини XIX ст., зокрема, діячів „Руської трійці” й Т. Шевченка.

Українська національна ідея як чинник державотворення та суспільно-духовного життя, хоч і не безперервно, знаходила своє вираження і в суспільно-політичному, культурному житті, так й у літературно-філософській думці України. Так, у першій половині XIX ст. це відбувалося по-новому, з урахуванням набутого досвіду попередніх століть. У цей час вимогам державно-національної, соціально-економічної незалежності притаманна чітко окреслена, історично обумовлена необхідність, що особливо спостерігаємо в другій половині XIX – першій половині XX ст.

Важливий чинник розвитку національної ідеї, національного відродження в першій половині XIX ст. – український романтизм, який постав на літературній сцені у 20–30 роках, і зацікавився народною поезією, героїчним минулим України, любов’ю до національної самобутності. Головна тема національної романтики – гасло “народ та історія”.

Переломною подією в становленні української національної ідеї дослідники вважають появу громадсько-культурного об’єднання “Руська трійця”. Саме їй “...судилося стати виразником і символом національно-політичного відродження західноукраїнських земель” [7, с.226]. Прагнучи наблизити визволення народу, діячі “Руської трійці” (М. Шашкевич, І. Вагілевич, Я. Головацький) основне завдання вбачали у тому, аби засобами друкованого слова і художньої творчості в рідній мові пробудити національну свідомість, дати знання, допомогти, за словами Я. Головацького, пізнати “гідність свою і свою силу”. Це було необхідною умовою зміцнення їхніх волелюбних прагнень і підготовки до свідомої визвольної боротьби проти соціального, політичного та національного гноблення. Причому вони розраховували на використання досвіду і підтримку діячів національного відродження Наддніпрянщини й інших слов’янських країн. Так, Я. Головацький зазначав у листі до брата: “Що ж би нам за добро, коли б ми, така горстка, відірвали від цілості Русі, що скаже Київ старий, місто давніх згадок народу, середоточіе Южної (нашої) Русі, що скажуть задніпрянці, де є вся сила наша, так фізична, як і моральна, де в живій пам’яті старина козацька...” [5, с.168].

Діячі “Руської трійці” постійно наголошували на нерозривній єдності Галичини з Наддніпрянщиною. У вже згаданому листі Я. Головацький закликав сучасників: “...Держімося цілості Русі, того кореня, з котрого-сьмо виресли..., разом образуємося, разом поступаймо до одної цілі: просвіщення і образования..., жиймо в згоді, в’яжімося..., всі ми русини, нехай же одно правописання в’яже всі одробини,

порозсипувані по широкій руській землі, згромаджує до купи в одну цілість, так, як нас в'яже одна історія, однакове піснетворство, поезія, один звичай, одна віра..." [5, с.166–167]. Думки про єдність всього українського народу висловлював також І. Вагилевич, зазначаючи у листі до М. Максимовича: "Оце ж ми всі із-за Бескиду, від Тиси, з-поза Сяну і по Серету – з братією нашою задніпровою складаємо одну сутність, де взаємна перейма, лиш очутивши душевну замітність, грає повним життям" [4, с.79]. У творчості діячі "Руської трійці" акцентують, що саме роз'єднаність українського народу є головною причиною його відсталості в літературно-духовному, національному житті: "І хоча Малоросія і може показати багатьох людей, котрі мають заслуги у рідній літературі, проте їх надто мало, щоби вони могли вплинути на весь народ, роз'єднаний у державному відношенні" [3, с.248]. Ще одна причина відсталості українців полягає у відсутності національно-свідомої верстви народу – інтелігенції, яка за своїм статусом повинна бути рушієм, провідником у справі консолідації та поступі народу, що "розчленований, пригноблений, і ледве животіє без самосвідомості, а його вожді, денационалізовані й чужі йому, спокійно присипляють його дальше в цьому сні" [3, с.248].

Прагнення до об'єднання української нації втілені і в поетичній творчості діячів "Руської трійці". Наприклад, Я. Головацький у одному з віршів зображає зустріч двох українців: "Руський з руським пострічався... Хоч з далекої України... вже один другому брат! Изв'яжімся, рідні діти, – час вже нам відмолодіти! Свою пісню заспіваймо, своєї сили добуваймо..." [2, с.221].

Концентровано виражена національна ідея в альманасі "Русалка Дністровая", виданому 1837 р. у Будапешті. Це був сміливий виклик проти національного гноблення, консерватизму, за національну гідність і духовне єднання всіх українських земель. Альманах пройнятий любов'ю до українського народу, його мови, культури, констатує його єдність на всій географічній території: "Народ руський, один з головних поколінь слов'янських, всередині межі ними розкладається по хлібородних околицях з-поза гір Бескидських за Дон. Він найширше задержав у своїх поведінках, піснях, обрядах, казках, прислів'ях все, що йому передвіцькі діди спадком лишили" [1, с.33]. Гарантією пробудження народного духу є давні часи, коли Русь не "лишалася самостоянства", а "священники співали службу Божую бесідою власного народу... і коли руський народ під верховодом Великого князя в одно тіло зріс..., Руська земля честь і славу мала" [1, с.34–35]. Отже, "Русалка Дністровая" усім змістом, проголошуванням традицій власної державності й політичної незалежності маніфестувала усвідомлення неправозгідності роз'єднання українського народу, прагнення національно-свідомих сил до відновлення суверенних прав та готовність до праці над його відродженням. За словами І. Франка, величезна національно-історична вартість "Русалки Дністрової" в тому, що вона вказала "...виразно єдність малоруського народу на Україні і в Галичині..., протест проти розполовинення одного народу між дві держави" [8, с.91]. Фактично, як "Енеїда" Котляревського на Наддніпрянщині, так "Русалка Дністрова" в Галичині була "...немов один неясний прорив чуття людського серед загального затуління та здичіння" [8, с.92]. Альманах став заявою галичан про своє національне існування, високу духовність та національну гідність, і водночас, загальноукраїнською віхою, відображаючи провідні тенденції епохи слов'янського відродження. Ідеї, викладені тут, не втратили актуальності, адже ми досі ще не здійснили багатьох заповітів М. Шашкевича і його

сподвижників; не розв'язали питань, котрі постали на порядку денному ще понад 160 років тому, – функціонування рідної мови, збереження історичних і культурних святинь, захист моралі й духовності, утвердження національної свідомості.

Безперервність утілення національної ідеї в суспільно-духовному житті України засвідчила поява на літературній арені видатного поета, національного пророка Т. Шевченка (1814–1861), у творчості та діяльності якого національна ідея посідає особливе місце: він перший і єдиний у свій час найчіткіше сформулював національно-політичні ідеали України. Ідеологія Шевченка – своєрідна історична програма, що єднає українців у всіх обставинах життя нації, програма, прийнята за основу всіма українськими самостійницькими рухами.

Основне тло, з якого постав весь громадянський світогляд Кобзаря, – це його глибоке патріотичне почуття. Шевченко, насамперед – поет-патріот, проповідник національної ідеї, національного чину, аж до найбільшої самопожертви для Батьківщини: “Я так її, я так люблю мою Україну убогу..., за неї душу погублю!” [20, с.34]. Більшість його творів просякнуті любов'ю до України, природи, національного побуту, болем за трагічну долю, безоглядною відданістю її інтересам. Головна мета Шевченкового слова – зрушити народ з оков неволі. Коли він прибув з далекого Петербурга у мандрівку Україною – місцями, де пройшли його дитячі та юнацькі роки, він побачив жахливу картину соціального, національного та духовного гноблення народу: “Чорніше чорної землі блукають люди, повсихали сади зелені, погнили біленькі хати, повалялись, стави бур'яном поросли. Село неначе погоріло, неначе люди подуріли, німі на панщину ідуть, і діточок своїх ведуть, а скрізь на славній Україні людей у ярма запрягли пани лукаві... Гинуть! Гинуть! У ярмах лицарські сини...” [15, с.103–104].

Зважаючи на тяжке становище народу, Шевченко власним словом розпочав боротьбу проти його поневолення. Він чітко усвідомив, що потрібно підняти народ з цієї неволі, бо він може пропасти, зникнути у пустелі рабства; в жодному випадку не можна лише “дивитись, плакати і мовчати”.

Передусім, Кобзар виступає проти царської влади, царів, у котрих він убачав винуватців гноблення української селянської маси, знущання над українською національною волею і культурою. У поемі “Сон” поет гостро висміював державний лад і систему врядування царської Росії, називаючи панів – основу цього ладу – “кабанами годованими, пикатими, пузатими”, а на вершці цієї суспільної драбини – цар Микола I, від якого постає централізований абсолютизм. Царська влада спирається на солдат і урядовців; останні лише уміють, що “писати та підписувати, та драти і з батька і з брата”. Згадує Шевченко і “внесок” попередніх царів у поневолення українського народу. Так, Петра I він називає “катор”, “людоїдом”, який “розп'яв Україну”, а Катерину II – голодною вовчицею, що “доконала” до кінця її політичну незалежність. І як висновок: “Кати! Кати!, людоїди! Наїлись обоє, накралися...” [21, с.214].

Проте Шевченко розумів: український народ гнобить не лише московський тиран і пани, допомагають їм і власні, українські сили. В передсмертній поезії “Бували війни” він зауважує, що в Україні впродовж історії існувало чимало зрадників і відступників рідного народу – зокрема, називає Галагани, Киселі, Кочубеї, але ще й дотепер вистачає цього “добра”, котрих поет вважає “дядьками отечества чужого”. Поет не бачить провідників нації, а є тільки слуги імперії, “підніжки, грязь

Москви, варшавське сміття”, немає патріотів, а лише – кар’єристи, отруєні чужою культурою, ”гречкосії”, малороси: ”Німії, подлії раби! – дорікає їм поет. – Підніжки царській, лакеї... донощики і фарисеї... Розпинають, а не любить ви вчилися брата!” [23, с.209].

Кобзар звинувачує земляків у тому, що вони розпинають Україну “гірше Ляха”, не знають навіть хто вони, чії діти, за те, що вивчають усі слов’янські мови, окрім своєї, висміює їхній патріотичний романтизм, тобто їхнє вихваляння своїми гетьманами, прославлення козацтва, котре оборонило їхню віру від поляків і татар, а тепер “ходять у ярмі” ще більше, ніж їхні пращури, забуваючи, що головним ворогом України на той час були вже не поляки і татари, а московське самодержавство. Шевченко закликає пророцьким голосом до покаяння, праці для добра власного народу: ”Схаменіться, недолюди, діти юродиві! Подивіться на рай тихий, на свою країну, полюбіте ширим серцем велику руїну” [16, с.286]. Поет радить не шукати щастя і добра в чужому краї, адже лише “...в своїй хаті своя й правда, і сила і воля. Немає на світі України, немає другого Дніпра” [16, с.286–287].

В ім’я своєї любові до України він вірить, що безпросвітну темряву розіб’є сонячне світло свободи. Це зробить нове покоління, і Шевченко хоче, аби цей час якнайшвидше настав. Розуміння національної свободи Кобзар висловив у “Посланні”, адресуючи його “і мертвим, і живим і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні...” Тим самим українську націю він усвідомлював у просторі, беручи до уваги народ України й українців поза її межами, й у часі – в нерозривній єдності сучасного з минулим і майбутнім. Окремі шевченкознавці стверджували, що в заголовку поеми “мертвими” поет назвав земляків, котрі втратили національну свідомість, ”ненародженими” – тих, які ще усвідомлять себе українцями в майбутньому.

У “Посланні” Тарас Шевченко закликав українців: ”Обніміте, ж, брати мої, найменшого брата – нехай мати усміхнеться, заплакана мати” [16, с.291–292]. Лише тоді мати-Україна “благословить дітей своїх твердими руками і діточок поцілує вольними устами. І забудеться срамотня, давня година, і оживе добра слава, слава України... Обніміться ж, брати мої, молю вас, благаю!” [16, с.292]. Отже, християнська любов, гуманізм, всепрощення належить до головних передумов здобуття Україною національної свободи та незалежності.

Настроями гуманного світогляду – й у сфері переживань особистих, і в ділянці людських відносин – овіяні інші твори поета: ”А всім нам вкупі на землі єдиномисліє подай і братолюбіє пошли” [17, с.246] – просить Шевченко у молитві до Бога. Аби пробудити народ до боротьби за визволення, потрібна єдність думки і волі, однотайність усього українського суспільства: ”А щоб збудить хиренну волю, треба миром, громадою обух сталить, та добре вигострить сокиру – та й заходиться вже будить” [24, с.214].

Проте, Шевченко з почуттям великого неспокою спиняється на думці, чи зможе Україна, знесилена багаторічним поневоленням, віднайти сили для визвольної боротьби? “Мені однаково, – зазначає поет, – чи буду я жить в Україні, чи ні, чи хто згадає, чи забуде мене в снігу на чужині... Та неоднаково мені, як Україну злії люди присплять, лукаві, і в огні, її окраденую, збудять...” [12, с.8]. Отже, Кобзар, зазнавши великого душевного болю через примусове вигнання з рідної землі, згоден примиритися з цим тяжким лихом, але не може примиритися, що поневолена

Україна, пробуджена у вогні національно-визвольної боротьби, не зможе проявити ні всього напруження своїх фізичних сил, ні власних національно-державних змагань у всій повноті й цілості. І хоча поет тяжко переживає прийдешні страждання своєї батьківщини, все ж віра його в конечну перемогу “правди” – невмируща: “Церковдомовина розвалиться... і з-під неї встане Україна, і розвіє тьму неволі, світ правди засвітить, і помоляться на волі невольничі діти!” [11, с.266]. Шевченко усвідомлював: для того, аби споконвічні прагнення українського народу до свободи і незалежності здійснилися, необхідна національно-свідома, державницька діяльність інтелігенції, провідників нації. Поет у запитальній формі промовляє: “Коли ми діждемося Вашингтона з новим і праведним законом? А діждемось-таки колись” [23, с.209]. Глибоко у цьому впевнений, він заповідає майбутнім поколінням вільної української нації: “І мене в сем’ї великій, в сем’ї вольній, новій, не забудьте пом’янути незлим, тихим словом” [13, с.306–307].

Національно-визвольні ідеї, ідеї державної самостійності України простежуємо у творах Кобзаря, сповнених романтичної любові до українського минулого. У них, як і в творах багатьох сучасних йому українських письменників-романтиків, помітні ті самі мотиви – туга за минулим України: “Було колись – в Україні ревіли гармати; було колись – запорожці вміли панувати” [14, с.61]. Однак Шевченко, на відміну від цих поетів-романтиків, котрі теж “тужать” за героїчним минулим свого народу, не обмежується згадками лише про самі зовнішні форми колишнього українського життя, а й розкриває ідейний зміст цих форм. Для поета, навіть у творах раннього періоду, певні історичні форми національного життя, наприклад, козаччина – цінні не самі собою, а тому, що в тих формах втілювався ідеал вільного життя нації – того життя, антитезу якого поет убачає в сучасному поневоленому становищі українського народу: “Зажирилась Україна, така її доля! Зажирилась, заплакала... Козачество гине, гине слава, батьківщина... Україно, Україно! Як згадаю тебе, краю, заплаче серденько... Де поділось козачество, червоні жупани? Де поділась доля, воля? Бунчуки? Гетьмани?...” [22, с.44–45]. Шевченко відразу ж і запитує: що було причиною давньої слави України і що треба робити, аби воскресити нове життя України? Цим він істотно відрізняється від інших поетів, у творчості котрих відсутній різкий протест проти національного поневолення народу і котрі тільки плакали на руїнах минулого.

Кобзар захоплюється історичними явищами, оспівує їх, спонуканий ідеєю, яка жила в узятих з минулого образах – ідеєю вільної України. Згадуючи про те, що “запорожці вміли панувати”, він додає: “Панували, добували і славу і волю” [14, с.61]. Сумуючи, бо все “минулося, осталися могили на полі”, поет одночасно зауважує: ті могили (символ сучасної дійсності України) все ж “про волю нишком в полі з вітрами говорять” [14, с.61]. В іншому місці, згадуючи про пам’ятні роки українського минулого, Шевченко констатує: “Ще як були ми козаками, а унії не чуть було, отамто весело жилось! Братались з вольними ляхами, пишались вольними степами... пишалася синами мати, синами вольними...” [18, с.41]. Воля у поета є основою людського життя, бо “де нема святої волі, не буде там добра ніколи”.

Отже, у своєму розумінні волі Кобзар розкриває зміст того національного гасла, за котрим йшли всі визвольні змагання українського народу та порушення котрого призводило і призведе до поневолення, рабства, втрати національної, державної, зрештою, особистої гідності. Воля як ідеал національного життя, засада

народної свідомості, що керувала історичним розвитком України та виробляла відповідні історичним умовам форми політичного життя – це невмирущий зміст українського національного життя в минулому.

Коли історичні явища українського життя, хоча б і найпишніші, наприклад, утілення державної ідеї в постаті того чи іншого гетьмана, не відповідають інтересам нації – засадам державної незалежності, національної волі, він гостро таврує їх силою свого слова. Найтяжче докоряє поет гетьманові Б. Хмельницькому, угода якого з Московщиною звела нанівець державно-національну справу України: "Отак-то Богдане! Занапастив еси вбогу сироту Україну... На тій Україні, на тій самій, що з тобою ляха задавила, байстрюки Єкатерины сараною сіли. Отаке-то, Зіновію, Олексієв друже! Ти все оддав приятелям, а їм і байдуже" [11, с.266]. В уста України поет вкладає такі звернуті до гетьмана слова: "Панувала і я колись на широкім світі, панувала... Ой, Богдане, нерозумний сину! Подивись тепер на матір, на свою Вкраїну... Ой, Богдане, Богданочку, якби була знала, у колиці б задушила, під серцем приспала" [19, с.193]. Тут Кобзар чітко розкриває зміст національного гасла – волі, де зосереджено енергію народу, порушенням чого був акт Переяславської угоди.

Шевченкові погляди – важливий етап у розвитку і становленні української національної ідеї в історичному розвитку України, вносячи значний перелом в українську національно-політичну думку; вони – зазначає Ю. Охрімівич, – "розбили мару безполітичного патріотизму" [6, с.64]. Попри те, що Шевченко, будучи поетом, не висунув обдумані програми національного, духовного, соціального визволення українського народу, його творчість усе ж таки відіграла в розвитку української національної ідеї більшу і значнішу роль, ніж та чи інша програма. Національна ідея у творчості Т. Шевченка гармонійно переплелася з ідеєю соціальною, адже він, як виходець із закріпаченого селянства, перший зобразив жахливу кріпацьку дійсність в Україні і заговорив від імені цих поневолених селянських мас. І.Франко зазначав: "Пристрасна любов до України, незламна надія на її відродження виявляються у Шевченка одночасно з такою ж гарячою, а разом простою і криштально чистою, не затьмареною ніякими філософічними сентенціями любов'ю до людини загалом, особливо до всіх, що шукають правди і справедливості, і за це терплять" [10, с.388].

Літературно-художньою творчістю Шевченко виконав перед нашим народом, принаймні, три місії: 1) повернув пам'ять нашої історії, бо жодні наукові дослідження за впливом не можна порівняти з його історичними поемами, драмами, віршами; зрештою, він виявив вплив на самих істориків, надихнувши їх і визначивши напрям досліджень; 2) розкрив трагічне становище українського народу середини ХІХ ст., наповнивши його національною честю та гідністю; 3) заново створив українську націю як таку, запаливши її духом боротьби за духовно-культурне, національно-державне, соціально-економічне відродження. Чітко охарактеризував Т. Шевченка І. Франко: "Він був сином мужика, і став володарем у царстві духу. Він був кріпаком, і став велетнем у царстві людської культури. Він був самоуком, і вказав нові, світлі і вільні шляхи професорам і книжним ученим... Найкращий і найцінніший скарб доля дала йому лише по смерті – невмирущу славу і всерозквітаючу радість, яку в мільйонів людських сердець все наново збуджуватимуть його твори..." [9, с.255].

Список використаної літератури

1. *Вагилевич І.* Передговор к народним руським пісням // Русалка Дністровая. – К.: [б. в.] – 1987. – С. 33–43.
2. *Головацький Я.* В альбом Ізмаїлу Срезневському // Я. Головацький, І. Вагилевич М. Шашкевич. Твори. – К.: [б. в.] – 1982. – С. 221.
3. Із статті Я. Головацького “Становище русинів у Галичині”. 25 червня 1846 р. // Русалка Дністровая: документи і матеріали. – К.: [б. в.] – 1989. – С. 247–251.
4. Лист І. Вагилевича до М. Максимовича... 7 березня 1837 р. Львів // Русалка Дністровая: документи і матеріали. – К.: [б. в.] – 1989. – С. 79–83.
5. Лист Я. Головацького до І. Головацького... 17 травня 1840 р. Перемишль // Русалка Дністровая: документи і матеріали. – К.: [б. в.] – 1989. – С. 161–169.
6. *Охримович Ю.* Розвиток української національно-політичної думки. – Л., К.: [б. в.] – 1922. – 120 с.
7. *Стеблій Ф.* Яків Головацький – діяч українського національного відродження // Шашкевичіана: зб. наук. пр. – Львів; Броди; Вінніпег: Просвіта, 1996. – № 1–2. – С. 224–235.
8. *Франко І.* Критичні письма о галицькій інтелігенції // Франко І. Зібрання творів: у 50 т. – К: Наук. думка, 1980. – Т. 26. – С. 74–93.
9. *Франко І.* Присвята // Франко І. Зібрання творів: у 50 т. – К: Наук. думка, 1983. – Т. 39. – С. 255.
10. *Франко І.* Тарас Шевченко і його “Заповіт” // Франко І. Зібрання творів: у 50 т. – К: Наук. думка, 1981. – Т. 34. – С. 386–388.
11. *Шевченко Т.* Великий льох (містерія) // Шевченко Т. Твори: В 5 т. – К.: Дніпро, 1984. – Т.1. – С. 251–266.
12. *Шевченко Т.* В Казематі // Шевченко Т. Твори: в 5 т. – К.: Дніпро, 1984. – Т.2. – С. 6–16.
13. *Шевченко Т.* Заповіт (“Як умру, то поховайте”) // Шевченко Т. Твори: в 5 т. – К.: Дніпро, 1984. – Т. 2. – С. 306–307.
14. *Шевченко Т.* Іван Підкова // Шевченко Т. Твори: в 5 т. – К.: Дніпро, 1984. – Т.1. – С. 61–63.
15. *Шевченко Т.* І виріс я на чужині... // Шевченко Т. Твори: в 5 т. – К.: Дніпро, 1984. – Т.2. – С. 103–104.
16. *Шевченко Т.* І мертвим і живим... // Шевченко Т. Твори: в 5 т. – К.: Дніпро, 1984. – Т.1. – С. 286–292.
17. *Шевченко Т.* Молитва (“Злочаснаюущих спина...”) // Шевченко Т. Твори: в 5 т. – К.: Дніпро, 1984. – Т.2. – С. 245–246.
18. *Шевченко Т.* Полякам (“Ще як були ми козаками”) // Шевченко Т. Твори: в 5 т. – К.: Дніпро, 1984. – Т. 2. – С. 41.
19. *Шевченко Т.* Розрита могила // Шевченко Т. Твори: в 5 т. – К.: Дніпро, 1984. – Т. 1. – С. 193–194.
20. *Шевченко Т.* Сон (“Гори мої високії...”) // Шевченко Т. Твори: в 5 т. – К.: Дніпро, 1984. – Т. 2. – С. 33–37.
21. *Шевченко Т.* Сон (“У всякого своя доля...”) (Комедія) // Шевченко Т. Твори: в 5 т. – К.: Дніпро, 1984. – Т. 1. – С. 204–217.

22. Шевченко Т. Тарасова ніч // Т. Шевченко: Твори: в 5-ти т. – К.: Дніпро, 1984. – Т. 1. – С. 44–47.
23. Шевченко Т. Юродивий // Шевченко Т. Твори: в 5 т. – К.: Дніпро, 1984. – Т. 2. – С. 209–211.
24. Шевченко Т. Я не нездужаю, нівроку... // Шевченко Т. Твори: в 5 т. – К.: Дніпро, 1984. – Т. 2. – С. 214.

Стаття надійшла до редколегії 15.04.2014

Прийнята до друку 10.05.2014

**NATIONAL IDEA AS AN INTEGRATING FACTOR IN UKRAINIAN
PHILOSOPHICAL THOUGHT OF THE FIRST HALF OF THE 19th CENTURY
(EXEMPLIFIED BY WORKS OF THE «RUTHENIAN TRIAD» AND T.
SHEVCHENKO)**

Andriy Nakonechnyy

*Ivan Franko National University of Lviv,
Institute of philosophy, department of philosophy
Universytetska Str., 1, Lviv, 79000, Ukraine,
e-mail: dfilos@franko.lviv.ua*

The process of the development of national idea in works as well as social and political activities of prominent representatives of socio-political and philosophical thought of the first half of the 19th century, namely, the figures of the “Ruthenian triad” and T. Shevchenko is analysed. Creative activity of thinkers, who determined the main features of Ukrainian ethnos both on theoretical and political levels, contributed the most through their literary, scientific and practical activity to the rise and protection of national, legal, and religious consciousness of Ukrainians and thus contributed to the growth of national self-consciousness and national idea is researched.

Key words: national idea, freedom, independent, nation, folk.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕЯ КАК ИНТЕГРАЦИОННЫЙ ФАКТОР В
ФИЛОСОФСКОЙ МЫСЛИ УКРАИНЫ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XIX В. (НА
ПРИМЕРЕ ТВОРЧЕСТВА ДЕЯТЕЛЕЙ „РУСЬКОЙ ТРОИЦЫ” И
Т.ШЕВЧЕНКО)**

Андрей Наконечный

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
философский факультет, кафедра философии,
ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000, Украина,
e-mail: dfilos@franko.lviv.ua*

Рассматривается процесс развития национальной идеи в творчестве и общественно-политической деятельности известных представителей социально-политической и

философской мысли первой половины XIX в., в частности деятелей «Руськой троицы» и Т. Шевченко. Исследуется творческая деятельность мыслителей, которые на теоретическом и политическом уровнях определяли главные признаки украинского этноса, своей литературно-научной, практической деятельностью больше всего способствовали подъему и обороне национального, правового, религиозного сознания украинцев, а следовательно – росту национального самосознания, национальной идеи.

Ключевые слова: национальная идея, свобода, независимость, нация, народ.

УДК 329.1/6(477)

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПОНЯТТЯ «СВОБОДИ» У ФІЛОСОФІЇ НОВОГО ЧАСУ (ЛОГІКО-ГНОСЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ)

Ірина Остапець

*Ужгородський національний університет,
факультет суспільних наук, кафедра філософії,
вул. Університетська 14, 88000, Ужгород, Україна
e-mail: ostapets@rambler.ru*

З'ясовано особливості формування сутності поняття свободи у філософії Нового часу. Відстежено процес формування висхідних принципів пізнання в філософських концепціях мислителів XVII–XVIII ст. Охарактеризовано співвідношення свободи як практичного вибору та її гносеологічного осягнення, проаналізовано розуміння форм реалізації свободи у новоевропейській філософії (Ф. Бекон, Б. Спіноза, І. Кант, Г. Гегель та ін.).

Ключові слова: свобода, необхідність, гносеологія, субстанція, причинність, метафізика.

Сучасні суспільства, у тому числі й українське, зазнають глибинних перетворень і у сфері соціальних взаємовідносин, і в царині утвердження нових засад духовного, культурного, ідеологічного розвитку. Таку ситуацію можна характеризувати як період розпаду старих суспільних структур і відносин та формування нових процесів соціального буття.

Вивчення феномену свободи становить особливе зацікавлення саме в періоди докорінних суспільних перетворень. Це спричинено тим, що поняття “свобода” – вагомий компонент знань про суспільство та його становлення, суттєвий вимір людського духовного буття.

Ідея свободи належить до головних в історії людства. В історії філософської думки вона започаткована від доби Античності, якій властиве розуміння того, що людина як така не є вільною у своєму виборі й над нею домінує необхідність – доля. Однак уперше думка про свободу людини з'являється лише в середні віки. У цей час розуміння свободи було пов'язано з поняттям свободи волі, – можливості творити добро або зло.

Свобода людини – найбільша цінність порівняно з природою та соціальними інститутами. Це гасло, з котрим людина Нового часу прямувала в майбутнє. Знаряддя досягнення свободи є знання. Отже, в цю епоху проблема свободи постала як опосередкована пізнавальною діяльністю людини. Відтак ми маємо на меті – з'ясувати особливості формування сутності поняття свободи в філософії Нового часу. Для досягнення цього висунуто такі завдання:

– відстежити процес формування висхідних принципів пізнання у філософських концепціях мислителів XVII –XVIII ст.;

- охарактеризувати співвідношення свободи як практичного вибору та її гносеологічного осягнення;
- проаналізувати розуміння форм реалізації свободи в новоєвропейській філософії.

У Новий час провідним чинником життя та життєвих зрушень стала наука. З'явилася перша завершена й експериментально підтверджена наукова теорія – механіка. Ідеї та принципи механіки настільки поширились, що, врешті-решт виник так званий механістичний світогляд. Принципи механістичного детермінізму були науковим підґрунтям і у вченні про природу, і у вченні про людину. В цей період провідним поняттям що поступово завоювало всю сферу дійсності, став термін “необхідність”, визнаний таким, що мав застосування і популярність не лише в світі природи з її механістичними рухами й інерційними силами, а й у світі психічної причинності та сфері духу.

Свобода також розглядалася з огляду пізнання необхідності й у зв'язку з нею. Класичним виразником такого розуміння свободи через пізнаної необхідності вважають Б. Спінозу. Саме він поширив і посилив механістичний детермінізм і на зовнішній світ, і на людину. В порядку речей та порядку ідей мислитель не вбачав нічого, що б не було підвладне необхідності – це один і той самий порядок природи. У філософії Спінози питання свобод постає і розв'язується в двох головних аспектах – логіко-гносеологічному й етичному. Ці аспекти взаємопов'язані, тому аналіз одного неможливий без іншого як своєї власної передумови. Основне поняття спінозівської філософії – поняття субстанції, що в логічному розгортанні постає у вигляді поняття природної закономірності, необхідності. Відтак головним принципом існування всіх явищ у філософії Спінози постає принцип їхньої причинної обумовленості.

За принципом детермінізму, “для кожної речі необхідна та чи інша певна причина, відповідно до якої вона існує” [4, с. 382]. Усе існує або само собою, або в чомусь іншому. Тільки субстанції властиве необхідне існування, все інше має зовнішню причину свого існування. “Для будь-якої речі має бути причина або підстава її існування, і не існування” [4, с. 363–364]. Виникнення та зникнення, існування, й не існування, всі зміни і дії мають причину. Отже, природа – це нескінченний ланцюг. Кожна річ є наслідком зовнішньої причини і сама становить причину іншої речі, а перша має власну причину. В нескінченному ряді причин не існує нічого такого, що не визначалось би причиною, жодного свавілля, нічого надприродного. Усе існує визначається до існування і дії необхідним способом. Коли це так, то принцип причинності стає головним принципом пізнання, необхідною умовою існування науки як такої. З огляду на це, можна вважати, що пізнання дійсності для Спінози зводиться до відповіді на запитання про причинність, відповіді, яка вичерпує повноту знань. Проте саме у вченні мислителя поняття необхідності набуває нового змісту, що наближує його до поняття свободи.

Серед речей, котрі діють відповідно до необхідності, є одна – абсолютно особливого виду. Це – жодна з кінцевих речей, жоден з кінцевих модусів протяжності або мислення. Ця річ – сама вічна та безкінечна природа, або субстанція, або Бог. Як тільки пізнання від пізнання кінцевих речей підноситься до пізнання єдиної вічної та безкінечної субстанції, то виявляється, що субстанція – природа свободна. Кожний кінцевий модус у ній існує згідно з необхідністю, але сама вона як субстанція, природа або Бог, існує хоча і необхідно, але водночас свободна. Вона свободна, бо її

існування зумовлюється не чим-небудь кінцевим, зовнішнім до неї самої, а лише її власною необхідною сутністю. Випадок субстанції – це випадок, коли сама вічна і безкінечна необхідність, не припиняючи бути необхідністю, виявляється свободою. “Свобідною називається така річ, яка існує з однієї необхідності власної природи і визначається до неї лише сама собою. А необхідною, чи, інакше кажучи, примушеною називається така, котра чим-небудь іншим визначається до існування та дії відомим і певним способом” [4, с. 362].

Коли б Спіноза зупинився на сказаному, то його вчення було б ученням, за яким Бог, або природа, а точніше – вічна і безкінечна субстанція – це єдина свобідна річ. Однак Спіноза цим не обмежується. Вчення про свободу він переносить зі сфери метафізики у сферу антропології й етики. Відповідно до його думки, свобідною може бути у певному значенні й людина. Серед афектів, до котрих схильна людина і влада котрих над нею породжує її рабство, існує один, теж абсолютно особливий. Цей афект – пристрасть до пізнання. У філософії вона може подолати всі інші афекти, стати панівним афектом, визначати собою все існування та поведінку людини. Про того, хто досяг цього, і для кого пристрасть до пізнання стає як для філософа його власною, причому єдиною природою, можна вже сказати, що він – свобідний; його існування визначається лише афектом, що становить його власну сутність.

Пізнання та логічне визначення природи свободи є тільки передумовою вирішення проблеми свободи у сфері практичної філософії – сфері етики. На відміну від попередників, у понятті про свободу у Спінози з’являється нова думка, що в певних умовах сама необхідність стає свободою. І не лише в пізнанні, а й у бутті. Необхідність та свобода діалектично взаємопов’язані: необхідність, що впливає із однієї своєї сутності, постає вже не тільки необхідністю, а водночас свободою. У цьому аспекті новим у Спінози є поняття про свободу людини. Крім того Спінозу вирізняє ще одна особливість – виразніше виявлення погляду, за яким свобода – не властивість самої людини, а наслідок її особливої діяльності – діяльності пізнання.

Свобода – рідкісне явище та надбання людського життя. Вона залучається до життя особи подвигом лише небагатьох обранців – учених, філософів. Тільки філософ може стати свобідним, але в жодному випадку не натовп, не народ, не більшість. Свобода – доля інтелектуальної еліти. Між свобідним і не свобідним Спіноза споруджує бар’єр знання. Проте важливою особливістю його вчення є той факт, що умовою свободи проголошується не просто знання необхідності, – ще й активність того, хто пізнає. Досягнути свободи може тільки людина діяльна. Однак залишається певна суперечність: умовою, необхідною для свободи, залишається активна пізнавальна діяльність, а в основу теорії свободи покладена інтелектуальна інтуїція – споглядання вічної та безкінечної субстанції, що є й рідкісним, і водночас абсолютно пасивним станом інтелекту окремого філософа, який досяг її висот. Цю суперечність прагнув розв’язати німецький філософ І. Кант, вважаючи проблему свободи однією з головних.

Особливість філософії свободи І. Канта в тому, що розв’язання цієї проблеми він шукає на основі етики. Суб’єктом свободи у нього постає людина як істота надчуттєвого світу. Отже, вчений робить крок, що віддаляє його від натуралізму Б.Спінози. Аналізуючи умови можливості свободи Спіноза вбачає їх не поза реальним світом, а у його власних межах. Натомість Кант розглядає можливості свободи як необхідності всіх явищ природи, розширює сферу її дії. Принцип

детермінізму для нього – універсальний принцип. Мислитель відкидає доктрину, що намагалась вирішити суперечність понять “необхідність” й “свобода”, розрізняючи в людині тіло та душу. Але за цієї доктриною, людина підкоряється необхідності причинного порядку як тіло, хоча свободна – як душа. Кант поширює тезу детермінізму на світ не лише фізичних, а й психічних явищ. Він визнав і психічний світ доступним науковому передбаченню не у менше ніж світ фізичних тіл та їхніх рухів. “Можна допустити, – зазначав Кант, – що, якби ми були в змозі настільки глибоко проникнути в образ думок людини, настільки він виявляється через внутрішні й зовнішні дії, що нам стала би відома кожна, навіть що найменша спонука до них, а також всі зовнішні мотиви, котрі впливають на них, то поведінку людини в майбутньому можна було б передбачити з такою ж точністю, як місячне або сонячне затемнення” [3, с. 428]. Адаже застосування принципу детермінізму зовсім не залежить ні від того, чи міститься причинність у середині суб’єкта або поза ним, ні від того, чи є вона причинністю, обумовленою інстинктом або визначаючими підставами, котрі мисляться за допомогою розуму. Необхідний характер усіх явищ – і фізичних, і психічних – обумовлений тим, що всі вони протікають у часі. Час – це загальна форма всього, що відбувається, тому він усюди несе із собою необхідність.

Одночасно універсальність принципу необхідності й детермінізму всіх явищ не відкидає, за Кантом, можливості свободи для людини. Особа, діюча вільно, й особа, діюча за визначенням необхідності, – не одна і та сама людина. Перша з них належить світу надчуттєвому, розумоосяжному. Друга – світу явищ непорушної необхідності. Жодна детермінація та передвизначеність не стосується можливості свободи для суб’єкта в світі надчуттєвому. Свобода досягається у Канта внаслідок розриву між реальним, матеріальним світом емпіричних явищ, куди вчений вводить увесь світ психічних процесів і надчуттєвий світ. Так у філософії Канта згасає важлива для Спінози ідея про пізнання необхідності як про умову свободи.

Пізнання необхідності становить умову прогресу природознавства і натуралістичної антропології, але не етики. Джерело свободи для Канта – не в реальному емпіричному світі чи його пізнанні, а в надчуттєвій ділянці. Здатність до свободи не суперечить необхідному порядку природи; навпаки, вона виникає з умов саме цього порядку. В основу кантівської теорії свободи покладено дуалізм матеріального та надчуттєвого світів: суб’єкт у Канта роздвоюється на суб’єкт емпіричний і суб’єкт розумоосяжний, необхідність і свобода повністю розподіляються між ними.

Наступник І. Канта – відомий мислитель Й. Фіхте характеризує всю свою філософію як вчення про свободу. Однак тезі свободи у нього суперечить теза необхідності всього, що відбувається в емпіричному світі. Це твердження Фіхте запозичує у Канта і Спінози: “Кожен момент існування визначений всіма моментами, котрі відбулися, та визначає всі майбутні моменти; і неможливо мислити про теперішнє становище будь-якої піщинки інакше, ніж воно є, не визнавши себе вимушеним тоді мислити про все минуле в безкінечному висхідному ряді й усе майбутнє в безкінечному нисхідному ряді” [5, с. 12–13].

Від влади необхідності не може бути вільним навіть те, що в людині, на перший погляд, здається безумовним джерелом свободи – її індивідуальність. “Зв’язок між мною і світовим цілим визначає все, – стверджує Фіхте, – чим я був, що я є зараз і чим я буду” [5, с. 16–17]. Філософ не просто повторює ідею Спінози і

Канта про повну детермінацію фізичної та психічної сфери буття. Він розширює цю ідею тому, що переносить питання з аналізу поведінки індивіда на аналіз процесу історичного розвитку суспільства. У необхідний порядок детермінації він ввів усе історичне життя. Хоча емпіричний зміст історичного буття є ірраціональним, він усе таки не стає буттям випадковим і не випадає зі загального детермінізму всього, що відбувається й існує. Коли здається, що історичне буття могло би бути іншим, то це, згідно з Фіхте, – лише видимість випадковості, й ця видимість походить від того, що воно ще не є зрозумілим.

Принцип всезагального детермінізму, який учений поширював на весь світ історії, створював величезні труднощі для теорії свободи: як у безкінечний світ суцільної необхідності, світ природи та історії, могла б увійти шукана свобода? Однак Фіхте не зупинився перед цими труднощами. Джерело його пізнавального оптимізму таїлося в переконанні, що свобода можлива для людини в тому самому світі, де панує лише непорушна необхідність. Мислитель відмовляється від кантівського протиставлення надчуттєвого та чуттєвого світів. Необхідність і свобода у нього співіснують в одному і тому ж світі. Необхідність стає свободою – за самим своїм буттям. Це перетворення здійснюється завдяки акту пізнання. Пізнана й осягнута необхідність наших дій перестає бути зовнішньою силою, що примусово нав'язує образ поведінки людини та її долі: “Ми і наш рід перебуваємо під впливом необхідності, але зовсім не сліпої, а цілковито ясної та прозорої для себе внутрішньої необхідності божественного буття; і, лише підкоряючись цьому благодатному керівництву, ми знаходимо істинну свободу і проникаємо в буття” [5, с. 27–28].

У підсумку Фіхте умовою можливості свободи проголошує пізнання необхідності, як і його попередники – Спіноза та Кант. Однак, на відміну від них, спростовує етичний індивідуалізм, переносячи проблему свободи в площину історизму. Шукачем і здобувачем свободи Фіхте оголошує не атомарного індивіда, а індивіда як діяча історичного процесу та члена “родової спільності”. Найбільша помилка й одночасно підстава всіх інших помилок полягає в тому, що індивід, на думку вченого, “уявляє, ніби він може сам собою існувати і жити, мислити і діяти” [5, с. 20]. Через цю помилку, жодна з попередніх систем філософії не «підіймалася вище за пояснення свідомості єдиного індивідуального суб'єкта» [5, с. 72].

Філософія Ф. Шеллінга у своєму задумі також є філософією свободи. Проте в її центрі міститься думка І.Канта про розумоосяжну (надчуттєву) сутність характеру. Свобідна дія безпосередньо впливає з надчуттєвого початку в людині. Цей початок перебуває поза всякою причинною обумовленістю, поза всяким часом, над усяким часом. Як істота надчуттєва, людина визначає себе не емпіричною необхідністю. Окремий вчинок постає з її внутрішньої сутності як свободної істоти. Але саме тому він сам є необхідним. У ньому абсолютна свобода тотожна з цілковитою необхідністю, бо свободно лише те, що діє тільки відповідно до законів власної сутності й не визначається нічим іншим – ні тим, що є в ньому, ні поза ним. Як у субстанції Спінози, в надчуттєвій основі характеру необхідність збігається зі свободою.

Слідом за Кантом, Шеллінг відводить необхідності й свободі два світи – чуттєвий і розумоосяжний, але стверджує тотожність цих протилежностей тому, що переносить на людину спінозівське поняття субстанції. Людина, точніше розумоосяжне в людині, свободно діє зі субстанціальної своєї основи – характеру.

Одночасно світ свободи, подібно до Фіхте, у Шеллінга є світом історії. Діяти як свободна особа людина може тільки у вигляді особистості, яка історично розвивається. Не в усі часи люди мають рівні можливості свободи. Ступінь свободи, доступний людині, визначається історичним, рівнем розвитку суспільства, до якого вона належить.

У “Системі трансцендентального ідеалізму” Ф. Шеллінг пояснює, що “історичність”, яку він розглядає, – “зовсім особливого типу”: вона може представлятися історією лише таким людям, котрі, хоча і дотримуються ідеалу, але останній тут ніколи не може бути здійснений окремим індивідом, а обов’язково потребує для свого виконання сукупних зусиль усього роду” [6, с. 377]. Відповідно до Шеллінга, рід діє в історії так, що послідовність і зв’язок історичних дій не укладається й не може бути за жодних умов успіхом пізнання, укладеним у межі історичного детермінізму. Цим твердженням мислитель відступає від усієї лінії розвитку вчення про необхідність, яку представляли Спіноза, Кант, Фіхте, й аналізує питання про відношення свободи та необхідності, зв’язуючи його з питанням про несвідоме. Історичне передбачення неможливе через збіг необхідності з несвідомим: “Завдяки свободі й абсолютно несвідомо, тобто без усякого мого сприяння, повинне виникати щось, мною не передбачене. Воно виникає не тільки абсолютно мимовільно, а й навіть усупереч волі діючого, як те, що він сам за своїм бажанням ніколи не міг би здійснити. Власне, положення виявляє відношення між свободою і тією прихованою необхідністю, яку люди називали і називають або долею, або провидінням, не маючи жодної ясності в розумінні цих позначень. Це вторгнення прихованої необхідності в людську свободу передбачається не лише мистецтвом трагічного, все існування якого цілком опирається на цю передумову, але те ж саме постає у всякій людській дії, у всьому, за що тільки ми не беремося” [6, с. 344 – 345].

Доки рефлексія має предметом лише несвідоме або об’єктивне у кожній дії, ми повинні визнати абсолютно передумовленими всі свободні вчинки, а водночас – усю історію загалом. Будучи неусвідомленою та сліпою, ця передумовленість призводить до системи фаталізму. Коли рефлексія звертається виключно на суб’єктивне, виникає система абсолютного свавілля, що стверджує, ніби жодна необхідність не властива жодній дії, жодній поведінці. На думку Шеллінга, істина – ні в системі фаталізму, ні в доктрині свавілля: існує абсолютна тотожність необхідності й свободи. Саме вона становить основу для гармонії між об’єктивним і суб’єктивним у свободній діяльності не тільки індивіда, а й усього роду взагалі.

Така рефлексія, яка підноситься до ідеї абсолюту, що є загальним підґрунтям єдності та згоди між свободою і розумністю, сприяє формуванню системи, яка постає вже системою не фаталізму та не свавілля, а системою провидіння, або релігії. Якби абсолют міг перетворити історію на справжнє і цілковите своє одкровення, то тут би виникло повне виявлення свободи. У цьому випадку свободна діяльність цілком збігалась би з передвизначенням. Однак у реальному історичному процесі відбувається по-іншому. У ньому протилежність між свідомою та несвідомою діяльністю ніколи не може бути знятою: вона триває і пролягає в безкінечність. Окрім того, з усуненням цієї протилежності усунулася б і сама свобода, оскільки вона опирається виключно на цю протилежність.

У вигляді цілісної історія розуміється Шеллінгом як безперервне одкровення абсолютної тотожності, що поступово здійснюється. Проте такою вона

виявляється зовсім не через історичну діяльність людей. У Шеллінга люди не самі творять історію. У решті-решт, Шеллінг переносить проблему свободи і необхідності зі сфери філософії історії у сферу теософії, філософії одкровення абсолюту (Бога) – в природі та історії.

У “Науці логіки” Г. Гегеля міститься гносеологічне й онтологічне розуміння свободи. Категоріальне осягнення її вчений досягає аналізом категорій “необхідність – причинність – свобода”. Необхідність розкривається як взаємодія (єдність причини та наслідку). Взаємодія постає у вигляді внутрішньої дії чи діяльності певного об’єкта або істоти; у такому розумінні вона становить цілісне утворення, що діє зі себе, а не ззовні. Саме це Гегель вважає свободою: “Необхідність стає свободою не тому, що вона зникає, а лише тому, що тільки внутрішня її тотожність виявляє себе” [2, с. 224]. Цю внутрішню тотожність він називає поняттям “свобода”: “Свобода виявляється істиною необхідністю і способом відношення поняття. Необхідність як така ще не є свобода, але свобода має передумовою необхідність і містить її в собі як зняту” [2, с. 337]. У загальному вигляді це визначення вичерпує гносеологічний аналіз проблеми свободи. Ще один внесок Гегеля в розуміння свободи пов’язаний із введенням у дослідження проблеми свободи співвідношення пізнання та діяльності, котрі дають змогу перейти до аналізу практичної філософії. Пізнання, саме у сфері практичного розуму пізнання є підставою дії людської свободи як такої.

Отже, ми доходимо висновку: формування поняття свободи у новоевропейській філософії має вагоме значення і в наш час, оскільки певні форми реалізації свободи можна застосовувати і в сучасному суспільстві з огляду на процеси, що відбуваються сьогодні.

Список використаної літератури

1. Булатов М. Головні етапи розвитку поняття свободи в історії європейської філософії / М. Булатов // Людина в цивілізації ХХІ століття: проблема свободи. – К.: Наук. думка, 2005. – С. 5–48.
2. Гегель Г. В. Ф. Наука логіки: в 3-х т. / Г. Гегель. – М.: Мысль, 1970.–Т.1 – 500 с.
3. Кант И. Критика практического разума / И. Кант // Соч.: в 6 т. – М.: Мысль, 1965. –Т. 4. – Ч. 1. – 428 с.
4. Спиноза Б. Этика / Б. Спиноза // Избранные произведения: в 2 т. – М.: Политиздат, 1957. – Т. 1. – С. 359–618.
5. Фихте И. Факты сознания. Назначение человека. Наукоучение / И. Фихте. – М.: АСТ, 2000. – 784 с.
6. Шеллинг В.Ф.Й. Система трансцендентального идеализма / В.Ф.Й. Шеллинг // Соч.: в 2-х т. – М., 1997. – Т.1. – 546 с.

Стаття надійшла до редколегії 15.04.2014
Прийнята до друку 10.05.2014

**FEATURES FORMATION OF THE CONCEPT OF "FREEDOM" IN
CONTEMPORALE PHILOSOPHI
(LOGICAL - EPISTEMOLOGICAL ASPEKT)**

Iryna Ostapets

*Uzhgorod National University,
faculty of Social Sciences , Department of Philosophy ,
str. University 14, 88000 Uzhgorod, Ukraine
e-mail: ostapets@rambler.ru*

The features of the formation of essence of the concept of freedom in contemporary philosophy. Tracked the process of formation of ascending principles knowledge of philosophical concepts thinkers 17 – 18. Characterized as practical value freedom of choice and its epistemological comprehension. Analysis of understanding forms of exercising freedom in modern European philosophy.

Key words: freedom, necessity, epistemology, substance, causality, metaphysics .

**ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ПОНЯТИЯ “СВОБОДА” В
ФИЛОСОФИИ НОВОГО ВРЕМЕНИ
(ЛОГИКО-ГНОСЕОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ)**

Ирина Остапец

*Ужгородский национальный университет,
факультет общественных наук, кафедра философии,
ул. Университетская 14, 88000, Ужгород, Украина
e-mail: ostapets@rambler.ru*

Определяются особенности формирования сущности понятия свободы в философии Нового времени. Отслеживаются процесс формирования восходящих принципов познания в философских концепциях мыслителей XVII–XVIII в. Характеризируются соотношения свободы как практического выбора и гносеологического постижения, понимание форм реализации свободы в новоевропейской философии (Ф. Бэкон, Б. Спиноза, И. Кант, Г. Гегель и др.).

Ключевые слова: свобода, необходимость, гносеология, субстанция, причинность, метафизика.

ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ СУЧАСНИХ ПОЛІТИЧНИХ НАУК

УДК 324 (477.87)

МІСЦЕВІ ВИБОРИ В УКРАЇНІ 2010 Р.: ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНИЙ ТА РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР

Юрій Остапець

*Ужгородський національний університет,
факультет суспільних наук, кафедра політології та державного управління,
бул. Університетська 14, 88000, Ужгород, Україна
e-mail: ostapets@rambler.ru*

Проаналізована специфіка організації та проведення місцевих виборів 2010 р. у Закарпатській області, їхні результати. Розглянуто структурування партійно-політичних сил напередодні виборів, електоральний потенціал основних суб'єктів виборчого процесу. Охарактеризовано поствиборче структурування політичних сил.

Ключові слова: місцеві вибори, політичні партії, Закарпаття, електоральний потенціал, електорат, кандидат, депутат, виборча кампанія.

У вітчизняній політичній науці існує постійний дослідницький інтерес до вивчення виборів, що обумовлений їхньою роллю у політичних процесах, які відбуваються в сучасному українському суспільстві. Аналіз вітчизняного електорального досвіду дає змогу дійти однозначного висновку стосовно специфіки організації та проведення парламентських виборів у окремих регіонах України. Саме з цієї причини важливі дослідження регіонального електорального досвіду, тому й потребують суттєвого доповнення політичні знання про регіональні відмінності в електоральній поведінці громадян. Вивчення виборів актуалізується й наявністю соціального замовлення від зацікавлених суб'єктів виборчого процесу, котрим необхідні наукові знання про особливості поведінки виборців, способи мобілізації електорату та підвищення культури політичного вибору про механізми відносно достовірного прогнозування результатів виборчого процесу.

Ми маємо на меті виявити і проаналізувати регіональні закономірності й особливості місцевих виборів 2010 р. на Закарпатті через розв'язання головних завдань:

1. Визначити особливості місцевих виборів у загальнонаціональному контексті.
2. Охарактеризувати передвиборче розташування політичних сил у краї.
3. Оцінити електоральний потенціал основних суб'єктів виборчого процесу в області.
4. Розглянути та підсумувати результати виборів і поствиборче позиціонування політичних сил.

Місцеві вибори в Закарпатті, як і в усій Україні, проводилися 31 жовтня відповідно до нового Закону України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів».

Він установив змішану виборчу систему виборів до обласних, районних, міських та районних у містах рад народних депутатів. Згідно з ним 50 % депутатів обиралися за мажоритарною виборчою системою відносної більшості, а інші 50 % – за пропорційною. Депутати-мажоритарники, мери міст обов'язково висувались конференцією тієї чи іншої партії. Лише мешканці сіл могли обирати депутатів без партійного посередництва. Партійні списки і надалі залишалися закритими. Виборцю запропонована перша п'ятірка у списку. Вплинути на розташування кандидатів у списку виборець не міг. Кандидати водночас балотувались і в партійних списках, і в мажоритарних округах. Одночасно балотувались лише в сільську, міську, районну чи обласну ради. Виборчий бар'єр встановлено на рівні 3 % [8].

До Закону народні обранці внесли норму, за якою партійні блоки не мають права брати участь у виборах. Суб'єктами виборчого процесу можуть бути лише політичні партії. Враховуючи, що Верховна Рада скасовувала і грошову заставу, то у виборах буде взята участь велика кількість політичних партій. Законом про місцеві вибори був скасований також імперативний мандат.

За даними екзит-полу фірми GfK рейтинг основних політичних сил виявився таким: Партія регіонів – 36, %, ВО «Батьківщина» – 13, 1 %, ПП «Фронт змін» – 6, 8 %, КПУ – 5, 9 %, ВО «Свобода» – 5, 1 %, ПП «Сильна Україна» – 4, 3 %, Проти всіх – 7, 2 % [1].

Відповідно до результатів виборів, перемогла на місцевих виборах Партія регіонів. Більшість мандатів, згідно з підрахунками аналітиків журналу «Тиждень», вона отримала за рахунок мажоритарних округів [1].

Отже, в АРК та 11 областях України (Луганська, Харківська, Донецька, Запорізька, Дніпропетровська, Херсонська, Миколаївська, Кіровоградська, Одеська, Черкаська, Київська) одноосібно сформувалась більшість в обласних радах Партії регіонів. Ще в 7 областях (Полтавська, Сумська, Чернігівська, Вінницька, Хмельницька, Житомирська, Рівненська) більшість в обласній раді становила коаліція, очолена тією партією. У Волинській області перемогла ВО «Батьківщина», Закарпатській області – ПП «Сдиний центр», у Тернопільській, Івано-Франківській, Львівській областях – ВО «Свобода» [3]. Успіх партії – результат відсутності на правому фланзі українського політичного спектра потужних і послідовних політичних сил. Адже ті політичні партії, котрі ототожнювали себе з українською правницею (ПП «Наша Україна», УРП «Собор», НРУ, УНР та ін.) остаточно втратили довіру громадян. Амбіційність їхніх лідерів, непослідовність дій не дали змоги їм об'єднатися.

Феноменом місцевих виборів 2010 р. стала поява регіональних партій, про більшість з яких до початку кампанії не чули не лише виборці, а й інколи політичні аналітики. Це засвідчило, що в суспільстві з'явився запит на третю силу. Малі партії необхідні політикуму з декількох причин. По-перше – потрібні кандидатам, котрі схиляються радше до опозиційних сил, але відкрито не можуть цього зробити. По-друге – тим, хто готовий працювати з владою, але політична кон'юнктура не дозволяє цього робити відкрито: на їхній території провладна партія не популярна. По-третє – до послуг малих партій звернулись безпартійні мери міст, які після заборони самовисунення змушені були шукати нейтральні політичні сили, щоб балотуватися на міських голів.

Серед малих партій, які досягли успіхів на цих виборах, виокремимо:

1. Партії – сателіти Партії регіонів:

– ПП «Совість України» (лідер Х. Хачатурян). Досягнення: мер Вінниці В. Гройсман – 77, 8 %, мер Полтави О. Мамай – 61, 4 %, Вінницька міськрада – 66 %, Полтавська міськрада – 74 %;

– Партія екологічного порятунку «ЕКО + 25» (А. Маслов). Досягнення: мер Ужгорода В. Погорелов – 33 %, Ужгородська міськрада – 2 депутати;

– ПП «Єдиний центр» (В. Балоба). Досягнення: перемога на виборах у Закарпатській області;

– Партія вільних демократів (М. Бродський). Досягнення: мер Черкас С. Одарич – 25, 4 %, Черкаська облрада – 23, 3 %.

2. Партії – комерційні проекти. Практика заробляти кошти на політсилах, створених для продажу, в Україні відома давно, але особливого поширення вона набула на цих місцевих виборах. Серед них:

– ПП «Рідне місто» (О. Ковалюк). Досягнення: мер Сум – 61, 23 %, Сумська міськрада – 31, 6 % та ін. Щоб привернути до себе увагу, вона відкрито рекламувала послуги на офіційному веб-сайті: «ПП «Рідне місто» запрошує представників місцевих еліт, громадські організації, ініціативні групи до співпраці та готова надати структури для участі у виборах 31 жовтня» [9];

– ПП «Третя сила» (В. Гаврилук). Партія мала декілька мандатів у Київській облраді й Івано-Франківській, Чернівецькій, Херсонській міських радах;

– Республіканська християнська партія (М. Покровський).

– ПП «Всеукраїнський патріотичний союз» (С. Ганжа).

3. Партії – проекти відомих особистостей:

– ПП «УДАР» (В. Кличко). Партія отримала декілька мандатів у обласних та міських радах, переважно центрального та західного регіону;

– ПП «Єдність» (О. Омельченко).

4. Регіональні партії націоналістичного спрямування:

– ВО «Свобода» (О. Тягнибок). Партія перемогла у Західному регіоні України;

– ПП «Русское єдінство» (С. Аксьонов) та ПП «Союз» (Л. Миримський). Партії мали впливовість в АРК;

– ПП «Родіна» (І. Марков). Вплив обмежувався м. Одесою й Одеською областю. Це був найбільший кремлівський партійний проект в Україні;

– угорські партії: «КМКС» – Партія угорців України (М. Ковач) та Демократична партія угорців України (І. Гайдош). Їхній вплив обмежувався місцями компактного проживання угорської національної меншини в Закарпатській області.

Отже, за результатами місцевих виборів, перемогла Партія регіонів. Якщо ж взяти до уваги зміни в законодавстві про місцеві вибори (заборона брати участь у виборах партійним блокам) та поствиборчі тенденції політичного розвитку в Україні, то можна дійти висновку про формування партійної системи з домінуючою партією. Опозиційними до Партії регіонів залишались ВО «Батьківщина» (причому не всі регіональні осередки) та ПП «Фронт змін». Лідер ПП «Фронт змін» А. Яценюк, коментуючи результати виборів, заявив: що його політична сила залишається в опозиції та в жодну коаліцію в місцевих радах не вступає.

Зазначимо, що напередодні виборів Обласне управління юстиції в Закарпатській області зареєструвало 152 осередки політичних партій – потенційних суб'єктів виборчого процесу.

Коли на попередніх виборах у Закарпатті боротьба велася між уже усталеними чотирма групами впливу (БЮТ, Партія регіонів – до неї СДПУ (о), група впливу С. Ратушняка та ПП «НСНУ» – В. Балога), то на місцевих виборах 2010 р. головним протистоянням виявилася боротьба за вплив у обласній, районних та місцевих радах між Партією регіонів та ПП «Єдиний центр». Виняток становили місця компактного проживання угорців, що голосували за угорські партії.

Отже, у виборах до Закарпатської обласної та районних рад серед 31 політичної партії, внесеної до бюлетеня для таємного голосування, вирізняємо такі групи:

1. Фаворити місцевих виборів – Партія регіонів, ПП «ЄЦ», ВО «Батьківщина», ДПУУ, ПУУ.
2. Партії, котрі позиціонували себе як третя сила – ПП «ФЗ», ПП «Удар», Українська партія.
3. Партії-сателіти Партії регіонів – ПППУ, ПП «СУ».
4. Колишні лідери виборчих перегонів, напівзабуті партійні бренди – ПП «НУ», НП, ПЗУ, СПУ, ГП «Пора», КПУ, СДПУ(о).
5. Маловідомі для закарпатського електорату партійні структури – ПП «Зелені», Козацька українська партія, ПП «Народна влада», ПП «Правда» та ряд інших.

Аналізуючи результати виборів 2010 р. до обласної ради, порівнюємо їх з результатами попереднього волевиявлення закарпатців у 2006 р. До обласної ради п'ятого скликання було обрано представників від семи політичних сил: Блок «Наша Україна» – 30 депутатів (23 % голосів виборців), БЮТ – 25 депутатів (19,2 %), ПР – 15 (11,5 %), Народного блоку Литвина – 7 (5,2 %), СПУ – 4 (3,1 %). Специфікою виборів на Закарпатті стало проходження в обласну раду двох угорських партій – Партії угорців України, що отримала 3,3 % голосів виборців (5 депутатів) та Демократичної партії Угорців України – 3,1 % (4 депутати) [6, с.97].

Результати виборів до обласної ради в 2010 р. за партійними списками виявилися такими: ПП «Єдиний центр» – 24, 3 %, Партія регіонів – 18, 2 %, ВО «Батьківщина» – 8, 6 %, ПП «Фронт змін» – 6, 1 %, КМКС – ПУУ – 3, 8 %, ПП «Сильна Україна» – 3, 1 %, ДПУУ – 3,0 %, ПП «НУ» – 2, 6 %, ПП «Удар» – 2, 4 %, НП – 1, 5 %, ВО «Свобода» – 1, 5 %, ПП «Зелені» - 1, 4 %, КПУ – 1, 2 %, СПУ – 0, 7 %, СДПУ (о) – 0, 4 %. Разом із мажоритарниками політичні партії мали таку кількість мандатів у обласній раді: ПП «Єдиний центр» – 46 місць, Партія регіонів – 37, ВО «Батьківщина» – 8, ПП «Фронт змін» – 5, ДПУУ – 4, ПП Сильна Україна – 4, КМКС - ПУУ – 3, СПУ – 1 [2; 5; 7]. Порівняльний аналіз представництва політичних партій у обласній раді подано у таблиці 1.

Таблиця 1. Порівняльний аналіз представництва політичних партій у Закарпатській обласній раді п'ятого та шостого скликання

<u>Назва політичної сили</u>	<u>Обласна рада п'ятого скликання (2006 р., 90 депутатів)</u>	<u>Обласна рада шостого скликання (2010 р., 108 депутатів)</u>
ПП «Єдиний центр»	–	46
БЮТ	25	–

ВО «Батьківщина»	–	8
Партія регіонів	15	37
НБ Литвина	7	–
«КМКС» – ПУУ	5	3
ДПУУ	4	4
СПУ	4	1
ВБ «Наша Україна»	30	–
ПП «Наша Україна»	–	–
ПП «Фронт змін»	–	5
ПП «Сильна Україна»	–	4

Як пересвідчуємося виборчий бар'єр 3 % у всіх районах області й містах обласного підпорядкування подолали лише три партії – ПП «ЄЦ», Партія регіонів, ВО «Батьківщина», ПП «Фронт змін» не подолали виборчий бар'єр лише у Береговому.

Окрім зазначених фаворитів, виборчих перегонів, низка депутатів провели до місцевих рад за мажоритарними округами такі політичні партії: Українську народну партію, Народну партію, ПП «Удар». Колись рейтингова партія «Наша Україна» мала представників лише в Тячівській (1 депутат), Іршавській (5), Хустській (2) районних радах. Знову, як і на попередніх виборах праві партії не мали успіху на теренах краю. Передусім – ВО «Свобода», яке експерти назвали відкриттям місцевих виборів 2010 р., оскільки партія отримала перемогу в західних областях.

Отже, до обласної, районних та міських рад міст обласного підпорядкування було обрано 965 депутатів. Найбільше депутатських мандатів отримали політичні сили: ПП «ЄЦ» – 388 мандатів (40 %), Партія регіонів – 262 (26 %), ВО «Батьківщина» – 71 (7, 3 %), ПП «Фронт змін» – 49 (5 %), ДПУУ – 38 (3, 9 %), ПП «Сильна Україна» – 36 (3, 7 %), КМКС-ПУУ – 35 (3, 6 %), ПП «Наша Україна» – 21 (2, 1 %), Народна партія – 20 (2 %), ПП «Відродження» – 8 (0, 8 %), ПП «Удар» – 8 (0, 8 %), КПУ – 2 (0, 2 %), СПУ – 2 (0, 2 %). Інші політичні партії отримали по 1 мандату [2; 5; 7].

На першій сесії обласної ради шостого скликання 23 листопада її головою обрали І. Балугу (ПП «Єдиний центр»). За нього проголосували 95 з 105 депутатів присутніх на сесії. Першим заступником став представник Партії регіонів В. Закурений, а вже 30 листопада був обраний і другий заступник голови обласної ради – голова обласного осередку ВО «Батьківщина» А. Сербайло. Закарпаття в черговий раз продемонструвало Україні, що закони політичної боротьби тут не діють: на рівні держави ВО «Батьківщина» опозиціонувала Партії регіонів, а в Закарпатській області вона утворила з нею та ПП «ЄЦ» більшість у обласній раді [5].

Зауважимо, однак, що в процесі зміни політичних ситуацій змінюються й погляди виборців, зокрема серед молоді.

Список використаної літератури

1. Влада мажорів (результати місцевих виборів 2010 в Україні) // Тиждень. – 2010. – 12–18 листоп.
2. Кого вибрали, того маємо ... // Новини Закарпаття. – 2010. – 6 листоп.

3. Кому дісталась влада в радах (результати місцевих виборів 2010 в Україні) // Коментарі. – 2010. – 12 листоп.
4. Місцеві вибори в Україні – попередні результати // Тиждень. – 2010. – 5–11 листоп. – С. 10 – 11.
5. Нова обласна рада з новим головою // Новини Закарпаття. – 2010. – 27 листоп.
6. *Остапець Ю.* Закарпаття через призму політичних виборів: монографія / Ю. Остапець, М. Токар. – Ужгород: Карпати, 2009. – 408 с.
7. Результати виборів в Закарпатській області // Старий Замок. Паланок. – 2010. – 4–10 листоп.
8. *Солонтай О.* На замітку виборцям: 31 жовтня місцеву владу обиратимемо по-новому /О. Солонтай// «РІО». – 2010. – 4 верес.
9. Третьою не буде (Більшість регіональних партій, які пройшли до місцевих рад, підіграватимуть владі) // Тиждень. – 2010. – С. 18–20.

Стаття надійшла до редколегії 15.04.2014

Прийнята до друку 10.05.2014

LOCAL ELECTIONS IN UKRAINE 2010: NATIONAL AND THE REGIONAL DIMENSION

Yurii Ostapets

*Uzhgorod National University,
Faculty of Social Sciences, Department of Political Science and Public Administration,
Str. University 14, 88000 Uzhgorod, Ukraine
e-mail: ostapec@rambler.ru*

The results and flow of local elections in the Transcarpathian oblast and Ukraine have been analyzed in the article on the basis of statistic data. The positive specifics and lacks of the normative part of elections holding have been characterized, as well as their influence on the evolution of the party system of Ukraine. The conclusions have been made on the prospects of party composition in Ukraine.

Key words: Local Elections, political party, Transcarpathia, electoral potential, electorate, candidate, deputy, election campaign.

МЕСТНЫЕ ВЫБОРЫ В УКРАИНЕ 2010 Г.: ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНОЕ И РЕГИОНАЛЬНОЕ ИЗМЕРЕНИЕ

Юрий Остапец

*Ужгородский национальный университет,
факультет общественных наук, кафедра политологии и*

*государственного управления,
ул. Университетская 14, 88000, Ужгород, Украина
e-mail : ostapec@rambler.ru*

Анализируется специфика организации и проведения местных выборов 2010 г. в Закарпатской области, их результаты. Рассматриваются структурирования партийно-политических сил накануне выборов, электоральный потенциал основных субъектов избирательного процесса. Характеризируется поствыборное структурирование политических сил.

Ключевые слова: местные выборы, политические партии, Закарпатье, электоральный потенциал, электорат, кандидат, депутат, избирательная кампания.

УДК 321.12

РАЦІОНАЛЬНИЙ ПОРЯДОК ТА ІДЕАЛЬНА ДЕМОКРАТІЯ У КОНЦЕПЦІЇ ГЕНРІ СИДЖВІКА

Зіновій Буричко

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки,
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

Розглянуто теорію англійського ліберала й утилітариста Г. Сиджвіка раціонального впровадження ідеальної державної системи, якою є демократія. Визначено, що впорядкування відносин та регулювання суспільного життя не може бути лише раціональним, а повинно ґрунтуватись на моральному, часто інтуїтивному, законі.

Ключові слова: лібералізм, утилітаризм, демократія, вище благо, рівність, представницький уряд, інтуїтивізм, гедонізм, мораль, моральний закон.

Ліберальна теорія, що виникає у XVIII ст., пропонувала організувати суспільство, дотримуючись принципів свободи та поваги прав людини. Однак суспільна практика, історичні традиції, економічна ситуація в усі часи потребують вичерпної та конкретної програми з реалізації вищого блага та ліберальних цінностей. Англійський філософ Г. Сиджвік (1838–1900) намагався знайти раціональні методи побудови належної системи врядування, яка б підтримуючи цінності лібералізму, сприяла максимальному благові багатьох людей. Філософ намагався використовувати емпіризм та ідеалізм, стверджуючи, що саме між ними є істина, прагнув логічно сприймати дійсність, оцінювати свої дії. Сучасники називали його «англійським Гегелем».

Учений працював над створенням теорії, на основі котрої можна було б визначити суспільне благо й оптимальну модель політичного устрою. Така спроба може видатися сучасникам непристосованою, нереалізованою. Однак, для лібералізму як ідеології погляди Г. Сиджвіка відкрили нові напрямки для обговорення зазначеного питання, що мають місце і в XX ст. Саме тому ми маємо на меті проаналізувати концепції мислителя у контексті цінностей лібералізму та можливостей раціональної побудови політичної спільноти. У зв'язку з цим постали такі завдання: визначити розуміння ідеальної форми державного врядування; описати інститути й ознаки демократії як єдино можливого раціонального порядку; сформулювати цілі демократії; охарактеризувати регулятори суспільного життя, запропоновані Г. Сиджвіком.

Питання ліберальних теорій викликають жваве зацікавлення в політичній науці, але концепція Г. Сиджвіка залишається поза увагою політологів. Зазвичай лише англійські філософи й теоретики політичної науки вивчають творчість цього автора. Так, С. Колліні аналізує політичний порядок та розвиток у теорії Г. Сиджвіка; Дж. Клопенберг визначає особливості традиціоналізму філософа. Натомість етика та філософія приділяють достатньо уваги мислителю. Наприклад, російська дослідниця

О. Артемьева розглядає раціоналізацію моралі та розуміння вищого блага Г. Сиджвіком. Японський дослідник Дайасукі Накаї проаналізував соціальну філософію англійського ліберала, його вплив на етику й економічні проблеми. На нашу думку, політична концепція Г. Сиджвіка доповнює інституційний вираз лібералізму, розкриває глибше розуміння системи цінностей. Мислитель намагається максимально технічно підійти до відповіді на питання про політичну організацію людства, що відображає принципи лібералізму.

Теорія Г. Сиджвіка розкрита у працях: «Методи етики» (1874), «Принципи політичної економії» (1883), «Начала політики» (1891). В основу його вчення покладено концепції Дж. Мілля й утилітаризм Дж. Бентама; воно безпосередньо пов'язане з подіями історичної епохи. Мислитель намагається розв'язати нагальні проблеми того часу. Це втрата віри в релігію, що зумовила переосмислення моралі, й постійна боротьба між лібералами та консерваторами у парламентах, і сутички в Ірландії, й імперський статус Британії, яка володіла багатьма колоніями. Окрім того, вже з XVIII ст. – період формування держави *laissez faire*, заснованої на утилітаризмі Дж. Бентама й Дж. Мілля, держава «нічний сторож» робила спроби регулювати відносини; спостерігалось помітне зростання благополуччя.

Міркування про політичну спільноту поєднані з поглядами про етику, адже і політиці й етиці необхідно визначати мету суспільства. Етика пов'язана з раціональними процедурами – методами етики, котрі допомагають установити, як за власною волею повинні чинити індивіди, що би правильно зробити в кожній конкретній ситуації. Вона вивчає принципи, котрі регулюють належні дії та поведінку, і визначає положення, справедливі для індивіда. Натомість політика встановлює, що є справедливим для суспільства. Для визначення блага та належної справедливої поведінки Г. Сиджвік вводить поняття «етичний гедонізм» [8]. Етичний гедонізм охоплює егоїстичний гедонізм (зокрема й епікурейство) та універсалістський гедонізм (у тому числі утилітаризм). За егоїстичним гедонізмом кожна людина прагне власного щастя; за універсалістським – кожна людина повинна прагнути щастя всіх людей і сприяти йому. Егоїстичний і універсалістських принципи поєднуються в етичному гедонізмі, оскільки люди справедливо або помилково вважають, що їхнє власне щастя сприяє загальному щастю всіх інших. Однак егоїстичний принцип, за якого приватне щастя особи важливіше, ніж загальне щастя всіх людей, несумісний з універсалістським принципом, згідно з яким людина повинна пожертвувати частиною власного щастя заради щастя інших. Для егоїста абсолютне благо – своє щастя, для універсаліста (утилітариста) – загальне щастя всіх людей. На думку О. Артемьевої, формулювання цих методів етики містить суттєві недоліки: по-перше, не запропоновано жодного раціонального обґрунтування для примирення егоїстичного й утилітаристського методів; по-друге, не знайдено раціональної основи для примирення ключових моральних вимог раціональної розсудливості й раціональної доброзичливості. Тому, нормативна система Г. Сиджвіка «не може не бути суперечливою» [2, с.175]. Проте, з позиції самого вченого, обидва принципи самоочевидні, їх неможливо розглядати один без одного; натомість не поєднання він пояснював властивою практичному розумові дуальністю [8].

За допомогою методів етики філософ намагався визначити поняття вищого блага. Для людини – це те, що підтримує життя в аспекті свідомості, а не в

біологічному аспекті. Хоча, не кожна свідоме життя можна вважати вищим благом, оскільки життя містить і задоволення, і страждання. У зв'язку з цим вище благо – щастя, а щастя мислитель ототожнює зі задоволенням. Як вважає О. Артем'єва, щастя філософ обирає вищим благом, бо воно є «безумовною метою прагнень людей, критерієм оцінки їх вчинків і основою для вибору» [1, с.138]. Щастя – позаморальна категорія, і воно слугує для обґрунтування дій людини та всіх сфер її життя.

Утилітаризм інтуїтивно погоджується: прагнення задоволення або уникнення болю – єдині раціональні мотиви в діяльності індивідів. Але, чесні та справедливі мотиви та дії не завжди означають, що наслідки цих дій будуть справедливими.

Вихідне положення універсалістського гедонізму стверджує: щастя кожного індивіда важливе, і немає індивідів, чиє щастя було б важливіше за щастя інших. Тому моральні чесноти – доброзичливість, щедрість, громадянство – сприяють зміцненню утилітаризму. Відповідно моральними й етичними є дії, які слугують щастю більшої кількості індивідів. Очевидною проблемою утилітаризму, констатує Г. Сиджвік, є те, що кожен індивід повинен раціонально оцінювати не лише власне щастя, задоволення і біль, й задоволення та біль інших людей і суспільства загалом. Інша важлива проблема утилітаризму – розподіл загального блага, отриманого внаслідок дій багатьох індивідів, адже існує чимало способів для цього розподілу.

Мислитель критикує концепцію категоричного імперативу І. Канта за її неоднозначність і оманливість. Категоричний імператив – це діяти так, аби максима дій стала універсальним законом. Г. Сиджвік стверджує: категоричний імператив руйнує відмінність між суб'єктивним і об'єктивним моральним обов'язком. Людина може суб'єктивно відчувати, що вона діє правильно, виконуючи категоричний імператив, але об'єктивно чинитиме неправильно.

Концепцію Канта про свободу волі учений також критикує за нездатність розрізнити свободу і раціональність. Для Канта, моральна свобода людини залежить від того, наскільки раціонально здатна діяти особа. Коли людина діє раціонально, то вона дотримується категоричного імперативу, і максими кожної дії будуть здатні стати універсальним законом моралі. Однак Г. Сиджвік стверджує: моральна свобода – це свобода вибору між правильним та неправильним, і це свобода вибору діяти раціонально або нераціонально. Кантова інтерпретація істинної свободи неоднозначна і залишає відкритим питання щодо співвідношення «раціональної» свободи та «моральної»: чи це одне й те ж. Неоднозначність також притаманна Кантівській концепції автономності волі.

Головне положення теорії та політики й етики – утилітаризм. Тому Г. Сиджвік бере до уваги розуміння про користь і вважає, що кожен індивід, а також уряд повинні діяти з метою створення більшого щастя для людей і для всієї спільноти. Як і Дж. Бентам, він стверджує: прагнення задоволення або ж уникнення болю визначають людські мотиви. Подібно до Дж. Мілля, Г. Сиджвік пов'язує користь зі суспільною практикою. Але існує ще дуже суттєва відмінність. Так, за Дж. Міллем, свобода пов'язана з принципом користі. Саме розвиток свободи індивіда сприяє досягненню щастя не лише окремого індивіда, а й суспільства загалом. Щастя окремої людини, залежить від щастя інших. Кожен індивід може реалізовувати свої можливості, не заперечуючи такої можливості для інших. Утилітаризм в інтерпретації Дж. Мілля не має егоїстичної тенденції; він відмовляється від підрахунку задоволень, вважаючи духовні задоволення вищими над чуттєвими. Учений наполягає, що кожна

людина має рівні з усіма права на реалізацію власних бажань та прагнень. Навіть тоді, коли в індивіда відмінна думка від більшості, ніхто не може змусити змінити її [3]. Саме це твердження про рівність і рівноцінність свободи кожного індивіда дає підстави послідовникам Дж. Мілля вважати його соціальним лібералом. З погляду Г. Сиджвіка, утилітизм – користь, зумовлена егоїстичними задоволенням або універсалістськими. Проте, не кожна людина здатна раціонально визначати мотиви своєї поведінки, навіть мету власної діяльності, тим паче суспільства. Тому, філософ акцентує: соціальна рівність – неможлива. Не всі люди можуть рівною мірою претендувати на участь у політиці, в тому числі прийнятті політичних рішень. Соціалістичний принцип рівності не можливо реалізувати ані політично, ані економічно. Зауважимо: Г. Сиджвік – утилітарист, але без ознак соціальної рівності він представляє розкол, який відбувається з утилітаризмом, що відображається і на розподілі лібералізму (класичний та соціальний). Утилітаризм Г. Сиджвіка, радше економічний, ніж політичний. Він потребує більше економічних свобод для людей, котрі сприятимуть економічному прогресу Британії.

За Г. Сиджвіком, держава повинна гарантувати свободу та права індивідів. Він пропонував дещо відмінне бачення прав людини. У праці «Начала політики» філософ: констатує «Право – це обов'язок, з усіх поглядів... право це відносини щодо особи, якій право є корисним» [7, с.35]. Так, право на захист приватної власності особи для інших осіб означає обов'язок не шкодити цій приватній власності; право на освіту визначає обов'язок організувати можливість навчатися. Право не завжди означає свободу. Скажімо, у випадку з правом на освіту складно стверджувати про свободу, однак чітко простежується обов'язок. Найбільше обов'язків у сфері реалізації прав покладено на уряд та державу. Права людини визначають мету діяльності уряду; уряд через дискусії визначає інструменти та засоби для досягнення мети. Дискусії, а не тиск, переговори, а не фізична сила, обговорення, а не війна – це засоби раціональної побудови політичної організації, методи політики, що стали можливими завдяки прогресу людства.

Як і Дж. Мілля, Г. Сиджвік переконаний: прогрес суспільного напрямку пов'язаний з освітою. Просвітництво, наголошує Г. Сиджвік, сформувало нових людей з іншим менталітетом. Технічний прогрес допоміг небагатим людям заробляти гроші унаслідок створення власного бізнесу, а відтак – підніматися соціальною драбиною. Суспільство, що виникло, мало чисельніший та багатший середній клас, який дав бідним значні шанси на краще життя в економічному та соціальному вимірах. Саме тому, переконаний Г. Сиджвік, кінець XIX ст. становить поворотний пункт у політичних системах світу. Європейські країни будуть змушені, так чи інакше, перебороти залишки феодалізму та запровадити реальну демократію, дати людям свободу, необхідну для створення реального представницького уряду.

Англійський дослідник С. Колліні, розглядаючи есеї та виступи Г. Сиджвіка, вважає, що він був прихильником ще однієї цінності лібералізму – політичного розвитку; досліджуючи історичні форми та види політичних спільнот, учений неодноразово застосовує термін «закони політичного розвитку». Це засвідчує об'єктивність політичних змін та можливостей їхнього раціонального пізнання [4, с.136].

У згаданій праці «Начала політики» Г. Сиджвік, наслідуючи Платона та його твір «Держава», пропонує для обговорення ідеальну форму держави, яка

відповідатиме вимогам часу. Мислитель вважає: сучасний рівень життя людей, рівень технічного прогресу та й самі люди, котрі мають іншу ментальність під впливом освіти, можуть раціонально визначити нову ідеальну форму політичної організації. Така раціональна форма повинна стати результатом дискусій, публічних обговорень. Підсумком, у дусі ліберальної традиції, Г. Сиджвік вбачає укладання угоди між новим урядом та громадянами. Саме переговори, угоди – головні механізми політики.

Описуючи свою форму правління Г. Сиджвік намагався знайти певний ідеал, що має теоретичну тяглість ще від теорії Аристотеля, який вважав найкращою формою правління політію – змішану форму, з елементами демократії й олігархії. На думку Г. Сиджвіка, у сучасних умовах знайти та досягнути політичний ідеал можливо. Цей ідеал – демократична форма правління, яка повністю відрізняється від феодальної держави – вона містить конституцію, яка чітко визначає роль різних сил, що становлять представницький уряд, а також захищає свободу слова. Саме конституція та свобода слова – головні засади демократії сучасного цивілізованого світу. Тобто, на думку Г. Сиджвіка, демократія не описує форму правління (як це було в Аристотеля), це – державна система, яка повинна застосовуватись до кожної форми правління – чи то президентська республіка у Франції, чи конституційна монархія у Британії. Демократія, за визначенням філософа – сучасна форма суверенітету уряду, найкращий та єдиний спосіб для управління сучасною державою.

На переконання філософа, демократія у вигляді системи є неминучим наслідком індустріалізації. Поява фабрик та заводів призвела до виникнення робітничого класу, він у свою чергу має стійку потребу в свободі слова, що допоможе уникати адміністративного тиску. Важливе місце посідає потреба розбудувати діалог між робітниками та роботодавцями, що дає змогу уникати конфліктів, запобігає становленню диктатури бідних. Робітники стають політичним класом, який за вагомістю в політиці рівний класові багатих роботодавців; такою ж вагомою є частка робітників у благополуччі держави, а тому заслуговує на політичну участь. Демократія і вибір правителів дає чимало шансів на збереження миру в державі, адже повага до уряду, обраного самостійно значно більша, ніж до уряду нав'язаного суспільству.

Демократія передбачає інститути представництва – представницький парламент і уряд. Кожен клас має право на участь та представництво в уряді, всі соціальні групи є рівними під час його формування. Однак, певні суспільні групи не мають належної кваліфікації для роботи в уряді. Достатній рівень знань для творення законів та регулювання суспільним життям, як правило, демонструє верхівка суспільства, члени котрої спроможні здобути добру освіту. Нижні верстви такої можливості не мають.

Дилема полягає в тому, що водночас необхідні кваліфіковані особи при владі й рівність серед усіх соціальних груп і представницьких інститутів. Г. Сиджвік усвідомлює: сучасне суспільство політично не сформується, коли не буде представлено всіма громадянами водночас країна не буде правильно керована, якщо члени парламенту недостатньо кваліфіковані. Представники меншості багатих могли б керувати країною, так як володіють кваліфікацією, однак бідних є більше. Чи означає це, що меншість багатих буде змушена підкорюватись бідним? Як люди з нижчих верств суспільства можуть зробити правильний вибір та визначити людей з належною кваліфікацією для управління державою? Ці проблеми, на думку Г.

Сиджвіка, можна розв'язати завдяки договору, адже ця проблема стосується законного управління й організації країни, а також практичних функцій уряду. Положення, які стануть предметом обговорення у суспільстві, такі: кількість членів парламенту, мінімальна освіта кандидатів на посади у представницькій системі; відсутність винагороди для членів парламенту й уряду. Що більша кількість то більше шансів на кваліфікованих спеціалістів. Вимога мінімальної освіти – кожен кандидат повинен продемонструвати хоча б два роки вищої школи, а це підвищить і кваліфікацію уряду, і парламенту. Відсутність заробітної плати дозволить лише багатим людям з певним рівнем кваліфікації займатися державними справами та обмежить доступ некваліфікованих осіб. Поєднання цих трьох чинників підвищить рівень кваліфікації інститутів представництва, зменшить ризики корупції.

Сучасне суспільство, вважає Г. Сиджвік, має бути кероване лише представницьким урядом. Саме тому, можливі певні домовленості та винятки для нижчих верств суспільства, котрі повинні мати своїх представників. Наприклад, виборці з округу можуть з власних коштів виплачувати заробітну плату своєму кандидатові, щоб компенсувати його час витрачений на роботу в парламенті. Безсумнівно, ця практика не є демократичною. Пропоновані винятки та обмеження не відповідають демократичним стандартам. Однак, саме у такий спосіб мислитель хотів запобігти пригнобленню одного соціального класу іншим. Таким чином, демократія, запропонована ним, є ідеалом Арістотеля, яка містить елементи демократії та олігархії. Хоча, складається стійке враження, що ця форма правління, тобто державна система, за Г. Сиджвіком, прагне уникнути конфліктів, а не розв'язати їх.

Для політичного розвитку уряд відіграє основоположну роль. Як зазначають дослідники, Г. Сиджвік наголошує, що уряд повинен надавати послуги заради досягнення загального щастя [6]. Цей погляд відмінний від позицій Дж. Мілля, який вважає, що уряд повинен розвивати гуманність та сприяти розвитку своїх громадян. Також Г. Сиджвік за допомогою уряду вирішує проблему дуальності практичного розуму – уряд вирішує труднощі різноманітності прагнень та інтересів, які часто людина не може розв'язати самостійно. Це ще одна причина, яка вимагає особливої кваліфікації від членів уряду, тому утилітаризм Г. Сиджвіка ще називають елітарним, урядовим.

Мислитель називає також чинник, який сприяє розвитку політичних систем, – це освіта. Лише освічені люди здатні раціонально осмислювати мету держави та суспільства, власні цілі. Вони висувують перед собою питання: чому я так чиню або ж повинен вчинити, а це головна проблеми етики за визначенням філософа. Такі твердження зумовлені власним досвідом Г. Сиджвіка, який працював у Кембриджському університеті, де було запроваджено вечірнє та дистанційне навчання.

У «Елементах політики» провадиться думка про можливість укладання договору між суспільством та представницьким урядом. Договір відображає неоднозначності цього періоду: необхідність модернізації правління та страх перед громадянською війною, яка може бути спровокована політиками. Тому правила і концепції закону, описані Г. Сиджвіком, мають на меті уникнення шкоди, збереження від ситуацій політичного глухого кута, що через конфлікти політиків здатний паралізувати країну. Коли ж це все таки станеться, то жоден закон не зупинить

корупцію або безглузді конфлікти. Лише мораль, на переконання Г. Сиджвіка, допоможе уникненню серйозних проблем у соціальних спільнотах.

Договір в сучасній державі повинен базуватися на принципах індивідуалізму, а також враховувати інтереси впливових соціальних груп. У часи Г. Сиджвіка такими групами вважалися робітники та роботодавці. Договір – своєрідна передумова для законотворення; він визначає інтереси, котрі буде захищено, які права, свободи та обов'язки виникають для громадян держави. Договір уможливує існування соціальної спільноти [7, с.77]. На нашу думку, договір у розумінні Г. Сиджвіка визначає не лише соціальну спільноту, а й політичну організацію та уряд, оскільки передбачає обсяги послуг, що повинен уряд надавати громадянам.

У процесі укладання договору встановлюються і межі компетенції уряду. Як зазначалося, Г. Сиджвік переконаний: політичне життя громади засновується на індивідуалізмі та повазі до людини. Тому уряд повинен не втручатися у сферу індивідуальних свобод. Мислитель чітко визначає сфери, в яких діяльність уряду є обов'язковою – безпека (внутрішня і зовнішня), оподаткування, регулювання ринку землі. Захист свободи і життя громадян змушує уряд утримувати армію та поліцію. Податки уряд має визначати на засадах утилітаризму, і вони повинні бути рівними для всіх. Питання землі є актуальним з двох причин: 1) земля є спільним благом, від неї залежить загальне щастя громади, 2) інтереси великих землевласників становлять значну частку в системі інтересів суспільства [7, с.155–170].

Необхідно аби, моральний закон працював із позитивним правом, оскільки вони доповнюють один одного, а це дає змогу уряду отримати більший контроль над людьми. Усі громадяни повинні підкорятися законам, ніхто не може їх ігнорувати, порушники закону мають бути покарані. Кожен громадянин повинен знати закон, тому для цього необхідна спеціальна освіта, хоча, навіть практикуючі юристи досконало не знають законів. Роль морального закону, що виховує у людей певні моральні стандарти, також полягає у наданні найпростішим людям основних знань у галузі права.

Поняття морального закону складається з правил, котрі формує громадська думка: люди сприймають дії інших людей, відповідно до моральних принципів, які базуються на загальній думці спільноти стосовно різних життєвих ситуацій. Моральний закон різний – він залежить від соціального класу, географічного положення, історії спільноти. Це природна свідомість людей, котрі живуть разом, вони запроваджують певні правила, щоб мати можливість жити разом мирно. Моральність міститься також в сфері освіти інших; навіть неосвічені люди завдяки моралі знають, що вбивство, крадіжки, брехня неприпустимі у спільноті. Вчинивши їх, особа буде морально усунута від громади або покарана за допомогою позитивного закону.

Учений визначає моральний обов'язок як правильні дії, що базуються на моральних мотивах; це зобов'язання стосовно чогось або когось. Моральний обов'язок – обов'язок про свою сім'ю, друзів, обов'язок перед громадою, державою, перед тими, хто допомагав, обов'язок допомагати тим хто цього потребує. Чеснота – цінна якість, що виявляється у належній поведінці, яка виходить за межі морального обов'язку. Практична мудрість і раціональний самоконтроль є інтелектуальною чеснотою. Справедливість, сумлінність, істинність, вдячність, великодушність, мужність і смиренність – моральні чесноти.

Різниця між позитивним та моральним законом, на думку Г. Сиджвіка, полягає передовсім у покаранні. Найгірше покарання за моральним законом – ізоляція та вигнання зі спільноти, а за позитивним – смертний вирок. Існують також інші відмінності: позитивний закон, як правило, записаний, схвалений, офіційно зареєстрований, його норми застосовуються у судах. Моральний закон містить правила, які не є офіційно записані, люди мусять їх змінювати в процесі зміни свого проживання, оскільки мусять звикати до менталітету та правил нової спільноти.

Завдання морального закону – виховання сорому та розуміння того, що людині важко бути вилученою зі спільноти. Позитивний закон покликаний керувати країною, він фактично створений на прикладах тих, хто намагався вчинити неправильно. Завдання закону – запобігання його порушення. Мораль навчає та попереджає дії, які можуть завдати шкоди через страх сорому та вилучення зі спільноти. Позитивний закон сильний своїм жорстким покаранням. Етичний інтуїтивізм стверджує, що належна поведінка визначається правилами або принципами, які відомі інтуїтивно. Правильність або неправильність дій може бути відома інтуїтивно, навіть якщо наслідки цих дій не були визначені. Г. Сиджвік вважає, що мораль неможливо пізнати раціонально, і не варто намагатися її раціоналізувати. Завдяки моралі утилітаризм набуває змісту, завдяки ж утилітаризму можна сконструювати вище благо для індивіда та суспільства.

Представницька система, як і кожна політична організація, що прагне ідеальних дій, повинна бути обмежена «не лише мораллю членів уряду – законом Бога, релігійним обов'язком тощо – а й мораллю, яка домінує у спільноті» [7, 27]. Коли мораль обмежуватиме уряд та суспільство, тоді буде можливість контролювати надмірний політичний ентузіазм, що може виникати з різних причин. Закон також обмежує і суспільство, і уряд, але закон гнучкіший, він дає змогу визначати належну поведінку відповідно до ситуації, що склалася, та відповідно до існуючих інтересів [7, 27]. І все ж принцип раціоналізації простежується тут: суспільство саме повинне визначати норми і правила, на основі котрих здійснюватиметься управління державою. Г. Сиджвік вважає, що закон має бути сучасним, представляти інтереси кожного громадянина. Водночас мораль повинна зберігати своє значення у суспільстві. На думку, філософа, закон та інститути еволюціонують зі збереження моралі.

Отже, Г. Сиджвік переконаний: політичний розвиток суспільства відбувається за історичними законами, а політична система – еволюціонує, як і економічна. Проте історія не може дати нову якість політичної системи та її інститутів; цю нову якість мають установити індивіди та їхні об'єднання на засадах принципу раціоналізму. Здоровий глузд повинен лежати в основі політичних змін, керуючись ним, індивіди зможуть досягати щастя та самовдосконалюватись. В умовах кінця XIX – початку XX ст. раціонально необхідною є демократія, що за Г. Сиджвіком постає не лише способом правління, а й комплексною політичною системою державного управління. Як реформатор-ліберал мислитель виступає за зміни, збереження особистих свобод індивідів, хоча й залишається традиціоналістом – суспільство не може відкинути звичаї та традиції; крім того, кероване та обмежене мораллю воно здатне досягнути більшого; мораль не є повністю раціоналізована; право вибору завжди залишає можливість діяти ірраціонально, тому раціональне

впорядкування політичної дійсності повинне залишати індивідам простір для особистого, не завжди раціонального вибору.

Теорія Г. Сіджвіка неоднозначна. Він розглядав багато питань, котрі дотепер дискутуються у політичній думці. Це питання формальної та реальної справедливості, реалізації принципу рівності, ролі та значення права, закону та моралі. Водночас мислитель – один з перших, хто визначає уряд як агенцію, що має надавати послуги суспільству, а також компетенцію діяльності уряду, потребу в соціальному діалозі між соціальними групами. Ці та інші питання не втрачають актуальності й сьогодні.

Список використаної літератури

1. *Артемяева О.В.* Генри Сиджвик о высшем благе / О.В. Артемяева // Этическая мысль. – М.: ИФ РАН. – 2003. – Вып.4. – С.121–142.
2. *Артемяева О.В.* Концепция моральной рациональности в «Методах этики» Генри Сиджвика / О.В. Артемяева // Этическая мысль. – М.: ИФ РАН. – 2002. – Вып. 3. – С. 166–184.
3. *Милль Джон Стюарт.* Про свободу: Есе /Джон Стюарт Милль ; пер. з англ. – К: Основи, 2001. – 463 с.
4. *Collini Stefan.* The ordinary experience of civilized life: Sidwick's politics and the method of reflective analysis / Stefan Collini // Essays on Henry Sidgwick; ed. by Bart Schultz. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – с. 333–368.
5. *Kloppenberг James.* Rethinking tradition: Sidgwick and the philosophy via media / James Kloppenberg // Essays on Henry Sidgwick; ed. by Bart Schultz. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – с. 369–396.
6. *Nakai Daisuke.* Sidgwick and the Utilitarian Economic Thought /Daisuke Nakai [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ier.hit-u.ac.jp/extra/symp110313/Nakai.pdf
7. *Sidgwick Henry.* The Elements of Politics / Henry Sidgwick. – Adamant Media Corporation, 2005. – 587 p.
8. *Sidgwick Henry.* The Method of Ethics, 7thedn. / Henry Sidgwick. – Indianapolis: Hackett Publishing Company. 1981. – 528 p.

Стаття надійшла до редколегії 15.04.2014

Прийнята до друку 10.05.2014

RATIONAL ORDER AND PERFECT DEMOCRACY IN THE HENRY SEDGWICK CONCEPT

Zynoviy Burychko

*Ivan Franko National University of Lviv, Institute of Philosophy,
Department of theory and history of political science
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

This paper presents a theory of Henry Sidgwick – English Liberal and utilitarian – about rational implementation of the ideal state system, which is democracy. It is determined that the regulation of relations and the regulation of social life can not be entirely rational, but ought to rely on moral law that is often intuitive.

Key words: liberalism, utilitarianism, democracy, higher benefit, equality, representative government, intuitivism, hedonism, morality, moral law.

РАЦИОНАЛЬНЫЙ ПОРЯДОК И ИДЕАЛЬНАЯ ДЕМОКРАТИЯ В КОНЦЕПЦИИ ГЕНРИ СИДЖВИКА

Зиновий Буричко

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
философский факультет, кафедра теории и истории политической науки
ул. Университетская, 1, 79000, г. Львов, Украина*

Рассматривается теория английского либерала и утилитариста Г. Сиджвика о рациональном введении идеальной государственной системы, какой является демократия. Определено, что упорядочение отношений и регулирования общественной жизни не может быть исключительно рациональным, а должно основываться на нравственном, часто интуитивном законе.

Ключевые слова: либерализм, утилитаризм, демократия, высшее благо, равенство, представительное правительство, интуитивизм, гедонизм, мораль, нравственный закон.

УДК 321.7. 324

ВОЛОССЯ ЯК ВІЗУАЛЬНИЙ КОМПОНЕНТ ІМІДЖУ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРА: ДІАХРОНІЯ, СИНХРОНІЯ, ГЕНДЕР

Олена Шерман

*Львівський державний університет безпеки життєдіяльності,
кафедра гуманітарних дисциплін та соціальної роботи,
вул. Клепарівська, 35, м.Львів, Україна
e-mail: lubtp@ukr.net*

Розглянуто специфіку сприйняття такого візуального компоненту іміджу політичного лідера, як волосся, з урахуванням діахронічного та гендерного аспектів питання. Доведено, що самостійне значення цього візуального компонента іміджу спирається на архаїчні уявлення про волосся людини та естетичні канони соціуму.

Ключові слова: імідж, візуальний параметр, волосся, міфологічна свідомість, архетип.

Якщо після проголошення М. Маклюеном переходу від цивілізації слова до цивілізації образу ще могли існувати сумніви стосовно значення візуальної складової іміджу політичного лідера, то в сучасному світі очевидність зв'язку між грамотно побудованим іміджем й успіхом у політиці вийшла за межі вузького кола втаємничених, ставши надбанням широкого загалу. У сприйнятті цього ж загалу, тобто масової свідомості, імідж політика – це насамперед його зовнішній вигляд, той образ, який пропонують аудиторії ЗМІ, що знову ж таки ідеально укладається у парадигму візуальної цивілізації постмодерну. Пересічний споживач політичної інформації звертає увагу насамперед на те, як політик виглядає, а вже потім на те, що він говорить. Відповідно, візуальні аспекти іміджу політичного лідера загалом належать до добре досліджених питань.

Витоки досліджень проблем іміджу політичного лідера сягають доби Античності та пов'язані з іменами Платона й Арістотеля. В українській політичній науці питання іміджу викликали значний науковий інтерес протягом останніх десятиліть. У першій половині 90-х років ХХ ст. він виявлявся переважно у формі перекладу та введення в науковий обіг класичних праць західної іміджології Дж. Наполітана, М. Різа, Ж. Сегели, Г. Бехера, Е. Семпсона, Р. Фішера, Т. Шварца, Р. Версліна, Д. Гергена, Д. Моріса та ін., а наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. почали виходити вітчизняні праці, присвячені теоретичним і практичним аспектам формування іміджу. Зокрема, варто згадати таких науковців, як В. Королько, О. Петров, Г. Почепцов, М. Михальченко, В. Бебик, В. Полохало, А. Пойченко, І. Бекешкіна, Є. Головаха, Н. Паніна, Н. Лікарчук. Водночас широка розробка даної проблематики у вітчизняній політології не означає відсутності тем, повнота дослідження яких є недостатньою, і до таких, на нашу думку, належить значення такого візуального компонента іміджу, як «волосся».

Не можна сказати, що волосся, і, зокрема, зачіску зовсім не враховували серед інших компонентів іміджу, але обсяг наукової уваги, звернений на неї, був

мінімальним. Традиційно акцентуючи відмінності у сприйнятті зачіски політичного лідера залежно від статі, дослідники характеризують волосся другорядним компонентом, що не має особливого значення.

Погоджуючись із гендерними відмінностями у сприйнятті цього візуального компонента іміджу, ми вважаємо, що применшення його ролі у створенні образу політика є не виправдане і несправедливе. Тому, мета статті – довести самостійне значення волосся – візуального компонента іміджу політичного лідера у діахронії та синхронії. Волосся ми трактуватимемо і як зачіску (в чоловіків та жінок), і як бороду/вуса. Волосся має природні параметри (густота, шовковистість, колір і под.) та культурні (зачіска), хоча ці два параметри вже в ранніх суспільствах перепліталися. Усі відомі нам цивілізації приділяли догляду за волоссям багато уваги, причому подібну роль до естетичного (або навіть більшу) у цьому процесі відігравав релігійно-міфологічний чинник, пов'язаний з архаїчними уявленнями про волосся людини.

Біологічне коріння цих уявлень зрозуміле: відмінність у кількості та розташуванні волосся є однією з рис, яка відокремлює людину від тварини. (Відповідно, фольклорні образи «чужих» часто містять компонент «неправильного волосся» – шерсті у людиноподібної істоти (від грецьких сатирів до українських лісовиків) чи волосся на голові неприродного кольору (зелене у русалок). Загалом архаїчне сприйняття волосся є частиною властивого міфологічному світогляду ототожненню тіла людини зі Всесвітом, за якого його частини набувають сакральноміфологічних характеристик.

Майже в усіх народів існувала архаїчна віра у магічну силу волосся, про що засвідчує безліч прикладів – від біблійної історії Самсона та Далілі до ритуалів сучасних полінезійців і народів Папуа – Нової Гвінеї. Волосся трактувалося як символ життєздатності й сили людини. «Символіка волосся пов'язана з образом голови як осереддя духовних сил людини. В той же час, внаслідок їх множинності й здатності зростання, волосся також співвідноситься з родючістю і плодючістю; вберегти волосся, косу – вберегти життєву силу, вберегти здатність до продовження роду» [11].

Відтак, догляд за волоссям у традиційному суспільстві виходив далеко за межі гігієнічних та естетичних потреб, перетворюючись на символічний і статусний елемент зовнішнього вигляду людини. «У багатьох народів підстригання волосся було процедурою тонкою і складною. ... Особи священні та могутні мали більше підстав перейматися збереженням свого волосся, тому що часто довге волосся вважали знаком харизматичної святості та здорового духу. ... Часом довге волосся було знаком королівської влади або незалежності, як у галлів та інших кельтських народів» [6, с. 138–140].

Особлива увага до зачіски могла реалізуватися й у формі використання штучного волосся. Так, у Стародавньому Єгипті все вільне населення мало право носити перуки, але бороду – лише фараон. Борода поряд з короною та жезлом становила знак вищої влади, причому штучна борода символізувала володіння землею. Бороду, як і перуку, робили з вовни чи волосся, переплетеного золотими нитками; вона могла мати різні форми – косички, кубика, лопатки; бути пласкою або з рівними кучерями і под. Бороду прив'язували до підборіддя і фараон навіть у сімейному колі мусив носити її, перуку та інші атрибути влади, що разом з прикрасами важили кілька кілограмів. Застиглість зовнішніх форм і придворного

ритуалу пов'язана з релігійними уявленнями єгиптян: оскільки фараона вважали «живим богом», усі візуальні складові його «іміджу» та вчинки були сповнені сакрального змісту, від них залежало благополуччя його держави.

Зауважимо: єгипетські фараони голили голови, а правителі перших держав Месопотамії відрощували довге волосся, яке старанно укладали. Скажімо, на рельєфі «Цар Саргон II несе жертвовного цапа» з палацу Саргона II у Дур-Шаррукіні (Ассирія, 712–707 рр. до н. е.) ми бачимо типову зачіску месопотамських царів, що можна поділити на дві частини за видами завивки – спіральні кучері на тімені й кільцеподібні кучері на кінцях. Аналогічні зачіски зображені на барельєфі Куянджика «Охота на лева», барельєфі з Хорсабаду «Цар на троні», «Боротьба царя з Аримомом» (з персепольських барельєфів). Аби укласти пряме волосся ассирійців кучерями чи «хвилями», використовували холодну укладку чи гарячу завивку за допомогою металічних стрижнів. Така складна зачіска потребувала, звісно, часу й зусиль, демонструючи високий статус її носія.

Якщо зачіски ассирійських царів узагалі не вирізнялися з-поміж зачісок знаті, то прямокутні кучеряві бороди, поділені на декілька ярусів, були неприродно великих розмірів, що наводить дослідників на думку про їхні принаймні часткову штучність. Інколи бороди заплітали в косички і прикрашали золотими нитками. Такими ж зачісками та бородами зображували й ассирійських богів, нащадками котрих вважали земних правителів.

Образи фараонів і месопотамських царів були втіленням архетипу царя, що мав навіть візуально відрізнитися від простих смертних. Як і в Єгипті, візуальна оболонка іміджу була застиглою, незмінною впродовж століть і абсолютно позбавленою індивідуальності. Як зауважує з певною часткою іронії Н. Паркінсон, «в часи давніх монархій патріарх у мантиї та з бородою був сама гідність, хоча мантия цілком могла приховувати фізичну неміч, а під бородою легко приховувалося слабке підборіддя. На те – бюст римського сенатора – обличчя повністю відкрите, жодних таємниць. А статуя, яка демонструвала Александра повністю оголеним? Влада, що за східною традицією повита саваном таємниці, відокремленості, у світі еллінів набула нових рис – сильний характер і чоловіча доблесть виставлялися напоказ» [8]. Справді, грецька та римська античність, схвалюючи загалом догляд за зовнішністю, не надавали зачісці політичного лідера особливого і тим паче сакрального значення, принаймні, вона нічим не вирізнялася з-поміж зачісок пересічних громадян. Стосовно бороди, то класична Греція передбачала її наявність у дорослого чоловіка, але з періоду еллінізму популярним стає поголене обличчя. На думку Паркінсона, відкритість обличчя відповідала політичним і соціальним традиціям античного суспільства. «Майже скрізь борода була символом зрілості, мудрості і прожитих років, вона дозволяла відрізнити племінних старійшин від безбородої молоді. Першими проти цієї традиції повстали греки, що високо цінували молодість, жвавість, форму. Мода ця з часом стала правилом, Александр Великий уже в дисциплінарному порядку велів усім македонцям голити бороди» [3]. На думку англійського соціолога, рішення великого завойовника продиктоване бажанням акцентувати на особливому характері цивілізації, яку він репрезентував.

Так само соціокультурними чинниками, зокрема військовими традиціями і агресивною зовнішньою політикою, обумовлений мінімалізм чоловічих зачісок: дуже коротко підстриженого волосся – у Римі доби Республіки та першого століття

імперії, оскільки така стрижка була типова для воїнів. Герої класичного Рима, втілення *virtus romanus* – ідеальний римлянин Горацій, Муцій Сцевола, Марк Порцій Катон Старший – мужні і високодисципліновані особистості, для яких поряд із нескореністю характерний побутовий аскетизм, частковим виявом якого зневага до спроб прикрасити свою зовнішність. Скульптурні зображення політичних діячів доби Республіки – від Марка Туллія Цицерона і його супротивника Луція Сергія Катіліни, Гнея Помпея, Марка Порція Катона, Марка Юнія Брута й інших та до Юлія Цезаря – демонструють чисто виголені обличчя і дуже короткі стрижки. В імператорській період волосся стає трохи довшим, але до II ст. н.е. римські імператори продовжують голити обличчя. Подальші зміни у довжині чоловічого волосся пов'язані з приходом варварів.

На перший погляд, практичний підхід давньоримських політичних лідерів до своєї зовнішності є запереченням ролі релігійно-міфологічного чинника у сприйнятті волосся. Адже навіть у добу Імперії, коли у всіх храмах стояли статуї імператорів, поклоніння їм як «живим богам» мало формальний і політичний характер без сакралізації. Однак, глибший аналіз засвідчує, що це не так: із розвитком цивілізації архаїчні про уявлення про волосся починають виявлятися не прямо, а опосередковано – через апеляцію до відповідних архетипів, зовнішні параметри котрих відповідають естетиці того часу. Інакше кажучи, віра в те, що від довжини і стану волосся вождя залежить добробут племені, притаманна для первісних племен і держав, зникає, але залишається актуальним сприйняття вождя крізь призму архетипічних образів, для кожного з яких характерні, так би мовити, свої відносини з волоссям.

Переходячи до архетипів, не можна оминати ще одну характерну рису чоловічих зачісок – підкреслення маскулітності. Зачіска символізувала чоловічу силу в той чи інший спосіб, що знову повертає нас до архаїчних уявлень про волосся. Конкретна реалізація цього прихованого «месиджу» залежала від естетичних канонів історичної доби.

Як уже згадувалося, архетип воїна і героя у давніх римлян передбачав дуже коротку стрижку, натомість кельти уявляли їх з довгим волоссям, інколи закрученим в складку зачіску. Довге волосся характерне й для вікінгів. Завдяки візантійському історичному Л. Діакону ми знаємо, яка зачіска стала невід'ємною частиною «іміджу» князя Святослава: «Голова в нього була зовсім гола, але з одного боку її звисало пасмо волосся – ознака знатності роду...» [4]. Оселедець Святослава був типовим для вищої військової верстви в язичницькій Київській Русі, що відзначає історик, і підкреслював войовничість князя, апелюючи до архетипу воїна.

У сучасному світі традиційний образ військового – дуже коротка стрижка та поголене обличчя (зрідка з вусами), хоча не всі політичні лідери, в основу іміджу котрих закладено архетип воїна та героя, використовують її як візуальний компонент іміджу (навіть за умови використання інших компонентів образу). Показовий приклад – Муаммар Каддафі. Він мав класичну військову стрижку лише в молоді роки, а згодом надавав перевагу достатньо довгому (для чоловіка) кучерявому волосю. Нестандартна зачіска мала виявляти харизматичність і неординарність Каддафі, в архетипічному підґрунті іміджу якого роль архетипу героя була значно більшою, ніж архетипу воїна. Водночас є чимало політичних лідерів, військова стрижка котрих цілковито відповідає обраному іміджу. З українських політичних лідерів цей візуальний елемент політичного іміджу використовують А. Яценюк, В. Кличко. До

речі, імідж Яценюка у передвиборчій кампанії 2009 р. являв собою цікаву інтерпретацію архетипу героя – ще як успішного кризового менеджера (детальніше див. [5]). До комплексу асоціацій та стереотипів, пов'язаних з образом успішного управлінця («менеджера»), відсилає аудиторію ще один традиційний варіант чоловічої зачіски – так звана офісна стрижка. Вона позбавлена яскравої індивідуальності, дуже поширена серед міського чоловічого населення і властива політичним лідерам раціонального типу, архетипічні складові іміджу котрих виявляються мінімально (Дж. Мейджор, Т. Блер, Дж. Буш, Дж. Наполітано, С. Тигіпко і т.д.).

У контексті нашого дослідження важливо, що і військова стрижка, й офісна не становить тих компонентів іміджу, які задають його унікальність і неповторність, насамперед через свою цілковиту відповідність прийнятим у наш час стандартам зовнішнього вигляду. Інакше кажучи, сама військова стрижка не активізує у свідомості аудиторії архетип воїна – вона «працює» лише спільно з іншими компонентами, які відповідають обраному архетипу (одяг, манера поведінки, міміка і под.).

Абсолютно по-іншому сприймається довге волосся політичного лідера (хоча тут може постати питання, яке волосся в такому випадку вважати довгим). Традиційно довге волосся (навіть нижче плечей) – частина архетипу жреця/чаклуна, але в сучасному медіапросторі воно асоціюється з шоу-бізнесом (це, звісно, не означає, що в основу іміджі рок і поп-зірок не може бути покладений такий архетип). Узагалі архетип жреця/чаклуна дуже складний і в сучасному іміджетворенні майже не використовується. За винятком Муаммара Каддафі, серед політичних лідерів новітньої історії важко знайти чоловіка, чиє волосся було б довшим за 5–6 см (та й у Каддафі, який використовував архетип незвичайного героя, що має незвичайний зовнішній вигляд).

Близьким до архетипу жреця/чаклуна архетип мудрого старця: акцентується передусім не на фізичних чи навіть організаційних, а на духовно-інтелектуальних якостях особи. Ідеальне зовнішнє втілення цього архетипу – письменник-фантаст і політичний діяч кінця 80-х – першої половини 90-х років ХХ ст. О. Бердник: довге, абсолютно сиве волосся до плечей і така ж сива борода.

Сиве волосся, як і борода, нагадують про ще один важливий параметр іміджу – про вік. Окрім архетипу мудрого старця й жреця/чаклуна, природна сивина асоціюється з архетипом батька, який, на відміну від двох попередніх, належить до найпоширеніших. Чоловіки-політики її майже ніколи не маскують, можливо, і тому, що значною вимогою до зовнішнього іміджу є натуральність або, принаймні, відсутність штучності. Фарбоване волосся у чоловіка-політика сприймається не надто позитивно навіть у найтолерантніших суспільствах. У ФРН у 2002 р. було винесене судове рішення, відповідно до якого всім мас-медіа заборонена навіть згадка про те, що канцлер Г. Шрьодер фарбував волосся, аби приховати сивину. Суд завершився чималим скандалом, який вибухнув після заяви колишнього іміджмейкера Шрьодера, що в інтерв'ю зазначила: якби канцлер не приховував сивину під фарбою, то народ ставився б до нього з більшою довірою. За судовим рішенням, видання, яке спробує ще раз поставити питання «Шрьодер – фарбований чи ні?», змушене буде заплатити штраф у розмірі 10 тис. євро. Журналісти назвали це рішення замахом на свободу слова в країні [6].

Фарбоване волосся асоціюється з обманом, фальшою в політиці, хоча раціонально мотивувати цю асоціацію неможливо. Пояснення цього феномену, на нашу думку, можна знайти на рівні архаїчних пластів масової свідомості: своє, натуральне волосся втілює силу, а фарбоване, штучне означає «несправжню» силу, її імітацію. Сиве ж волосся, як уже зазначалося, на символічному рівні – це ознака духовної сили й зрілості, тому його не варто приховувати.

Ознакою певного віку, насамперед на фізіологічному рівні, також є борода і вуса. На межі XIX–XX ст. борода й вуса сприймалися невід'ємною частиною образу дорослого чоловіка. Однак протягом XX ст. цей елемент зовнішності втратив свій обов'язковий характер, що відкриває його стилістичний потенціал: коли все чоловіче населення було бородате й вусате, вирізнявся поголений чоловік; коли всі поголені, вирізняється вусань та бородань. Вуса двох найвідоміших диктаторів XX ст. – Й. Сталіна та А. Гітлера – виступають ключовими елементами їхнього іміджу, поряд з косим чубом Гітлера та френчем і люлькою Сталіна. У наш час вуса й борода – свідомо обрані складові іміджу, наприклад, «селянські» вуса О. Лукашенка (архетип батька), борода Ф. Кастро (архетип героя в молодості), який згодом почав поєднуватися з архетипом батька). Звісно, у використанні цієї складової певну роль відіграє й національна традиція, кризь призму якої ми сприймаємо архетипи.

Величезне символічне навантаження волосся передбачає також складну символіку його повного видалення – максимального скорочення чи гоління голови. Позбавити людину волосся означало позбавити її сили та гідності, тому в стародавньому світі його обтинали рабам та жінкам, яких спіймали на подружній зраді. Звичайну практику всіх концтаборів світу – гоління голови незалежно від статі – можна трактувати не лише як санітарно-гігієнічний захід, а й як засіб приниження, першого кроку на шляху позбавлення людини її «я» (і заміни його номером). З практики XX ст. можна пригадати й кару для жінок у Франції та Нідерландах, котрих після Другої світової звинувачували в інтимних стосунках з окупантами: їм голили голови чи коротко обтинали волосся, активізуючи давні уявлення про зв'язок волосся з честю людини.

Водночас позбавити себе волосся добровільно означало принести жертву. І донині в православній та католицькій церквах існує обряд постриження – символічна й обрядова дія, що полягає в обтинанні волосся на знак приналежності до церкви. У католиків під час посвяти в сан виголюють на маківці так звану тонзуру. Голять голови більшість буддійських монахів та низка індуїстів. У сучасній масовій культурі виразно простежуємо зв'язок між голінням голови й особистим бунтом або запереченням традиційних цінностей (особливо, коли йдеться про жінок).

Зв'язок між радикалізмом політичних поглядів та поголеною головою найкраще ілюструє зовнішній вигляд скінхедів – не як представників певної субкультури, а як носіїв ультраправої ідеології. Відомий прихильник неонацизму і популярний англійський музикант Я. Дональдсон, лідер неонацистської музичної мережі «*Blood and Honour*», виступав із поголеною головою. Голив голову й Дж. Холл, лідер Націонал-соціалістичного руху (NSM) – найбільшої партії неонацистів у США. Однак найпопулярнішим політиком останніх десятиліть з поголеною головою був, мабуть, ультраправий голландець П. Фортейн – денді, гомосексуаліст і ксенофоб, убитий у 2002 році. Через кілька років після загибелі у телевізійному шоу «100

великих голландців» П. Фортейн поділив почесне перше місце з засновником сучасних Нідерландів Вільгельмом Оранським [7].

Коли добровільне позбавлення волосся можна трактувати по-різному, то лисину сприймають нейтрально (хоча «писим розпусником» обзивали ще Юлія Цезаря). Політикам, котрі втратили волосся, залишається або змиритися з цим, або, як О. Лукашенко, намагатися приховати лисину довгими пасмами волосся.

Таким чином, зачіска, так само як борода й вуса, є значущим візуальним компонентом іміджу чоловіків-політиків, але ще більше значення волосся має для політиків-жінок. Жінка – політичний лідер – опиняється між Сциллою суспільного стереотипу щодо зовнішнього вигляду жінки загалом та Харибдою специфічних вимог до іміджу політика. Суспільні стереотипи передбачають наявність таких параметрів, як «жіночність», «привабливість», «доглянутість», і водночас жінка-політик не повинна сприйматися як сексуальний об'єкт (тобто таке сприйняття не повинне закладатися в її імідж).

Якщо жінка-політик приділяє своїй зачісці той мінімум уваги, який властивий чоловікам з військовою стрижкою, це стає причиною глузувань на її адресу, як це сталося з Ангелою Меркель на початку її кар'єри у великій політиці. Зачіска А. Меркель стала одним з популярних об'єктів висміювання: недільний «Більд» у травні 2000 року охарактеризував її так: «виглядає як поголена поні». Через два роки вийшла реклама компанії "Сікст" з прокату кабріолетів, що полягала в порівнянні двох портретів Меркель. На першому вона зображена зі звичайною зачіскою, на другому – волосся стирчало на всі боки, як після високошвидкісної поїздки на кабріолеті. Текст реклами складався з двох запитань: під першим портретом – "Хочеш змінити зачіску"?, і відповідь під другим – "Орендуйте кабріолет". У 2003 р. А. Меркель, ставши обличчям ХДС і фактично претендентом на посаду канцлера, вирішила змінити зовнішній імідж і звернулася з цією метою до У. Вальца, відомого берлінського перукаря. Він зробив їй так звану цілісну зачіску, що дуже пасує Меркель і викликала похвалу медіа [1].

Коротке волосся у жінок-політиків є кроком від архетипічних образів, з котрих воно може асоціюватися хіба що з архетипом діви-воїна, хоча така асоціація потребує додаткового підкріплення. Політики-жінки, які обирають коротке волосся, укладають його за стандартним офісним варіантом - в не еротичну, не надто модну, але охайну зачіску. Прикладом такої жінки-політика – раціонального лідера – в минулому може бути М. Тетчер, а в наш час – Х. Клінтон, М. Олбрайт, К. Райс та ін.

Перевагою короткої «офісної» зачіски є її нейтральність, що ж водночас і постає недоліком, оскільки позбавляє імідж індивідуальності. Довге волосся надає значно більших можливостей. І тут, звісно, поза конкуренцією в сенсі використання цих можливостей перебуває Ю. Тимошенко, в іміджі якої до головних візуальних компонентів належить зачіска. «Наприкінці 1990-х, – зазначає О. Кісь, – коли вона стала помітною фігурою на українському політичному Олімпі, в її образі проступили риси Мавки – доволі відкритий одяг світлих барв, незмінна усмішка, природне довге розпущене волосся. Під час передвиборчої кампанії 2002 року вона змінюється до невпізнання за допомогою накладної коси. Ця традиційна зачіска заміжньої жінки-молодиці вкупі з суворими темними закритими костюмами вмить перетворює її на Берегиню – рішучого і суворого, але водночас мудрого, досвідченого, турботливого і справедливого Матріарха» [5].

Окрім згадуваних О. Кісь культурно-історичних асоціацій, коса й узагалі довге волосся мають окреме символічне навантаження. Дівоча коса є символом цноти, краси і честі; заміжні жінки приховували коси під головними уборами. Окрім зручності такої зачіски, є ще одна, глибша причина: розпущене волосся в архаїчній свідомості являло собою образ чогось нестабільного, непевного, спрямованого до зміни форми, воно сприймалося як загроза прориву первісних стихій хаосу, які можна зупинити лише впорядкованістю зачіски [10]. Розчесати волосся, заплести його в косу означало подолати хаос, приєднатися до ладу, до впорядкованого життя, і навпаки – простоволосими перед людьми з'являються мавки, русалки та інші хтонічні істоти, отже «правильна» зачіска або взагалі її присутність були ще й свідченням приналежності до світу людей. Коли ж дівчина хотіла зайнятися ворожінням, тобто наважитися стерти межу між двома світами, вона розпускала волосся (і знімала хрестик). Відлуння тих архаїчних уявлень простежуємо в нашому житті у формі традиційних прикмет, забобонів, тлумачення снів: «Не можна, щоб на весіллі були присутні дівчата з розпущеним волоссям, аби не внести тугу в сімейне життя» [2], розпущене волосся сниться до тривоги і под. [10]).

У традиційному суспільстві естетика зовнішнього вигляду була невід'ємна від етики: довге розпущене волосся сприймалося і як засіб спокуси, тенета, у котрі прагнули впіймати чоловіка. (Цей образ зустрічається ще у давньоєгипетській любовній ліриці). Розпущене волосся могло означати й приналежність до повій чи жінок сумнівної поведінки, тому ця форма зачіски мала обмежену сферу використання аж до 60-х років XX ст., коли завдяки субкультурі хіпі почала асоціюватися з внутрішньою свободою та нонконформізмом.

У сучасному світі розпущене і доглянуте волосся надає образіві недвозначну еротичність, небажану для жінки-політика. Саме тому, зазначають спостерігачі, Н. Королевська, якій «правильні риси та врода накладають ряд обмежень на зачіску саме в її сфері діяльності» надає перевагу мінімалістичному вузлу на потилиці, оскільки кучері чи розпущене волосся викликатимуть небажані асоціації [3].

Такі самі небажані асоціації може викликати й світлий колір волосся, але стереотипи щодо кольору волосся, так само як і детальніший аналіз зачіски жінок-політиків, можуть стати темами подальших розвідок не лише в політології, але й культурології.

Отже, аналіз різних типів зачісок, властивих для політичних лідерів обох статей, доводить, що від доби перших держав простежується беззаперечний зв'язок між зачіскою та архетипом, який закладений в основу образу політика. Сучасний термін «імідж» стосовно єгипетських фараонів чи римських імператорів не повинен видаватися порушенням історичної достовірності, оскільки формування іміджу – образу – носія вищої влади в державі почалося задовго до появи сучасних політичних технологій. Цей імідж спирався на культурні традиції та естетичні канони свого часу, але його серцевиною виступав певний архетип – воїна, героя, мудрого старця, царя, батька, діви, матері, який завжди передбачав чітко визначений тип зачіски. У різних культурах, звісно, візуальні аспекти архетипів різнилися (у тому числі й зачіски), що не заважало однозначному «декодуванню» їх аудиторією. Із розвитком цивілізації прямий «месидж» поступається алюзіям та асоціаціям, апеляція ж до архетипу відходить на план підсвідомого, хоча все одно впливає на сприйняття. Наш сучасник, бачачи поголену голову або закручену довгу косу політичного лідера, може й не

згадувати про міфічного воїна чи берегиню, але це не означає, що він не відчує саме тих емоцій, котрі закладали в імідж його творці.

Список використаної літератури

1. Ангела Меркель: как закалялся стиль: [Электронный ресурс] // Бизнес и власть. – Режим доступа : http://vlast.biz/vlast/2008/3/Merkel_Image.htm
2. Весільні прикмети та забобони : [Електронний ресурс] // Інформаційно-рекламний портал «Весілля в Стрию». – Режим доступу : <http://molodyatam.org.ua/vesilni-zabobony/177-vesilni-tradyciji-ta-zabobony.html>
3. *Выбыванец А.* Украинский политик Наталья Королевская : прическа, имидж, стиль, цветотип : [Электронный ресурс]/ Анна Выбыванец// Trendy-Brandy. – Режим доступа: <http://trendy-brandy.com/ikony-stilya/ukrainskij-politik-natalya-korolevskaya-pricheska-imidzh-stil-cvetotip/>
4. Історія України в особах: IX–XVIII ст. – К.: Україна, 1993. – 396 с.
5. *Кісь О.* Кого оберігає Берегиня, або Матріархат як чоловічий винахід // Оксана Кісь [Електронне видання] // Західна аналітична група. – Режим доступу: <http://zgroup.com.ua/article.php?articleid=208>
6. *Медникова М.Б.* Трепанации в древнем мире и культ головы / М.Б.Медникова. – М. : Алетея, 2004. – 208 с.
7. *Неймаш Т.* «100 великих» в мире : [Электронный ресурс]/ Татьяна Неймаш// Телекритика.– 2007. – 12 мая. – Режим доступа: <http://www.telekritika.ua/telebachennya-svit/2007-12-05/35342>
8. *Паркинсон С.Н.* Законы Паркинсона : [Электронный ресурс]/Сирил Нортон Паркинсон // Библиотека Мошкова. – Режим доступа: <http://lib.ru/DPEOPLE/PARKINSON/parklaws.txt>
9. *Солодкий С.* Канцлер Шредер доказал, что не красится. Немецкой прессе запрещено об этом писать: [Электронный ресурс]/ Сергей Солодкий// День.– 2002. – 18 мая. – Режим доступа: <http://www.day.kiev.ua/ru/article/den-planety/kancler-shreder-dokazal-chto-ne-krasitsya>
10. Сонник. Волосся : [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://dreambook.in.ua/son/volossia/>
11. *Телеуця В. В.* Поетика української весільної поезії Придунав'я: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец 10.01.07 – фольклористика / Валентина Василівна Телеуця. – К.: Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка, 2006. – 20 с.
12. *Цагараев В.* Глава из книги "Искусство и время: [Электронный ресурс] / Валерий Цагараев // Режим доступа : <http://www.anaharsis.ru/semiot/arhaika/sol2.htm>
13. *Шерман О.М.* Архетипічне підґрунтя іміджу політичного лідера/ О.М. Шерман// Сучасна українська політика. Політики й політологи про неї. – К. : Український центр політичного менеджменту, 2010. – Вип. 20. – С.83–90.

Стаття надійшла до редколегії 15.04.2014

Прийнята до друку 10.05.2014

HAIR AS VISUAL COMPONENT OF IMAGE OF THE POLITICAL LEADER: DIACHRONY, SYNCHRONISM, GENDER

Olena Sherman

*Lviv State University of Life Safety,
Department of Humanitarian Disciplines and Social Work,
35, Kleparivska St., Lviv, Ukraine
e-mail: lubtp@ukr.net*

Perception specifics of such a visual component of a political leader image, as hair, taking into account diachronic and gender aspect of questions is considered. It is proved that independent value of this visual component of image is based on archaic ideas of hair of a person and esthetic canons of society.

Keywords: image, visual parameter, hair, mythological consciousness, archetype.

ВОЛОСЫ КАК ВИЗУАЛЬНЫЙ КОМПОНЕНТ ИМИДЖА ПОЛИТИЧЕСКОГО ЛИДЕРА: ДИАХРОНИЯ, СИНХРОНИЯ, ГЕНДЕР

Елена Шерман

*Львовский государственный университет безопасности жизнедеятельности,
кафедра гуманитарных дисциплин и социальной работы,
ул. Клепаровская, 35, г. Львов, Украина
e-mail: lubtp@ukr.net*

Рассматривается специфика восприятия такого визуального компонента имиджа политического лидера, как волосы, с учетом диахронического и гендерного аспекта вопросов. Доказано, что самостоятельное значение этого визуального компонента имиджа основано на архаичных представлениях о волосах человека и эстетических канонах социума.

Ключевые слова: имидж, визуальный параметр, волосы, мифологическое сознание, архетип.

УДК 32.001:324:323(477)

СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ ЧИННИКІВ ЕЛЕКТОРАЛЬНОГО ВИБОРУ В УКРАЇНІ ТА РОСІЇ: ОПЕРАЦІОНАЛІЗАЦІЯ КЛЮЧОВИХ ПОНЯТЬ ЕЛЕКТОРАЛЬНИХ ТЕОРІЙ

Вікторія Бунь

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки,
вул. Університетська 1, 79000, Львів, Україна
e-mail: victoriabyn@mail.ru*

Розглянуто стан дослідження чинників електорального вибору в Україні та Росії. Визначено адаптивний потенціал і можливість застосування класичних теорій електоральної участі в умовах політичних систем, що трансформуються (зокрема України). Доведено, що в умовах української політичної системи доцільно побудувати інтегративну модель електорального вибору на основі методологічного інструментарію «лійки причиновості».

Ключові слова: електоральний вибір, електоральна поведінка, детермінанти електорального вибору, теорії електорального вибору, інтегративна модель електорального вибору, «лійка причиновості».

Одним із найбільш демократичних способів отримання влади, оновлення особового складу її органів та інституцій є вибори. Як сучасна, цивілізована, правова форма завоювання влади, приведення її структур та діяльності у відповідність до потреб життя вони є головною формою прояву суверенітету народу, а для багатьох громадян єдиною формою їх реальної участі в політиці. Вибори через активний діалог політичних і соціальних суб'єктів повинні забезпечувати конкуренцію альтернативних проєктів найближчого майбутнього, втілених у виборчих програмах. Оскільки, виборність є одним із принципів демократії, а вибори – це елемент політичного ландшафту не лише демократичних, а авторитарних режимів, науковці дуже часто звертаються до дослідження мотивації електорального вибору. Визначення, якими мотивами керуються громадяни при здійсненні свого вибору, які саме чинники впливають на електорат, які соціальні замовлення існують у суспільстві і які політичні сили, на думку виборців, можуть забезпечити реалізацію їхніх політичних інтересів є темою безлічі наукових досліджень як в країнах розвинутої демократії, так і в державах із авторитарними і гібридними режимами.

Отже, мета дослідження – з'ясувати стан дослідження електорального вибору в Україні та Росії, визначити можливості застосування класичних теорій електоральної поведінки та побудови інтегративних моделей в умовах системних трансформацій перехідного періоду.

Вивчення електоральної поведінки в США і Західній Європі дозволило виокремити три основні теоретичні підходи до аналізу мотивів електорального вибору – соціологічний, соціально-психологічний та раціонально-інструментальний. Автори «класичних» електоральних теорій робили висновки в основному на

матеріалах дослідження окремих країн. Тому вони не володіють універсальністю і застосовувати їх для аналізу виборів в інших державах слід з обережністю.

Незважаючи на низку зауваг класичні теорії широко використовувались під час аналізу детермінант електорального вибору в нових демократіях стаючи, зокрема, методологічною базою досліджень російських та українських науковців. Проте, ефективно їх застосування, насамперед, залежить від правильної операціоналізації понять: “Основним завданням, що лежить перед дослідником при формуванні концепції електорального вибору, є не стільки визначення детермінант вибору, скільки операціоналізація понять, закладених в основу західних підходів” [1, с. 152].

Російський дослідник Г. Голосов доводить дієвість в російських умовах класичних теорій електорального вибору, ранжуючи їх таким чином: найбільш ефективною є соціально-психологічна, на другому місці – теорія економічного голосування і згодом соціологічний підхід. Висновки дослідника ґрунтуються на основі аналізу регіональних виборів, проте вони цілком можуть бути екстрапольовані на результати загальнонаціональних виборів. Дослідження Г. Голосова є цікавим, насамперед, тому, що він здійснює операціоналізацію центральних категорій кожного підходу. Зокрема, “соціополітичні поділи” дослідник визначає як відсоткову частку городян в населенні регіону, “партійну ідентифікацію” як відсоток голосів, отриманих Б. Єльциним в другому турі президентських виборів. Цей показник був обраний тому, що в другому турі вибір набуває дихотомічного характеру і виборець змушений визначитися з власною позицією проголосувавши “за” або “проти”. Що стосується економічного голосування, то дослідник вирішує перевірити соціотропно-ретроспективну версію теорії, застосувавши для операціоналізації показник ділення бюджетних витрат на одну особу на ціну “споживчого кошика”. Г. Голосов конструє цей показник спеціально для застосування в російських умовах, зважаючи на неможливість використання категорій безробіття та інфляції, через високий рівень прихованого безробіття та перманентні кризові явища в економіці.

Виведені в результаті коефіцієнти кореляції обраних змінних та результатів регіональних виборів демонструють досить високий пояснювальний потенціал і доводять дієвість класичних теорій, а, отже, заперечують поширену публіцистами тезу про унікальність моделей поведінки виборців в посткомуністичних демократіях і неможливість точного прогнозування виборів в цих державах. Зокрема, Г. Голосов здійснює спробу перевірити прогностичний потенціал обраних теорій. Отримані результати не є однозначними: “Виявилось, що в 19 регіонах передбачити перемогу або поразку інкумбента можна було на основі всіх трьох теорій, в 12 – на основі двох з них, в 5 – на основі тільки однієї, в той час як 5 випадків являють собою відхилення з точки зору будь-якої з теорій” [7, с. 53]. Подальша верифікація даних, проведена Г. Голосовим, підтверджує релевантність робочої гіпотези щодо сильних факторів політичного характеру (рівень консолідації місцевих еліт навколо інкумбента), які детермінували результати виборів в 10 винятках (регіонах, що стали відхиленням з точки зору досліджуваних теорій).

Окремі аспекти дослідження зазнавали критики, зокрема, неможливість об'єднання незалежних змінних в єдине рівняння, нездатність здійснити довготривалий прогноз за допомогою сконструйованої моделі, відсутність в моделі чинника особистої привабливості кандидатів. Проте, дослідження Г. Голосова важливе, насамперед, тому, що є однією з небагатьох вдалих спроб застосувати

західні електоральні теорії для аналізу однопорядкових процесів в умовах посткомуністичних держав, в даному випадку, Росії.

Відповіддю на дослідження Г. Голосова стала стаття Ю. Шевченко [14]. Дослідниця, використовуючи класичні електоральні теорії, також намагається сформулювати адекватну для посткомуністичних держав пояснювальну модель. Насамперед, Ю. Шевченко виключає зі сфери аналізу соціологічний підхід, наголошуючи на спорідненості мотивацій електорального вибору в соціологічній та соціально-психологічній теоріях: “Солідарність є однією з головних мотивацій електорального вибору, різниця між теоріями полягає лише тому, що згідно з першою з них виборець, голосуючи, виражає солідарність з соціальною групою, до якої належить, а згідно з другою – він солідаризується безпосередньо з партією” [14, с.130]. Таким чином основну категорію соціологічного підходу – соціополітичний поділ, дослідниця виключає зі сфери аналізу. Загалом, Ю. Шевченко конструє інтегрований інструментальний підхід, наголошуючи, що головними інструментами формування електорального вибору є оцінка власного економічного становища та ідеологічна ідентифікація. Для того, щоб модель могла використовуватися на практиці, дослідниця здійснює операціоналізацію понять, відповідно, економічний фактор – рівень матеріального добробуту громадян в динаміці; ідеологічна ідентифікація – показник, що застосовувався Г. Голосовим для операціоналізації категорії “партійної ідентифікації”, а саме здатність інкумбента репрезентувати в очах виборців переважаючу ідеологію – показник політичної фрагментації в регіоні.

Сформульований Ю. Шевченко підхід є важливим, оскільки є спробою синтезу теорій електорального вибору на основі раціонально-інструментального підходу. Значним позитивом також є така його характеристика, як простота у використанні. Критики заслуговує неможливість застосування цього підходу для прогнозування виборів, оскільки центральні поняття операціоналізуються за допомогою показників, які можна отримати лише постфактум, після виборів. Проте, якщо взяти до уваги той факт, що дослідниця не ставила за мету спрогнозувати вибори, то іншої цілі – визначення детермінант електорального вибору – було досягнуто.

Позитивом підходу Ю. Шевченко є здатність пояснити динаміку електорального вибору. Різні співвідношення факторів вибору, вплив зовнішніх стимулів (переважно політичних чинників) та можливість громадян накопичувати інформацію та переосмислювати власну позицію впродовж кількох електоральних циклів Ю. Шевченко вважає причинами змін у виборчій поведінці: “Участь в кількох виборах, що йдуть одні за одними призводить до того, що поведінка виборців поступово наближається до оптимальної” [14, с.133]. “Оптимальна” поведінка, в даному випадку означає ситуацію, коли уподобання виборця знаходяться в стані еквілібріуму (рівноваги) і на електоральний вибір в однаковій мірі впливають оцінка економічного становища та ідеологічна ідентифікація.

Незважаючи на певні недоліки, підхід Ю. Шевченко є важливим для подальших теоретичних досліджень, оскільки є зразком синтезу класичних підходів, і розроблений спеціально для посткомуністичних суспільств.

Цікавим з точки зору інтеграції різних підходів є дослідження О. Мелешкіної. Для аналізу електорального вибору в умовах Російської Федерації вона використала

соціально-психологічний підхід та модель “лійки причиновості” як основу для методологічного синтезу.

Зокрема, у найширшій частині лійки розміщені фактори, що характеризують політичну ситуацію в країні в цілому. Врахувавши специфіку розвитку політичного процесу в Російській Федерації дослідниця крім соціальних поділів та політичних традицій вводить такі фактори як особливості перехідного періоду та інституційний дизайн. На наступному рівні розташовані політичні цінності та орієнтації, а також позиції виборців щодо окремих питань. Третій рівень лійки включає оцінку кандидатів і політичних партій та блоків, що беруть участь у виборах. Безпосередньо на електоральний вибір впливають установки щодо кандидатів та партій.

У сформованій моделі відсутні такі фактори як партійна (або ідеологічна) ідентифікація та оцінка виборцями політичних курсів, як не релевантні для російських умов. Згідно з О. Мелешкіною, “позиції учасників політичного змагання, в тому числі інкубентів, найчастіше дуже невизначені” [9, с. 51], саме тому, не слід враховувати оцінку політичних курсів як вагомий фактор.

Описана модель, так само як класичний варіант “лійки”, містить екзогенні фактори, а саме: діяльність ЗМІ, особливості виборчої кампанії, думки друзів, знайомих, поточна політична та економічна ситуація. Ці фактори є дієвими в короткостроковій перспективі впродовж конкретної виборчої кампанії.

Будуючи модель, дослідниця не претендує на її універсальність і робить низку зауважень щодо її використання, а саме: відмінність між факторами, що детермінують електоральний вибір прихильників різних політичних партій, відмінність факторів електорального вибору на парламентських і президентських виборах; трансформація пояснювального потенціалу факторів з часом; технічні складності пов'язанні з можливостями емпіричної перевірки моделі [9, с. 52]. Водночас, сконструйована модель володіє значним пояснювальним потенціалом за умови наповнення її адекватними емпіричними показниками.

Спробу використати модель “лійки причиновості” для пояснення регіональних особливостей електорального процесу в Закарпатській області здійснюють українські дослідники М. Вегеш і Ю. Остапеч. Поряд з соціологічною теорією вони використовують цю модель як методологічну основу власного дослідження. Спираючись на логіку лійки, що передбачає аналіз електорального вибору за допомогою поступового руху від макро- до мікрофакторів, дослідники пропонують п'ять рівнів змінних: зовнішньополітичний рівень; загальнонаціональний рівень; регіональний рівень; рівень малих соціальних груп, до яких включені громадяни; індивідуально-психологічні характеристики виборців регіону [5, с. 78].

Хоча у висновку дослідниками робляться певні зауваги щодо застосування моделі (обмеженість можливостей прогнозу електорального вибору, врахування специфіки виборчої кампанії, необхідність поєднання з моніторингом суспільної думки), проте проведене М. Вегешем і Ю. Остапечем дослідження демонструє дієвість і виправданість пропонованої методології.

Модель “лійки причиновості” і соціологічний підхід, зокрема теорію соціальних поділів С. Роккана і С. Ліпсета поклав в основу дослідження поведінки російських виборців А. Баранов. Саме на базі двох запропонованих підходів була сформована багатофакторна модель електорального вибору, що дозволила проаналізувати різницю в установках виборців на перших (установчих) і всіх

подальших виборах, а також порівняти мотивації під час виборів президента, парламенту, губернаторів та законодавчих органів в регіонах. А. Баранов вважає актуальними для Росії такі соціополітичні поділи як “місто – село”, “центр – периферія”, “російські – національні території”, за ідеологічними орієнтаціями виділяє консервативний, ліберальний і комуністичний варіанти електоральної поведінки [2]. Незважаючи на загалом продуктивний аналіз, незрозумілим залишається питання, на якій основі здійснювалась інтеграція підходів в даному дослідженні.

Власний варіант електоральної теорії запропонував український соціолог О. Вишняк. Проаналізувавши класичні теорії електорального вибору, дослідник обґрунтував “ідеологічно-економічну концепцію електоральної поведінки виборців постсоціалістичних країн, що переходять до демократії, суть якої полягає в тому, що найбільш активна частина виборців голосує згідно зі своїм ідеологічними уподобаннями, а інша частина – ситуативно-економічно, тобто залежно від рівня суб’єктивної задоволеності умовами життя в період, коли при владі знаходився певний Президент чи Уряд (парламент)” [6, с. 9].

Дослідник, обґрунтовуючи запропонований підхід, наголошує не лише на можливості за його допомогою визначити основні детермінанти електорального вибору, а й на здатності цієї теоретичної моделі прогнозувати результати виборів. Запропонована теорія ідеологічно-економічного голосування також пояснює рівень виборчої активності та причини абсентеїзму. Зокрема, серед факторів виборчої активності О. Вишняк називає рівень партійно-ідеологічної ідентифікації виборців (виборці з усталеною ідеологічною ідентифікацією, зазвичай, демонструють вищий рівень активності) та суб’єктивну важливість конкретних виборів для громадян держави (за аналогією з концепцією першочергових і другорядних виборів, визначається обсягом повноважень інституту, що обирається, а також рівнем ідеологічної поляризації головних кандидатів, партій чи виборчих блоків).

Висновки О. Вишняка перегукуються з відповідними твердженнями Ю. Шевченко про вплив на електоральний вибір таких факторів, як оцінка власного економічного становища та ідеологічна ідентифікація. Загалом, дослідник здійснює цілком виправдану інтеграцію соціально-психологічного і раціонально-інструментального (зокрема, його “економічної” версії) підходів, що дозволяє подолати частину недоліків класичних теорій електорального вибору і використати їх для аналізу політичних систем, що трансформуються в Україні, у тому числі.

На необхідності інтеграції класичних моделей електорального вибору для аналізу українського електорального простору наголошує інший український дослідник С. Білоусов: “Доведено, що в умовах трансформації суспільства з різною інтенсивністю виявляються практично усі відомі моделі електоральної поведінки, зокрема маркетингова модель, але найчастіше фіксуються змішані моделі електорального вибору” [4, с. 14].

Цікавими і корисними для аналізу детермінант електорального вибору є висновки низки досліджень, проведених в рамках інших наук, зокрема соціології, психології, географії тощо.

Зокрема, В. Миронюк власний аналіз детермінант електорального вибору здійснює за допомогою методів електоральної географії. Дослідник наголошує, що поєднуючи в собі політичний і психологічний аспект електоральна географія

дозволяє проаналізувати як електоральну поведінку окремого індивіда, так і територіальні відмінності у співвідношенні електоральних уподобань виборців окремих регіонів: “Важливим результатом електорально-географічного дослідження є електоральне районування території щодо політичної культури чи політичних уподобань електорату” [10, с. 13].

К. Черкашин вважає адекватним для дослідження електоральної поведінки українських виборців близький до електоральної географії екологічний підхід [13]. Зіставлення характерних соціальних, економічних, культурно-історичних, етнічних, природно-кліматичних та інших особливостей територій з результатами голосування дозволяє визначити найважливіші фактори електорального вибору, а саме: регіональний поділ (віднесення до центру чи периферії), соціально-економічний чинник, географічний, рівень інтернаціоналізації, політичну кон’юнктуру на конкретних виборах. Перевагою підходу дослідник вважає той факт, що він ґрунтується на результатах електоральної статистики, а не соціологічних досліджень, що можуть мати суб’єктивний характер. Поруч із використанням екологічного підходу дослідник активно послуговується категоріальним апаратом соціологічного підходу, зокрема категорією “електоральний розкол”, що може свідчити на користь поєднання принципів двох підходів в рамках дослідження електоральної поведінки українських виборців.

Регіональний вимір електорального вибору перебуває у фокусі дослідження В. Березинського [3, с. 13]. На основі структурного підходу, що поєднує соціальний та географічний фактор, дослідник конструє інтегровану модель електорального простору, що характеризується поєднанням ідеологічного і владно-опозиційного виміру та дозволяє поділити регіони на чотири групи (білий, сірий, вибуховий, опозиційний пояси) відповідно до балансу сил, що склався між провладними і опозиційними партіями.

Такий інтегрований підхід дозволяє здійснити цілісний аналіз транзитивних особливостей електорального простору України. Підхід цікавий, насамперед, з точки зору можливості інтеграції різних підходів в умовах перехідного українського суспільства.

На визначенні соціоструктурних чинників електорального вибору українців зосереджене дослідження А. Литвина. Хоча його методологічною основою є конфліктуалістський підхід, проте зроблені висновки та положення новизни переґукуються з основними твердженнями соціологічної теорії. Зокрема А. Литвин здійснює емпіричну верифікацію соціокласового поділу українського суспільства та фіксує домінуючий вплив на електоральний вибір соціокласової ідентичності: “Соціокласова ідентичність і пов’язана з нею електоральна поведінка у сучасному українському суспільстві є домінуючою, суттєво переважаючи інші форми ідентифікації (етно-культурні, релігійні, статево-вікові, соціо-професійні, регіонально-територіальні тощо)” [8, с. 10].

Хоча дане твердження викликає низку зауважень (зокрема немотивоване применшення ролі територіального поділу), проте воно підтверджує можливість пояснення факторів електорального вибору українців в категоріях соціологічного підходу. Водночас, А. Литвин висуває ряд зауважень, зокрема, він, зазначає, що “у малоструктурованому суспільстві трансформаційного типу дія структурних чинників суттєво слабшає, а поведінка електоральних груп набуває більш ситуативного

характеру” [8, с. 13]. З цим твердженням також можна частково погодитись, якщо під ситуативними чинниками мати на увазі специфіку конкретної виборчої кампанії, поточну політичну ситуацію, вплив ЗМІ.

Аналіз соціально-психологічного підходу та інтерпретацію його відповідно до завдань дослідження здійснює психолог Д. Позняк. Він констатує, що механізм політичної ідентифікації є одним з універсальних регуляторів політичної свідомості. Водночас, раціонально-інструментальний підхід оцінюється як менш продуктивний в умовах посткомуністичних трансформаційних суспільств, а електоральний вибір визначається як “раціонально-інтуїтивний, тоді як у країнах західних демократій прагматичне (раціонально-поведінкове) голосування є основою політичної активності громадян” [11, с. 42].

Політико-психологічний підхід до аналізу факторів електорального вибору пропонує Р. Старовойтенко. Обґрунтована концепція фактично заперечує можливість раціонального формування рішення громадянами, а серед факторів вибору називається динамічний, значною мірою неусвідомлюваний комплекс політичних образів: “вибір здійснюється не стільки шляхом прийняття індивідуального рішення, а в межах уявлень, соціальних стереотипів, установок, які нав’язуються спільними діями “лідерів думок” та засобами масової комунікації” [12, с. 9].

Дослідник поєднує положення соціально-психологічної теорії (прагнення приєднатися до партії – фаворита виборчих змагань), соціологічного підходу (прийняття позиції референтної групи, наголос на вагомості впливу ЗМІ на вибір) та ідеї К. Г. Юнга про колективне несвідоме. Такий теоретико-методологічний підхід до аналізу електорального вибору пояснюється специфічним предметом дослідження – іміджем політичної партії. Для нас висновки Р. Старовойтенка цікаві, насамперед, з точки зору намагання інтегрувати різні теорії поведінки виборців і застосувати їх в умовах сучасного українського суспільства.

Отже, проаналізовані дослідження демонструють численні вдалі спроби використання класичних теорій електорального вибору в умовах перехідних політичних систем. Проте всі три підходи (соціологічний, соціально-психологічний та раціонально-інструментальний) володіють певними недоліками і використання їх поодиночі не дозволить отримати релевантні результати. Для адекватного аналізу електоральної поведінки українських виборців доцільним є побудова інтегративної концепції електорального вибору.

У цьому контексті модель “лійки причинності”, вироблена в рамках соціально-психологічного підходу, може бути застосована для аналізу факторів електорального вибору в умовах українського суспільства. Зважаючи на трансформаційний характер політичної системи України, спадок радянського тоталітарного режиму, нестійкість партійної системи, постійні зміни виборчого законодавства та інституційного дизайну загалом, не правильним було б вважати, що електоральний вибір громадян формується під впливом одного або навіть кількох факторів. “Лійка причинності”, насамперед, дозволяє охопити і ієрархізувати різнопланові детермінанти, здійснити цілісний та систематизований опис процесу формування електорального вибору. Використана як основа для теоретико-методологічного синтезу лійка дозволяє інтегрувати різнопланові фактори електорального вибору притаманні для соціологічного, соціально-психологічного підходів та раціонально-інструментального підходів.

Отже, для аналізу поведінки виборців в США та країнах Західної Європи були розроблені численні теорії електорального вибору, три з яких отримали статус “класичних” – соціально-психологічна, соціологічна, раціонально-інструментальна. В Україні проблема дослідження детермінант та процесу формування електорального вибору, а також можливість застосування класичних теорій актуалізувалась з часу проведення перших конкурентних виборів. Численні дослідження продемонстрували значні адаптивні властивості згаданих підходів і можливість побудови на їх основі інтегративну теорію електорального вибору. Вважаємо, що значним потенціалом для теоретико-методологічного синтезу володіє модель “лійки причиновості”, розроблена в рамках соціально-психологічного підходу.

Список використаної літератури

1. *Анохина Н. В.* Построение прогнозных моделей электорального поведения / Н. В. Анохина // Политическая социология и современная российская политика / под ред. Г. В. Голосова, Е. Ю. Мелешкиной. – СПб. : Борейпринт, 2000. – С. 156–180.
2. *Баранов А.В.* Акторы региональных политических процессов в постсоветской России: система взаимодействий [Электронный ресурс] : автореф. дис. на соискание уч. степени д-ра пол. наук : спец. 23.00.02 “Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии” / А.В. Баранов. – Волгоград, 2007. – Режим доступа : <http://www.terra.ru/sources/articles/id934.shtml>
3. *Березинський В. П.* Транзитивні особливості формування електорального простору сучасної України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 “Політичні інститути та процеси” / В. П. Березинський. – Дніпропетровськ, 2005. – 19 с.
4. *Білоусов С. А.* Об’єктивна основа і суб’єктивні фактори електорального вибору населення в умовах суспільства, що трансформується (на матеріалах Південно-Східного регіону України) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 “Політичні інститути і процеси” / С. А. Білоусов. – К., 2002. – 19 с.
5. *Вегеш М. М.* Регіональні особливості електорального процесу в Закарпатській області 1991 – 2002 рр. [Електронний ресурс] / М.М. Вегеш, Ю.О. Остапеч. – С. 76–86. – Режим доступу : http://www.edportal.org.ua/books/Conference_2002/Vegesh_Ostapets.pdf
6. *Вишняк О. І.* Електоральна соціологія : історія, теорії, методи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра соціол. наук : спец. 22.00.01 “Теорія та історія соціології” / О.І. Вишняк. – К., 2001. – 29 с.
7. *Голосов Г.В.* Поведение избирателей в России: теоретические перспективы и результаты региональных выборов 1996 г. / Г.В. Голосов // Политические исследования. – 1997. – № 4. – С. 44–56.
8. *Литвин А. П.* Соціоструктурні чинники електоральної поведінки українських виборців : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 22.00.04 “Спеціальні та галузеві соціології” / А.П. Литвин. – К., 2003. – 19с.

9. Мелешкина Е. Ю. “Воронка причинности” в электоральных исследованиях / Е. Ю. Мелешкина // Политические исследования. – 2002. – №5. – С. 46–53.
10. Миронюк В. М. Електоральна географія регіону (на матеріалах галицьких областей) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук : спец. 11.00.02 “Економічна і соціальна географія” / В.М. Миронюк. – Львів, 2002. – 20 с.
11. Позняк Д. Соціально-психологічні механізми політичної свідомості виборців / Д. Позняк // Соціальна психологія. – 2004. – № 1 (3). – С. 31–45.
12. Старовойтенко Р. В. Імідж політичної партії як чинник електорального вибору : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 “Політичні інститути і процеси” / Р. В. Старовойтенко. – К., 2003. – 19 с.
13. Черкашин К. В. Електоральна поведінка населення незалежної України в регіональних зрізах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 “Політичні інститути та процеси” / К.В. Черкашин. – Сімферополь, 2005. – 19 с.
14. Шевченко Ю. Д. Между экспрессией и рациональностью: об изучении электорального поведения в России / Ю. Д. Шевченко // Политические исследования. – 1998. – № 1. – С. 130–136.

Стаття надійшла до редколегії 15.04.2014

Прийнята до друку 10.05.2014

THE STATE OF RESEARCH ON FACTORS OF ELECTORAL CHOICE IN UKRAINE AND RUSSIA: OPERATIONALIZATION OF THE MAIN CONCEPTS OF ELECTORAL THEORIES

Victoria Bun'

*Ivan Franko National University of Lviv
Institute of philosophy, department of theory and history of political science
Universytetska st., 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: victoriabyn@mail.ru*

The state of study of factors electoral choice in Ukraine and Russia was considered. The adaptive potential and the implementation possibilities of the classical theories of the political choice in the conditions of political systems under transformation (in particular Ukraine) were studied. It was proved that in conditions of the Ukrainian political system should be developed the integrative model of the electoral choice on the basis of the methodological instrument called “funnel of causality”.

Key words: the electoral choice, the electoral behavior, determinants of the electoral choice, the theory of electoral choice, the integrative model of electoral choice, “funnel of causality”.

СОСТОЯНИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ФАКТОРОВ ЭЛЕКТОРАЛЬНОГО ВЫБОРА В УКРАИНЕ И РОССИИ. ОПЕРАЦИОНАЛИЗАЦИЯ КЛЮЧЕВЫХ ПОНЯТИЙ ЭЛЕКТОРАЛЬНЫХ ТЕОРИЙ

Виктория Бунь

*Львовский национальный университет им. Ивана Франко,
философский факультет, кафедра теории и истории политической науки,
ул. Университетская, 1, 79000, Львов, Украина
e-mail: victoriabun@mail.ru*

Рассмотрено состояние исследования факторов электорального выбора в Украине и России. Определены адаптивный потенциал и возможность применения классических теорий электорального участия в условиях политических систем, которые трансформируются (в частности Украины). Доказано, что в условиях украинской политической системы целесообразно построить интегративную модель электорального выбора на основе методологического инструментария «воронки причинности».

Ключевые слова: электоральный выбор, электоральное поведение, детерминанты электорального выбора, теории электорального выбора, интегративная модель электорального выбора, «воронка причинности».

УДК 321.01

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ТИПОЛОГІЇ МОДЕЛЕЙ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

Наталія Хома

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки,
вул. Університетська 1, 79000, Львів, Україна
e-mail: khoma.nata@gmail.com*

Аналізуються розроблені підходи до типології соціальної держави (соціальних моделей). Вивчаються відмінності між основними моделями з метою пошуку перспективного орієнтиру для розбудови національної моделі соціальної держави. Пропонується авторська типологія моделей соціальної держави.

Ключові слова: соціальна держава, модель соціальної держави, соціальна модель.

Нині відсутня єдина, цілісна модель соціальної держави (дедалі частіше вживається термін соціальна модель); вона проявила себе як поліваріантна концепція. За останню чверть століття виділено низку режимів добробуту (англ. *welfare regimes*) – моделей, які відрізняються обсягом пільг та обґрунтуванням права на їх отримання, за фінансуванням і організацією. «Модель соціальної держави» розуміється нами як структура, конфігурація, поєднання найважливіших інститутів соціального захисту (страхування, соціальна допомога, державне соціальне забезпечення, медична допомога й освіта, а також розміри ресурсів, що спрямовуються на їх функціонування, провідна роль одного з інститутів соціального захисту) та механізм взаємодії з інститутами громадянського суспільства, соціально відповідальним бізнесом. Модель соціальної держави – це певний її образ, який визначає джерела й обсяги фінансування соціальної сфери, пріоритетність певного виду прав людини, ступінь охоплення населення соціальними послугами, якості наданих послуг. Моделі відрізняються насамперед підходами до меж державного втручання, масштабами соціально-забезпечувальної діяльності держави.

Моделі соціальної держави методологічно базуються на різних ідеологіях, які пропонують відмінні підходи до розв'язання соціальних проблем. І. Козаченко та В. Ніколаєвський пояснюють різноманіття соціальних держав, перш за все, історичними компромісами, що мали місце на початковому етапі існування соціальної держави і у кожному окремому випадку впровадження тієї чи іншої моделі було не лише спробою технічного вирішення проблем соціального захисту населення, а й виступало запорукою вирішення “соціального питання” та глибоких класових нерівностей [5, с. 19].

Соціальна модель, рамки якої визначають позицію держави щодо суспільства, – результат, із одного боку, еволюції комплексу чинників (економічних, правових, релігійних та ін., а також традицій) специфічних для кожної країни, а з іншого – усвідомленого вибору [14, с. 27]. Для України проблема самоідентифікації у

виборі моделі соціальної держави, не вирішена. Кінцево не сформована доктрина організації соціальної сфери. Напрацювання з підготовки концепції соціальної держави носять пошуковий характер [6; 13]. У зв'язку з цим видається доречним проаналізувати відповідний зарубіжний досвід. Вітчизняні дослідження проблеми започатковані у роботах О. Дребот, І. Козаченка, В. Наумчук, Г. Попович, А. Сіленко, О. Скрипнюка, Л. Четверікової та ін.

Спроби типологізувати моделі соціальної держави мають давню традицію в порівняльних дослідженнях. Будь-яка типологія є, природно, спрощеною схемою, яка не може повністю відобразити все різноманіття соціально-державних програм. О. Панкевич наводить критерії, за якими можна класифікувати соціальні держави: місце соціальної політики серед національних пріоритетів; розподіл соціальних функцій між державою, громадянським суспільством та підприємницьким сектором; "питома вага" державного сектора; особливості соціальної політики щодо цілей та інструментів здійснення останньої; рівень доходів членів суспільства [12, с. 9-10].

Г. Віленський і Ч. Лебо виділили "інституціональну" та "залишкову" моделі. Різниця між моделями полягає насамперед у відмінних масштабах державного втручання у соціально-економічну сферу: у "залишковій" моделі заходи "держави добробуту" спрямовані вибірково, на найбідніші прошарки населення, за наявності доволі слабо вираженої прогресії податків, а у державі "інституціональної" моделі державні заходи допомоги охоплюють значно ширше коло людей і здійснюються за рахунок податків, які стягуються на основі доволі високої прогресії.

Т. Тілтон, Н. Ферніс у 1977 р. виділили три моделі соціальної держави:

1. "Позитивна держава соціального захисту" (англо-американська й англо-саксонська моделі) – орієнтована на зрівняння шансів на добробут усіх громадян, забезпечення та гарантування "рівних можливостей". Соціальне забезпечення базується на індивідуалізмі та захисті корпоративних інтересів. Соціальна політика тут є лише засобом контролю, "амортизатором" соціальних конфліктів, а на соціальні потреби припадає доволі незначна частка держбюджету. Розвинута система соціального законодавства відсутня. Тобто, це класична неоліберальна, "залишкова" модель.

2. "Держава соціальної безпеки" ("держава соціальної захищеності", "держава соціального захисту") – на додаток до забезпечення рівних шансів громадян створює умови повної зайнятості та гарантує всім громадянам без виключення отримання доходів не нижче прожиткового мінімуму. Вона досягає мети ліквідації бідності та знедоленості шляхом соціального страхування. Це гуманізований тип ліберальної держави.

3. "Соціальна держава загального добробуту" ("держава загального добробуту", "соціальна держава загального благоденства") – забезпечує повну зайнятість, згладжує відмінності в доходах усього населення, створює численні постійні державні та громадські соціальні служби. Соціальна політика спрямована на створення рівних життєвих умов для всіх членів суспільства [27, с. 3–21].

Г. Еспін-Андерсон у праці "Три світи держави-добробуту (есе про сучасний капіталізм)" (1990) пропонує такі критерії типології соціальної держави: зміни в системах стратифікації, ступінь розширення соціальних прав і суспільно-приватна організація соціального забезпечення. Основою класифікації є спроба зрозуміти

сутність соціальної держави через її політичну природу. Він вводить такі параметри: рівень декомодифікації, стратифікація суспільства, державне втручання (інтервенція) та виділяє *ліберальний, консервативно-корпоративістський і соціал-демократичний (універсальний, скандинавський)* типи [23, с. 28–30]. Г. Еспін-Андерсен проводить поділ між різними стратегіями соціальної політики, які полягають в тому, що *ліберальний* режим направляє соціальні програми на найбідніших, *консервативний* – зберігає статусні відмінності соціальних груп, включаючи орієнтацію на традиційну структуру сім'ї та традиційну роль жінок, а *соціал-демократичний* режим гарантує як універсальність соціальних прав, такі непорушність індивідуальної автономії. Корпоративістська модель соціальної держави, на думку Г. Еспін-Андерсена, є “перехідною” між “соціал-демократичною” та “ліберальною” моделями. У той же час Л. Четверікова обґрунтовує, що запропонована Г. Еспін-Андерсеном *корпоративістська модель* є різновидом *соціал-демократичного типу* соціальної держави [20, с. 4–5]. Схожу позицію обґрунтовує російська дослідниця О. Александрова, яка виділяє як основні *універсальний і селективний* типи соціальної держави: перший – передбачає реалізацію універсальної соціальної політики (т. зв. *соціал-демократична модель соціальної держави*), другий – селективну соціальну політику (т. зв. *ліберальна модель*); третя ж модель (*корпоративістська*) є, на її думку, компромісом між названими двома [1, с. 104–105].

Наведена класифікація Г. Еспін-Андерсона уточнювалася в останні два десятиліття. Шерег авторів схилиються до виділення додатково *католицького (латинського) типу*, у якому ступінь відповідальності держави за долю людини низька, як і в ліберальному, а необхідна допомога для людей базується на принципах християнської моралі, надходить від родини, громади, місцевої влади і аж в останню чергу – від держави [4, с. 51]. Британський професор Н. Гінсбург виділяє як четвертий тип *британську ліберально-колективістську державу загального добробуту*, що поєднує соціалістичний і ліберальний типи [26, с. 21].

У вітчизняній політико-правовій думці сформувалося кілька підходів до класифікації моделей соціальної держави. Р. Кузьменко, О. Новікова, А. Сіленко, Л. Четверікова розглядають дві основні моделі: *ліберальну (залишкову)* та *соціально-демократичну* [7; 11; 15; 20]. І. Козаченко та В. Ніколаєвський висловлюють думку про класифікацію моделей на *неоліберальну, соціально-католицьку та соціально-демократичну* [5]. Дослідниками моделей соціальної держави висловлюються думки про доречність класифікації соціальної держави щодо пропорції участі держави та громадянського суспільства в системі соціальної політики [19, с. 69].

В. Намчук виділяє *патерналістську, корпоративістську та етатистську моделі* соціальної держави [10, с. 219–221]. Для *патерналістської моделі* характерне намагання досягти ефективності, використовуючи фонди на забезпечення найбільш потребуючих допомоги членів суспільства. Вона відрізняється низьким рівнем участі держави у вирішенні соціальних проблем. Основними умовами функціонування моделі є мінімальне втручання держави в ринкові відносини, обмежене застосування заходів державного регулювання, що не виходить за рамки вироблення макроекономічної політики. *Корпоративістській моделі* притаманна законодавчо закріплена співучасть державних і громадських структур у вирішенні проблем індивіда, групи, общини. *Етатистська модель* орієнтована на централізовану, дорогу систему соціального забезпечення, значну державну участь у соціальному

обслуговуванні. Контроль за реалізацією державної соціальної політики здійснюється місцевими органами влади, підзвітними центральному уряду [8, с. 57].

В. Гойман, беручи за критерій рівень доходів, виділяє чотири типи соціальної держави: *егалітарний* – усі члени суспільства отримують рівні блага, а отже, в економічному (матеріальному) сенсі всі є рівними; *“роулсіанський” тип*, при якому справедливою є така диференціація доходів, яка допускає відносну економічну нерівність лише тоді, коли вона сприяє досягненню більш високого рівня життя незаможних членів суспільства. Це тип соціальної держави, зорієнтованої на максимальне забезпечення корисності для найменш забезпечених осіб; *утилітарний тип* передбачає максимізацію його загальної корисності для всіх членів суспільства. Інакше кажучи, більшу частину суспільного багатства повинен отримувати той, хто є більшою мірою здатний приносити (і реально приносить) користь; тип *соціальної держави, орієнтованої на класичну модель ринку* [2, с.139–140].

В. Торлопов наголошує на традиції поділу на держави О. фон Бісмарка та У. Беверіджа, тобто т.зв. *інституційну* та *резидуальну* моделі держави добробуту [16]. У той же час дослідник висловлює дискусійну думку про те, що якщо за основу класифікації брати методи реалізації державою своїх соціальних функцій, то можна проводити відмінність між *автократичним* та *демократичним* типами соціальної держави [17]. Проте цей підхід суперечить домінуючому в науковій літературі підходу, за яким соціальну державу ототожнюють із демократією.

У контексті формування єдиної європейської соціальної моделі актуальним постає питання про відмінності в типах соціальної держави на європейському просторі й чи дозволять ці відмінності уніфікувати національні моделі задля створення єдиного європейського соціального типу. В основному, існуючі класифікації охоплюють лише держави Західної Європи, рідше – найновіші дослідження включають аналіз соціальних моделей нових держав-учасниць ЄС з Центральної та Східної Європи. Т. Мацонашвілі виділяє три західноєвропейські моделі: *ліберальну* або *англосаксонську модель* (Великобританія); *скандинавську* або *соціал-демократичну модель* (Швеція); *континентально-європейську* (ФРН) [9, с. 105–106]. Л. Дериглазова та В. Яценко виокремлюють чотири європейські моделі: *корпоративну* (*консервативну*), *соціал-демократичну* (*скандинавську*), *англосаксонську* (*бевіриджіанську*) та *південно-європейську* (*латинську*) [3; 21].

За класифікацією, запропонованою А. Готьєв 2002р., виділено чотири соціальні моделі: *соціально-демократичну*, *консервативну*, *південно-європейську* і *ліберальну* [25, с. 453]. У документах Єврокомісії виділяються такі моделі: *континентальна* (*модель Бісмарка*) – встановлює жорсткий зв'язок між рівнем соціального захисту та тривалістю професійної діяльності. В основі цієї моделі лежить механізм соціального страхування, соціальні видатки фінансуються, переважно, за рахунок страхових внесків роботодавців і застрахованих працівників. Таким чином, ця модель передбачає реалізацію *правила еквівалентності*, коли величина страхових виплат визначається насамперед величиною страхових внесків. Для індивідів та сімей із слабкими можливостями активної трудової участі зберігається національна солідарність; *англосаксонська модель* (*модель Беверіджа*) виходить із того, що будь-яка особа, незалежно від приналежності до активного населення, має право на мінімальний захист у випадках хвороби, старості чи іншої причини скорочення доходів. Переважає принцип національної солідарності, що

будується на концепції розподільної справедливості. Зазвичай над системою “національної солідарності” надбудовуються додаткові “поверхи” колективного професійного (та/або міжпрофесійної) або індивідуального характеру, що дає нові підстави для варіювання моделей; *скандинавська (північна) модель*, попередньою необхідною умовою функціонування якої є високоорганізоване суспільство, побудоване на основі відданості принципам інституційного суспільства добробуту; *південноєвропейська (південна) модель* – її можна інтерпретувати як таку, що розвивається, перехідну; західні дослідники відзначають її “рудиментарність”, асиметричність структури соціальних видатків [24, с. 18–19]; рівень соціальної захищеності відносно низький, а завдання соціального захисту часто розглядається як справа родичів і сім’ї.

Бельгійський професор А. Сапірдо водить існування в рамках ЄС чотирьох соціальних моделей: *північної, англосаксонської, континентальної та середземноморської* [28]. Е. Букоді і Р. Роберт розрізняють шість типів європейської соціальної держави: *соціал-демократичний* – характерний універсалізм, високий рівень гнучкості зайнятості, високий ступінь безпеки у формі суттєвого рівня соціального забезпечення та допомоги по безробіттю (Швеція, Данія, Ісландія, Фінляндія, Норвегія та Нідерланди); *корпоративістський* – менша увага до вертикального перерозподілу, соціальні виплати залежать головним чином від довічної зайнятості; характерні чисельні види виплат, а перелік послуг невеликий (ФРН, Австрія, Бельгія, Франція, Люксембург); *ліберальний* – передбачає, що роль уряду полягає у “вирощуванні” ринку, а не в його заміні; одержувачів соціальних допомог перевіряють за рівнем доходів, проте в останні роки відбувся перехід до політики негативного прибуткового податку для низькооплачуваних працівників; гнучкість на ринку праці в поєднанні з обмеженими заходами, спрямованими на активну підтримку зайнятості; *південноєвропейський* – відрізняється ключовою роллю підтримки сім’ї; політика на ринку праці розвинена погано, проводиться вибірково; система надання допомоги є нерівномірною, мінімалістською; *корпоративістський постсоціалістичний* – заходи з підтримки ринку праці більшою мірою орієнтовані на безоплатні соціальні виплати, а соціальний захист знаходиться на середньому рівні (Чеська Республіка, Угорщина, Словенія, Словаччина); *постсоціалістичний ліберальний* – охоплює країни Балтії (Естонія, Латвія, Литва), для яких характерні більш гнучкий ринок праці з роботодавцями, що не бажають дотримуватися правового регулювання ринку, а також відсутність заходів політики, спрямованих на підтримку зайнятості [22].

Пропонована нами типологія соціальної держави спирається на розуміння значущості конвергенції ідеологій під впливом глобалізації та індивідуалізації. Класичні політичні парадигми лібералізму, консерватизму та соціалізму видозмінюються, сучасний політичний процес фіксує їх зближення, що видозмінює класичні моделі соціальної держави. Аналіз трьох класичних моделей соціальної держави – соціал-демократичної (на прикладі Швеції), корпоративістської (на прикладі ФРН) та ліберальної (на прикладі США), виразно простежує поступовий відхід від первинних постулатів цих моделей та їх стрімку модернізацію, зумовлену динамічними змінами кін. ХХ – поч. ХХІ ст. Намітилася тенденція до взаємовпливу ліберальної, соціалістичної та консервативної ідеологій, у результаті класичні моделі соціальної держави (ліберальна, корпоративна, соціал-демократична)

трансформуються у неоліберальну, корпоративно-ліберальну (консервативно-ліберальну), соціал-демократично-ліберальну; активізація ліберальної складової пояснюється впливом глобалізації. За часом появи доречно виділити класичні (усталені, традиційні) моделі, які видозмінюються, взаємопереплітаються, і неомоделі соціальної держави (зокрема, ті, які формуються у посттоталітарних державах Центральної та Східної Європи, проекти єдиної соціальної моделі ЄС тощо), які ще не підтвердили готовність до ефективного впровадження в умовах глобалізаційних викликів, перебувають на організаційній стадії, демонструють суперечливі, непослідовні кроки. За співвідношенням активності держави та ініціативності громадян у вирішенні соціальних проблем, вимальовуються патерналістський, класичний та тип соціальної держави, що активізує [18, с. 382–383].

Список використаної літератури

1. *Александрова О.А.* Институциональные проблемы становления социального государства в современной России. – М. : М-Студио, 2009. – 288 с.
2. *Гойман В. И.* Действие права (методологический анализ). – М. : Академия МВД РФ, 1992. – 180 с.
3. *Дериглазова Л.* Закат социальной Европы? // Международный альманах „Европа”. – Вып. 3. – Тюмень: Изд-во Тюменского гос. ун-та, 2003. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.tempus.isu.ru/learn_mat.html.
4. *Дребот О. М.* Класифікація типів соціальної держави і моделей соціально-орієнтованої економіки / О. М. Дребот // Вісник СевНТУ : зб. наук. пр. – Вип. 116. – Серія : Економіка і фінанси. – Севастополь, 2011. – С. 50–54.
5. *Козаченко І. О.* Особливості еволюції соціальної держави та їхня ревалентність до українських реалій / І. О. Козаченко, В. М. Ніколаєвський // Вісник Харківського Національного університету ім. В.Н. Каразіна. – 2010. – № 891. – С. 18-23.
6. *Концепція соціальної держави в Україні (проект) [Електронний ресурс].* – Режим доступу: http://cpsr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=31:2010-06-13-21-09-40&catid=20:2010-06-13-21-06-26&Itemid=27.
7. *Кузьменко Р. В.* Основні моделі та пріоритети формування і розвитку соціальної політики України / Р. В. Кузьменко // Вісник Черкаського університету. Науковий журнал. – № 142. – С. 70–75.
8. *Лоренц У.* Социальная работа в изменяющейся Европе / У. Лоренц. – Амстердам. – К. : Асоціація психіатрів України, 1997. – 200 с.
9. *Мацонашвили Т.* Проблемы перестройки социального государства в Западной Европе / Т. Мацонашвили // Pro et contra. – 2001. – Т.6.– №3.– С. 105–127.
10. *Намчук В. А.* Моделі соціальної держави / В. А. Намчук // Стратегія регіонального розвитку: формування та механізми реалізації: пленар. засідання, рек. та матеріали підсумк. наук.-практ. конф. за міжнар. участю, 31 жовт. 2008 р. – О., 2008. – С.219–221.
11. *Новікова О. Ф.* Соціальна держава: концептуальна основа, критерії визначення та стратегічні пріоритети / О.Ф. Новікова// Социально-экономические аспекты

- промышленной политики: Упр. чел. ресурсами: государство, регион, предприятие: Сб. науч. тр. – Донецк, 2009. – Т.1. – С. 12–18.
12. *Панкевич О.З.* Соціальнодержавна: поняття та загальнотеоретична характеристика: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01/ Панкевич Олег Зіновійович; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2003. – 19, [1] с.
 13. *Проект Закону про Концепцію соціальної держави України* (поданий 02.04.2008 р., відкликаний 07.05.2009 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=32175
 14. *Роик В. Д.* Социальная модель государства: опыт стран Европы и выбор современной России/ В. Д. Роик // Государственная власть и местное самоуправление: Практ. и информ. изд. – 2006. – № 10. – С. 27–38.
 15. *Сіленко А.* Чи є альтернатива державі загального добробуту? / А. Сіленко // Нова політика. – 2000. – № 1. – С. 32–35.
 16. *Торлопов В.А.* Основные модели социального государства/ В.А.Торлопов// Человек и труд. – 1998. – № 6. – С. 4–8.
 17. *Торлопов В. А.* Социальное государство как инструмент гармонизации социальных отношений глобализации / В.А. Торлопов // Политология в России. – 2003. – №1.
 18. *Хома Н. М.* Моделі соціальної держави: світовий та український досвід : монографія / Н. М. Хома. – К. : Юридична думка, 2012. – 592 с.
 19. *Четверікова Л.* Суть соціальної політики та аналіз її моделей в соціальних державах / Л. Четверікова // Соціогуманітарні проблеми людини. – 2005. – № 1. – С. 67–75.
 20. *Четверікова Л.О.* Соціальна держава: структурно-функціональний аналіз : автореф. дис... канд. політ. наук : 23.00.02 / Четверікова Лариса Олегівна ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2006. – 19, [1] с.
 21. *Яценко В.* Гендер і „державна загального добробуту” в країнах Західної Європи/ В. Яценко // Політичний менеджмент. – 2008. – №3. – С.128–141.
 22. *Bukodi E.* Occupational Mobility in Europe. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions/ E Bukodi, P. Robert. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2007.
 23. *Esping-Andersen G.* The Three Worlds of Welfare Capitalism/ G. Esping-Andersen. – Cambridge, UK: Polity Press, 1990. – 266 p.
 24. The “Southern Model” of Welfare State in social Europe / M. Ferrera // Journal of European Social Policy. – № 6 (1). – 1966. – p. 17–37.
 25. *Gauthier A.H.* Family policy in industrialized countries: is there convergence? / Gauthier A.H. – Population (English ed.). – Vol. 57. – 2002. – № 3.
 26. *Ginsburg N.* Division of Welfare. A Critical Introduction to Comparative Welfare Policy / Ginsburg N. – London, 1993.
 27. *Normann F., Timothu T.* The case for the welfare state. From social security to social equality./ F. Normann, T. Timothu. – Bloomington/London. – 1977. – p. 3–21.
 28. *Sapir A.* Globalisation and the Reform of European Social Models (Background document for the presentation at ECOFIN informal Meeting in Manchester, 9 Sept. 2005) /A. Sapir // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://www.bruegel.org>

Стаття надійшла до редколегії 15.04.2014

Прийнята до друку 10.05.2014

BASIC APPROACH TO MODEL TYPOLOGY WELFARE STATE

Nataliya Khoma

*Ivan Franko National University of Lviv
Institute of philosophy, department of theory and history of political science
Universytetska st., 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: khoma.nata@gmail.com*

Analyzes developed approach to the typology of the welfare state (social models). We study the differences between the basic models to find long-term benchmark for developing the national model welfare state. The author typology of welfare state models.

Key words: welfare state, welfare state model, social model.

ОСНОВНЫЕ ПОДХОДЫ К ТИПОЛОГИИ МОДЕЛЕЙ СОЦИАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВА

Наталья Хома

*Львовский национальный университет им. Ивана Франко,
философский факультет, кафедра теории и истории
политической науки,
ул. Университетская, 1, 79000, Львов, Украина
e-mail: khoma.nata@gmail.com*

Анализируются разработанные подходы к типологии социального государства (социальных моделей). Изучаются различия между основными моделями с целью поиска перспективного ориентира для развития национальной модели социального государства. Предлагается авторская типология моделей социального государства.

Ключевые слова: социальное государство, модель социального государства, социальная модель.

УДК 32.019.51

МІФОЛОГІЗАЦІЯ МАСОВОЇ СВІДОМОСТІ ПІД ЧАС ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ

Наталія Пробийгорова

*Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля,
навчально-науковий інститут праці та соціальних технологій,
кафедра політології та міжнародних відносин,
квартал Молодіжний, 91034, м. Луганськ, Україна
e-mail: nataprob@mail.ru*

Проаналізовано процес міфологізації особистості у період політичної кризи суспільства. Розглянуто механізм впливу політичного міфу на політичний вибір особистості.

Ключові слова: політичний міф, очікування, міфологізація, політична криза, функції політичного міфу

В умовах модернізації суспільства, виробництва і впровадження нових технологій збільшується мобільність населення, розширюється комунікативний простір, ускладнюються суспільно-політичні взаємозв'язки, з'являється потреба у формуванні людини нової передової культури. У наслідок цього зростає споживання знань. Незважаючи на поширення інформації, що циркулює в соціумі на сучасному етапі, роль політичної міфотворчості зростає, даючи змогу політичному міфу поставати невід'ємною частиною політики.

Як засвідчує практика, важливе значення міфи набувають під час політичної кризи суспільства. Зауважимо, що проблемі міфологізації сучасної політичної свідомості присвячено небагато наукових праць. Так, це філософські розвідки Е. Кассіра "Міф про державу" [7], К. Хюбнера "Істина міфу" [16] та Р. Барта "Міфології" [1]. Вони досліджують природу та сутнісні риси міфологічної свідомості. Інша філософська школа, зокрема психоаналітики, яку представляють З. Фрейд і К. Юнг, акцентують на несвідомому в міфах. Містичний характер міфів розглядає французький етнограф Л. Леві-Брюль. Його опонент структураліст К. Леві-Стросс доводить, що міфологічне мислення є розумовим, метафоричним та бриколажним, тобто має на увазі використання вже готових елементів [9].

Серед вітчизняних дослідників, котрі вивчали проблему розвитку політичного міфу, вирізняється дисертаційне дослідження Д. Усова "Міфологізація свідомості в сучасному суспільстві" [15]. Тут автор доходить висновку стосовно особливої ролі політичного міфу в суспільній свідомості. До фундаментальних праць у вітчизняній науці належить монографія Ю. Шайгородського "Політика: взаємодія реальності і міфу" [18], де проаналізовано теоретичні, методологічні й практичні аспекти політики крізь призму взаємодії наукових і міфологічних її складових, а також сутність політичного міфу, його роль у формуванні політичної свідомості й політичного буття. Окремі аспекти міфотворчості висвітлювали М. Еліаде, О. Донченко та Ю. Романенко, О. Яцунська, С. Кара-Мурза, Т. Рассадіна, С. Лебедева, О. Макарова, Д. Усов, П. Гуревич та інші вчені досліджували такий феномен, як

архетипи покладені в основу міфів. Попри розгляд міфу в різних наукових напрямках, самим вивченням політичного міфу – одного з чинників політичного формування політичної свідомості особистості – науковці, в тому числі й вітчизняні, цікавились небагато. Усі вони дотримувалися думки, що Україна, отримавши незалежність, упродовж понад два десятиріччя, намагається витворити нову національну міфологію, яка повинна стати інструментом інтеграції українського суспільства. Однак нерозв'язані питання, що існували й раніше, зокрема, процес міфологізації особистості у період політичної кризи, сьогодні є найактуальнішими. Тому, завдання нашої статті – аналіз природи, функцій і специфіки політичних міфів у кризовий період.

Термін "міф" сучасна наука розглядає в найрізноманітніших смислових контекстах. Його визначення багатомірні, а похідне від нього поняття "політичний міф" – узагалі багатоманітне. Характеризуючи цю дефініцію, почнемо розгляд поняття "політичний міф" у вигляді специфічної форми традиційного міфу. Політичний міф можна означити як архетипічну конструкцію, що обґрунтовує наявність певної політичної системи, а також особливої ролі групи, чи особистості в цій системі. У кризових ситуаціях суспільство може через міф відновити зруйновану картину світу й сприяти її формуванню у новому вигляді. Політичний міф відображає головні своєрідності традиційного міфу – символічність, концептуальність, системність, героїзація лідерів, міфологізація історичної дійсності, просторово-часові координати, дихотомія добра та зла, анонімність мифотворця.

Важлива ознака політичного міфу – його символічний характер. Дослідник Д. Іванов у монографії "Віртуалізація суспільства" влучно зазначає: сьогодні ми живемо в епоху політики образів, коли відбувається конкуренція не ідей, а створених іміджів [6].

Зазначимо, що чимало сучасних учасників звертають увагу на надмірну міфологізацію політичного та духовного життя українського суспільства. Наприклад, небезпідставне твердження Е. Кассіра: "Відкрите й урочисте утвердження на престолі міфу – відмітна риса політичного мислення у двадцятому столітті" [7, с. 188].

Відомий, вітчизняний науковець М. Головатий вважає: маси діють у своїй основі спонтанно, а не штучно організовано. Для такої діяльності вони мають бути підготовленими, відповідно згуртованими та консолідованими. Причому істотного значення набувають "несвідомі механізми людського сприйняття" [4, с. 55]. Річ у тому, що маси переважно характеризуються і діють не внаслідок наявності спільного інтересу, а радше під впливом відповідного емоційного стану, який і згуртовує людей для спільних дій.

Ми дотримуємося думки що, маси самі собою зрушитися з місця не зможуть, доки не спрацює своєрідний внутрішній механізм їхньої консолідації. Вони бездіятимуть доки їх не очолять лідери, котрі захоплені ідеєю. Проте, необхідно, аби ця ідея оформилась і захопила маси, тоді сама ідея відобразить зміст колективного несвідомого. Інакше кажучи, повинні спрацювати мотиватори, які становлять процес формування символічних образів влади та держави, творення різноманітних оповідей та легенд. Масова свідомість потребує спрощення складної картини політичних процесів, що відбуваються у суспільстві, тобто заповнення

міфологічними схемами, ґрунтованими на архетипових конструкціях колективного несвідомого. Процес міфологізації є нині важливою рисою мислення сучасної людини.

Контекст одноманітності масового життя все менше потребує від людини абстрактних розумових зусиль, Сама його психологія складається з дії обмеженого кола соціальних міфів. Прагнення зрозуміти і пояснити світ стає в цій ситуації своєрідною міфологічною акцією, породжуючи нові міфологеми, котрі задаються суспільством [13, с. 201–216]. Концепція міфу твориться навколо певної основної ідеї. Ця міфоідея підпорядковує собі всю систему ритуалів, гасел, політичних, етнічних і соціальних стереотипів. Політична міфологія фокусується в архетипічному образі надлюдини – реальної людини, яку суспільна свідомість наділяє властивостями, що значно перевершують людську обмеженість, дають йому могутність для реалізації бажаного.

Природу політичних міфів розкривають їхні функції. Міф має складну, багатогранну природу, тому може виконувати низку вагомих функцій і на суспільному, і на індивідуальному рівнях. Так, С. Глазунова виокремлює такі основні функції міфу:

1. На суспільному рівні:

– соціально-організаційна; або інтегративна, політичний міф координує дії членів суспільства, дає змогу інтегрувати їх, регулюючи у такий спосіб життєдіяльність людської спільноти;

– пізнавальна; політичний міф виникає у вигляді способу пояснення й осмислення соціально-політичного світу там, де людині не вистачає знань;

– об'єктивуюча; у політичних міфах віддзеркалюються уявлення, потреби, бажання, цінності, надії та сподівання і окремих персоналій, здатних впливати на соціально-політичні процеси, і спільноти загалом;

– нормативно-політична; міф транслює та навіює певні задані моделі соціальної поведінки.

2. На індивідуальному рівні:

– пізнавальна; це чуттєвий, синкретичний, образний спосіб осмислення і пояснення складної та незрозумілої дійсності; політичний міф виникає там, де існує серйозна нестача знань про світ;

– аксіологічна; політичний міф, як уже зазначалося, є носієм очікувань, потреб, надій і суспільства узагалі й індивіда.

Міфологічні образи, будучи співзвучними до цінностей та очікувань окремої людини, взаємодітимуть з ними, спрямовуючи поведінку до певних цілей та нормуючи її [3]. Сучасний учений, М. Головатий визначає такі функції міфу: експлікативну (роз'яснювальна); апологетичну (виправдання існуючого порядку); маніпулятивну (маніпулювання свідомістю людини, групи, мас) [4, с. 41]. На нашу думку, пізнавальна функція міфу покликана так сконструювати політичну реальність, щоб усі наступні події могли вільно й переконливо розміститися в понятійній матриці, яка утворилася. У наслідок діяння функції, процес політичної міфології має своєрідний механізм управління людьми. Завдяки міфу люди не бояться, а щиро й глибоко вірять у необхідність і справедливість тієї чи іншої політики. Причому міф виконує помітну роль у легітимізації влади. Тому замах на основні політичні міфи

кожної держави – це замах на засади легітимності існуючого режиму та здійснюваної політики.

Компенсаторна функція міфу останнім часом, постає як засіб заміщення і заповнення у свідомості особистості інформації, що їй не вистачає. Інакше кажучи, політичний міф ніби захищає людину від зіткнення із жорстокою дійсністю, дає змогу відчувати, хоч і ненадовго, стан психологічного комфорту. Людина відходить від психологічних травм і потрясінь.

Нормативно-регулятивна функція політичного міфу спрямована на виправдання та зміцнення існуючих ритуалів і норм, котрі організують політичне життя суспільства. Види ритуалу відповідають мети його здійснення. Політичний ритуал, який офіційно виконують легітимні посадовці має завдання – сформулювати єдність суспільства, стали державним ритуалом, що відтворюється в символічних діях національно-політичної міфології. Тому аксіологічна функція міфу розкриває його ціннісну ієрархію, оцінює явища, взаємини людини і довкілля, а також визначає міру політичності суспільства. З аксіологічною тісно пов'язана теологічна функція міфу, яка відображає історичні цілі й завдання племені, нації, народу, дає певну картину минулого, що конструє майбутнє.

Мобілізаційна функція політичного міфу сприяє утвердженню віри людини в колективні дії. Емоційно-діяльнісна основа політичного міфу відкидає усі особисті міркування людини. Індивід цілковито віддається владі міфу. Тому тоді, коли руйнується міф, руйнується особисте й соціальне буття. Як стверджує О. Шестопад, політичний міф – це засіб, що абсолютно не відбиваючи реальність, впливає на поведінку нації, її уряду та громадян [20, с. 209].

Окрім того, міф виконує трансляційну функцію. Відомий дослідник М. Еліаде констатував: визначальне значення міфу полягає у переданні громадського досвіду з покоління в покоління, у встановленні парадигм поведінки в соціальній групі організації основ суспільної свідомості. Індивідуум залучається до витоків історії конкретного суспільства, надихається надприродними діяннями своїх богів і героїв. Так підсвідомо відбувається самоідентифікація людини стосовно сім'ї, держави, нації [21, с. 27]. Віра у політичні міфи дає змогу людям зрозуміти невідоме, віддалене минуле або й сьогодення. Їх використовують також з метою мобілізації значної кількості людей на певні дії, скажімо, на підтримку непопулярних політичних рішень, влади й навіть антинародних політичних режимів.

Міф містить і розкриває символічний світ вірувань, уявлень людини, її фантазій, цінностей та норм поведінки. Окрім того, міф – інструмент виміру взаємин людини й природи. Як невід'ємна складова, найдосконаліший витвір природи людина взаємодіє з природним середовищем. Причому вона реагує на міфи, або сприймаючи їх, аби ні. Інакше кажучи, міф є специфічною формою впорядкування уявлень людини про природу і суспільство [4, с. 20].

У процесі розгляду політичної міфотворчості, виникає запитання про реалізування створеного міфу, механізми його втілення у політичне життя суспільства.

На нашу думку, до механізмів упровадження політичного міфу належить виборчий процес. Яскравий приклад сьогодення – країни пострадянського простору. На початку ХХІ ст. майже у всіх таких країнах відбулися "кольорові" революції, котрі

значно відрізняються від "оксамитових" революцій 1989 р., що відбувалися в інших соціально-політичних умовах – в умовах посткомунізму. Один із міфів, створений у цих країнах, – загальний привід посткомуністичних революцій.

В Україні вибори ХХІ ст. викликали до життя велику кількість політичних міфів, котрі впливають на свідомість населення. Так, один із міфів, що суттєво позначився на розвитку політичних подій у державі, це, як стверджував Ю. Шайгородський – міф про сформовану партійну систему, спроможну делегувати представників для управління державою. Міфічна партійна система, точніше – велика "безсистемна" кількість політичних партій, з одного боку, не стала уособленням суспільних інтересів чи інтересів окремих верств населення. З іншого – партії, переможниці виборчих перегонів, отримали реальну владу не лише в центрі, а й на місцях.

Захищаючи інтереси певних бізнес структур стосовно перерозподілу власності й сфер економічного впливу, партійна влада постійно намагається перенести бізнес-конфлікти на політику. Крім того, у ці конфлікти втягується все суспільство [18, с.61–62].

В Україні таких міфів надто багато. Це, скажімо, міфи про: чемпіонат "Євро-2012", що об'єднає зусилля українців та влади у розбудові економічної та соціальної інфраструктури; професійну армію; "закон один для всіх"; можливість "поліпшення життя вже сьогодні"; неоліберальну стратегію розвитку держави; "євроінтеграцію вже найближчим часом"; "газову трубу" як аргумент у системі надійного енергозабезпечення; те, що "завдяки" нерозвинутості фондового ринку наша країна не зазнає економічної кризи; ВТО та конкурентоспроможність українських товарів на зовнішніх ринках; дієву й ефективну владу в Україні [13]. Загалом перелік сталих міфів у соціокультурному середовищі дуже великий.

Наприклад, за чудово виготовленим рекламним іміджем виборцеві важко розрізнити справжні ділові й моральні якості кандидатів, визначити їхні політичні позиції. Така рекламно-маніпулятивна діяльність перетворює вибір громадян замість вільного свідомого рішення на формальний акт, задалегідь запрограмований професіоналами з формування масової свідомості. Політичний вибір у широкому електоральному просторі не може бути суто раціональним, продуманим і виваженим. Опора на міфологічні засади свідомості, колективне підсвідоме часто робить його інтуїтивно-вибірковим, чуттєво забарвленим, таким, що не досягається розумом.

У виборчих кампаніях широко використовують атрибуцію, формування образів та понять, психологічні асоціації, прийоми створення ефекту переваги й переваг. Як уже зазначалося раніше, сучасні політичні міфи становлять серйозний політичний інструмент приходу до влади. Вони ґрунтовані на реальних проблемах, котрі народу так чи інакше потрібно вирішувати. Виникла ціла індустрія, яка спеціалізується на забезпеченні суспільства прийнятних версій ідеального світу та моделей поведінки, необхідних для його досягнення. Реклама постає своєрідним взірцем – подібністю соціальної дійсності, що твориться в уяві людини замість реального знання та переконань [12].

Політичні ідеали, котрі вироблені суспільною свідомістю конкретного соціуму й існують як узагальнені уявлення про досконалість у політичній сфері життя, зараховують радше до категорії політичних реальних уявлень. Вони лише

віддзеркалюють політичний досвід конкретного суспільства і водночас окреслюють загальні контури способу життя, який би хотіли наслідувати більшість громадян.

Систему політичних переконань людини, що фахово не займається політикою, можна розглядати як продукт, вироблений політичною елітою. Індивід отримує цей продукт (або його нав'язують), і він вводиться до системи переконань людини у вигляді політичної ідеології в зв'язку з потребою індивіда як громадянина брати участь у прийнятті певних політичних рішень.

Отже, руйнування існуючих і становлення нових політичних міфів – не послідовний, а паралельний процес і може потребувати тривалого періоду або відбутися миттєво. Політичний міф, його дієвість обмежена у просторі й часі. Штучний, цілеспрямовано сконструйований політичний міф, майстерно вмонтований у сучасність, не лише може виявити виняткову життєздатність і проіснувати тривалий час, а й стати ядром кристалізації міфотворчої активності мас, що згодом зафіксує історія. Результати міфотворчості матимуть позитивні, й негативні наслідки для суспільства. В останньому випадку суспільство залучає механізми деміфологізації, котрі на теоретичному рівні розгораються через раціоналізацію дійсності, а на практичному – представлені різноманітними поведінковими реакціями, зокрема гумором (і його формами) та соціально-політичним хеппенінгом. Проте остаточна руйнація міфу неможлива в тому сенсі, що міфічна структура зберігається і набуває нового змісту залежно від соціокультурної й історичної ситуації, де міф функціонує.

Вагома ознака політичного та й будь-якого іншого міфу полягає в тому, що він принципово – поза історією. Історія поділялася на два періоди: міфологічний час, який відбиває минуле та періодично відтворюється за допомогою ритуалу в сьогоденні, й історичний час, що починається і закінчується сьогоденням. Досліджуючи моделі простору та часу, характерні для міфологічної свідомості, М. Еліаде стверджує: "Через усі покоління проходить червоною ниткою опір конкретному історичному часу і прагнення періодично повертатися до міфологічної першооснови, до "Великого часу" [21, с. 23–26]. В умовах ідентифікаційної кризи історія стає екзистенціальним простором, де особа наново знаходить свою ідентичність, сенс існування, основу для об'єднання зі спільністю. Причому найближча історія асоціюється зазвичай з діями сил зла, котрі нібито перекрутили спочатку "правильний" напрям розвитку, що й призвело до кризи, а "справжня" історія "переноситься все далі в минуле" [21, с. 32–33].

Міфологічний час динамічний. До речі, сьогодення у міфі спрощене, перебуває в запустінні й сприймається у вигляді похідного від минулого та майбутнього. Головна відмінність політичного міфу від простого – його цілераціональний характер. Політичний міф не народжується сам собою, інакше йому не ввійти до конкурентного поля політики. Розглядаючи цілеспрямоване створення міфів з політичною метою Е. Кассірер стверджує: цивілізована людина, незважаючи на занурення у міф, подібно до давньої людини, не може відмовитися від вимог раціональності. Для своєї віри вона шукає ґрунтовну аргументацію [8, с. 153–155]. Філософ зауважує, що раніше міф завжди вважали продуктом деякої несвідомої соціальної діяльності, але тепер міфи створюють люди, котрі діють у край свідомо і "відповідно до плану". Вони знають, що їм потрібно, і прораховують кожен свій крок. З появою цих людей міфам уже не дозволяли розвиватися вільно і стихійно. Нові

політичні міфи – у жодному випадку не дикі плоди багатой уяви. Це вироби, виготовлені надто майстерними та хитрими ремісниками, так би мовити перед нами з'явився міф нового типу, який повністю раціональний.

Отже, Е. Кассіер визначає штучний характер політичних міфів, котрі вирізняються цілеспрямованістю та раціональністю. Можна не погодитися з філософом лише в тому, що міфотворчість – свідомо спрямований процес, але, на нашу думку, елемент стихійності у міфі простежується завжди. І результати цього процесу ніколи не можна до кінця точно передбачити [8, с. 153–155].

Підсумовуючи, зазначимо, що політичний міф – важливий інструмент у політичному житті суспільства. Вибори належать до механізмів, унаслідок яких реалізується той чи інший політичний міф. За суттю нинішній політичний міф є запрограмованим утворенням, що реалізується в сучасній політичній свідомості, завдяки чому й відбувається процес міфологізації масової свідомості особистості. Крім того, політичний міф ґрунтується на архетипічних конструкціях, котрі визначають існування певної політичної системи. Головна роль політичного міфу полягає у відновленні зруйнованого соціального миру та подоланні світоглядної кризи. Політичний міф розкриває систему, що керується такими взаємозалежними і взаємообумовленими тезами, як віра і мета. Кожна варіація політичного міфу перебуває у взаємовідносинах з іншими модифікаціями сьогоденних міфів.

Список використаної літератури

1. *Барт Р.* Мифологии / Р. Барт. – М.: Издание им. Сабашниковых, 1996. – 312 с.
2. *Варій М. Й.* Психологія: навч. посіб. / М. Й. Варій. – 2-ге вид. – К.: Центр учбової л-ри, 2009. – 288 с.
3. *Глазунова С. М.* Політичні міфи як чинник мотивації політичного вибору в контексті інтеграційних процесів в Україні / С.М. Глазунова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/ppp/2008_8/03%20-%20Glazunova.htm
4. *Головатий М.Ф.* Політична міфологія: навч. посіб. / М.Ф. Головатий. – К.: МАУП, 2006. – 144 с.
5. *Горський В. С.* Філософія в українській культурі / В.С. Горський. – К.: Центр практ. філософії, 2001. – 240 с.
6. *Іванов Д.В.* Виртуалізація общества / Д.В. Иванов [Электронный ресурс]. – Спб.: Петербург. востоковедение, 2002. – 224 с. – Режим доступа: http://modernlib.ru/books/ivanov_d/virtualizaciya_obschestva/read/
7. *Кассирер Э.* Миф о государстве / Э. Кассирер // Феномен человека: антология. – М.: Высш. шк., 1993. – с. 108–123.
8. *Кассирер Э.* Техника политических мифов / Э. Кассирер // Октябрь. – 1993. – № 7. – с. 153–155.
9. *Леви-Строс К.* Мифологии / К. Леви-Строс. – М.: Университет. книга, 2000. – 406 с.
10. Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В. Горбатенко; за ред. Ю. Шемшученка, В. Бабкіна, В. Горбатенка – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
11. *Полосин В.С.* Миф. Религия. Государство / В.С. Полосин. – М.: Ладомир, 1999. –

- 440 с.
12. *Пробийгорова Н.В.* Концептуальні підходи до визначення категорії "політичний міф" / Н.В.Пробийгорова // Політолог зап.: зб. наук. праць. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2010. – Вип. 3. – С. 210–219.
 13. *Пробийгорова Н.В.* Феномен міфу в політичному житті сучасних суспільств / Н.В.Пробийгорова // Політолог зап.: зб. наук. праць. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2010. – Вип. 2. – С. 201–216.
 14. *Резнік О.* Політична самоідентифікація особистості за умов становлення громадянського суспільства / О. Резнік. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2003. – 184 с.
 15. *Усов Д.В.* Міфологізація свідомості в сучасному суспільстві: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03/Д.В. Усов; НАН України. Ін-т філософії. ім. Г.С. Сковороди. – К., 2002. – 19 с.
 16. *Хюбнер К.* Истина мифа / К. Хюбнер. – М.: Республика, 1996. – 327 с.
 17. *Цуладзе А.* Политическая мифология / А. Цуладзе. – М.: Изд-во "Эксмо", 2003. – 384 с.
 18. *Шайгородський Ю. Ж.* Політика: взаємодія реальності і міфу: монографія / Ю. Ж. Шайгородський; Нац. академія наук України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса. – К.: Знання України, 2009. – 400 с.
 19. *Шайгородський Ю. Ж.* Політична міфологія у кризовому суспільстві / Ю.Ж. Шайгородський // Освіта регіону: політологія психологія комунікації. – 2009. – № 1. – С. 61–62.
 20. *Шестопал Е.Б.* Политическая психология: учеб. пособ. / Е.Б. Шестопал. – М.: Инфра, 2002. – 448 с.
 21. *Элиаде М.* Аспекты мифа / М.Элиаде; пер. с франц. – М.: Инвест-ППП, 1996. – 240 с.
 22. *Элиаде М.* Космос и история / М.Элиаде. – М.: Прогресс, 1987. – 312 с.

Стаття надійшла до редколегії 15.04.2014

Прийнята до друку 10.05.2014

MYTHOLOGIZING THE MASS CONSCIOUSNESS DURING THE POLITICAL CRISIS

Nataliia Probygolova

*Volodymyr Dahl East Ukrainian National University,
educational and scientific institute of labour and social technologies
of the chair of political sciences and international relations,
Molodizhnyi kvartal, 91034, Luhansk, Ukraine
e - mail: nataprob@mail.ru*

The article analyzes the mythologizing process of the in the period of political crisis of society, the mechanism of influence of political myth is examined on the political choice of personality.

Keywords: political myth, expectation, the mythologizing process, political crisis, functions of political myth

МИФОЛОГИЗАЦИЯ МАССОВОГО СОЗНАНИЯ ВО ВРЕМЯ ПОЛИТИЧЕСКОГО КРИЗИСА

Наталья Пробийголова

*Восточноукраинский национальный университет имени Владимира Даля,
учебно-научный институт труда и социальных технологий,
кафедра политологии и международных отношений,
квартал Молодежный, 91034, г. Луганск, Украина
e - mail: nataprob@mail.ru*

Анализируется процесс мифологизации личности в период политического кризиса общества. Рассматривается механизм влияния политического мифа на политический выбор личности.

Ключевые слова: политический миф, ожидание, мифологизация, политический кризис, функции политического мифа

УДК 352.07(430)+342.75

МІСЦЕВЕ УПРАВЛІННЯ ТА САМОВРЯДУВАННЯ В СТРУКТУРІ НІМЕЦЬКОГО ФЕДЕРАЛІЗМУ

Оксана Майор

*Ужгородський національний університет,
факультет суспільних наук, кафедра політології та державного управління,
бул. Університетська 14, 88000, Ужгород, Україна
e-mail:oxana_mayor@mail.ru*

Досліджено конституційний і законодавчий статуси місцевого управління та самоврядування в Німеччині, що зумовлено суттєвими відмінностями органів та компетенцій, які їх здійснюють. Розглянуто дворівневу територіальну організацію комунального самоврядування земель та основні моделі організаційного й функціонального устрою німецький громад.

Ключові слова: федеральна земля, муніципалітет, громада, Основний закон, адміністративний округ, модель устрою, комітет, представництво.

Наше завдання – розглянути особливості функціонування органів місцевого управління та самоврядування у Німеччині, їхню взаємодію з представницькими органами на рівні земель, а також виявити і дослідити регіональні закономірності й своєрідності територіальної та політико-адміністративної систем. У зв'язку з цим необхідно розв'язати головні завдання:

- проаналізувати функції управлінських структур району в різних землях;
- охарактеризувати типи формування й устрою виконавчої влади на рівні регіонів;
- оцінити рівень ініціативності громад у місцевому управлінні;
- визначити ефективність реалізації континентальної моделі місцевого самоврядування у ФРН.

У Конституції Федеративної Республіки Німеччини (розділ II) зафіксовано дворівневу політико-адміністративну структуру федералізму, що складається з федерації (*Bund*) і земель (*Länder*) [6]. Громади та муніципалітети (органи місцевого самоврядування) розглядаються як нижча ланка устрою федеральних земель. Однак дослідники наголошують, що з урахуванням реального розмежування фінансових компетенцій, організаційної структури між федерацією, землями і місцевими органами влади, у системі управління ФРН доцільно виокремлювати три рівні, оскільки органи місцевого самоврядування становлять окрему і відносно самостійну ланку [2, с.463–464; 7, с.115–118].

Німецька територіальна і політико-адміністративна системи земельного рівня складні, оскільки кожна земля має свої особливості побудови, хоча, безсумнівно, існують певні спільні ознаки щодо організації місцевого управління та самоврядування в усій країні.

Основний закон ФРН (ст. 28) фіксує дворівневу територіальну організацію комунального самоврядування в землях (за винятком міст-земель): територіальні утворення нижчого рівня – громади та вищого рівня – райони. Проте окремі землі адміністративно розподіляють на округи, райони і муніципалітети або лише на райони й муніципалітети й інші утворення [8, с.333–337].

Низовою ланкою місцевого управління є общини чи муніципалітети – органи місцевого самоврядування населення у межах певного населеного пункту. Громади можуть вирізнятися за територією і кількістю населення (від декількох десятків у селах до кількох мільйонів у великих містах). Загальна кількість громад засвідчує тенденцію до зменшення кількості: коли в 1995 р. існувало понад 16 тис. муніципалітетів, то в 2009 р. залишилося близько 12,3 тис. [4, с. 92]. Для ефективнішого функціонування на місцевому рівні дрібні громади об'єднуються в муніципальні союзи громад або управлінські громади. Вони мають різні компетенції залежно від федеральної землі.

У ст. 28 Основного закону громадам та їхнім союзам гарантовано комунальне самоврядування з правом регулювати в межах закону справи місцевого значення і нести за них відповідальність. Громадяни мають представництво у формі місцевих рад, котрих обирають, і формують інші органи.

Дослідники виокремлюють чотири головні моделі організаційного та функціонального устрою німецьких громад [5]:

1. *Модель магістрату* поширена в містах землі Гессен, частково Шлезвіг-Гольштейн, Рейнланд-Пфальц та ін. Унаслідок загального голосування формується представницький орган – рада, що призначає колегіальний виконавчий орган (магістрат) із фахових управлінців на чолі з бургомістром.

2. *Північно-німецька модель* функціонує в землях Північний Рейн-Вестфалія і Нижня Саксонія. Представницький орган (рада) обирає бургомістра, який її очолює. Рада також призначає професійного управлінця на посаду директора муніципалітету, що керує адміністрацією, підготовляє і виконує рішення ради.

3. *Модель бургомістра* застосовується у землях Рейнланд-Пфальц, Саар і сільських громадах Шлезвіг-Гольштейна. Представницька рада обирає зі свого складу бургомістра, який одночасно виконує функції голови ради й очільника виконавчої влади муніципалітету. Рада призначає також управу, що за керівництва бургомістра здійснює адміністративні функції.

4. *Південно-німецька модель* діє в Баварії, Саксонії, Баден-Вюртемберзі й у більшості земель колишньої Німецької Демократичної Республіки. Вона містить чимало елементів моделі бургомістерського типу, але бургомістра обирають на прямих виборах громадяни.

Обсяг повноважень муніципалітетів визначено земельним законодавством. Для муніципалітетів спільні такі повноваження: управління комунальним майном; комунальні послуги; місцевий транспорт; соціальне забезпечення та ін. Окремим громадам надано повноваження у питаннях економічного розвитку, культури і под.

Муніципальні органи діють і як виконавчі структури, і як самостійні політичні органи, котрі здійснюють самоврядні функції, активізують громадян для розв'язання місцевих питань, стимулюючи розвиток демократії на низовому рівні. Поряд виборчими правами громадяни мають право на участь у прийнятті політико-

управлінських рішень, відвідуванні відкритих засіданнях ради. Рада повинна проводити зібрання громадян та інформувати їх про проблеми і стан справ.

Гарантією функціонування місцевого самоврядування є забезпечення фінансової самостійності. Муніципалітети можуть стягувати власні податки, цільові збори та внески, їм відраховується частка податку на прибуток, надаються фінансові субсидії з державного бюджету тощо.

Розглядаючи питання взаємодії держави та місцевого самоврядування, наголосимо: громади становлять частину земель, тому між громадами і федерацією, по суті, не існує прямих відносин. Одночасно громади можуть впливати на федеральні органи влади не лише за допомогою земель, а й через муніципальні об'єднання. Наприклад, функціонують муніципальні об'єднання земельного рівня: «З'їзд міст» (для міст не районного підпорядкування); «Союз міст і громад» (для муніципалітетів районного підпорядкування); «З'їзд районів». Діють також загальнофедеральні об'єднання: «З'їзд німецьких міст»; «Німецький союз міст і громад»; «Німецький з'їзд крейсів (районів)» [3, с.79–80].

Основна ланка адміністративно-територіального устрою земель – район і місто районного значення. Райони – це об'єднання невеликих і середніх муніципалітетів (з населенням до 300 тис. осіб). Кількість громад на район визначається по-різному і становить від 6 громад у районі Аммерлянд (Нижня Саксонія) до 235 у крейсі Бітбург-Прюм (Рейнлянд-Пфальц). Великі міста (понад 100 тис. осіб) можуть бути містами-районами. Кількість районів ФРН повсякчас змінюється. Так, у в 2009 р. їх налічувалося 413, у тому числі 112 міст-районів [4, с. 91].

Регіональний рівень управління розташований між земельним рівнем, з одного боку, та місцевим рівнем – з іншого. Побудова організаційної структури районного рівня – у компетенції окремих земель.

Згідно зі ст. 28 Основного закону, райони, як і муніципалітети, мають органи народного представництва, що гарантує їм певний ступінь політичної самостійності у взаємозв'язках зі земельною адміністрацією. Кожен район має представницький орган – районні збори, обрані на загальних виборах. Залежно від політико-правової моделі відбувається обрання чи призначення керівника адміністрації району крайстагом, земельними органами чи громадянами.

На рівні районів структура виконавчої влади та її відносини з представницькими органами варіюються в різних землях, але близько співвідносяться зі згаданими моделями устрою громад. Дослідники вирізняють чотири типи формування й устрою виконавчої влади на рівні районів [5]:

1. *Система комітет* поширена в землях Гессен і Шлезвіг-Гольштейн. Районні збори формують колегіальний виконавчий орган – районний комітет.

2. *Система ландрату* діє в землях Рейнлянд-Пфальц і Саар. Голова виконавчої адміністрації району – ландрат, тобто державний чиновник, але його призначає уряд землі за представленням районних зборів, головою котрих він одночасно є.

3. *Південно-німецька система* функціонує в Баварії та на східнонімецьких землях. Ландрат (голова виконавчої влади) обирається населенням через загальні вибори. Він також є і чиновником району та головою зборів.

4. Система директора діє в землях Нижня Саксонія, Північний Рейн-Вестфалія. Збори обирають директора району, що є головою виконавчої влади. Існує також посада ландрату – голови зборів, що не має виконавчих повноважень.

Управлінські структури району виконують подвійну функцію: з одного боку, будучи органом державного управління нижчого рівня, забезпечує виконання федеральних і земельних законів; з іншого – як орган управління району відповідає за виконання завдань самоврядування району.

Окружне управління у вигляді державного органу управління виконує всі державні завдання в межах району: видача дозволів на будівництво, реєстрацію автомобілів, дозволів на здійснення підприємницької діяльності, діяльності у сфері громадського харчування, закордонних паспортів і посвідчень осіб; правовий контроль за діяльністю громад [1].

У сфері самоврядування район виконує всі публічні завдання, котрі виходять за межі компетенції громад у складі району та спрямовані на надання послуг його населенню. Типові завдання у сфері регіонального самоврядування – збір та утилізація відходів, охорона здоров'я, громадські перевезення, планування будівництва і технічне обслуговування доріг, культура й мистецтво, а також промислові поселення регіонального значення.

Переваги моделі управління на районному рівні полягають у:

- чіткому визначенні меж компетенції у виконанні місцевих і державних справ, коли державні органи не дублюють діяльність органів місцевого самоврядування або навпаки;
- відсутності конкуренції, кооперації між службовцями, які відповідають за самоврядування, і службовцями, що виконують державні завдання;
- прозорості для громадянина, який стосовно всіх питань регіонального управління повинен звертатися лише до однієї установи;
- економна організаційна структура управління, оскільки не потрібно забезпечувати діяльність декількох окремих адміністративних одиниць [1].

Між землею та районами зазвичай не існує проміжного рівня управління. Однак в кількох великих землях райони групуються в більші територіальні утворення – адміністративні (урядові) округи, котрі формуються земельними виконавчими органами і діють за їхнім керівництвом. Очолює округ урядовий президент, якого призначає земельний уряд. В адміністративних округах немає представницьких органів.

Адміністративні округи, поряд з містами-районами і районами, сприяють координації та здійсненню управління в межах землі. Однак наразі в ФРН постає питання про ліквідацію цієї ланки державного управління та розподіл її функцій між урядом землі та місцевим самоврядуванням. У процесі адміністративних реформ округи були ліквідовані в землях Рейнланд-Пфальц (1999), Саксонія-Ангальт (2003), Нижня Саксонія (2004).

Отже, аналіз структури місцевого управління та самоврядування у ФРН є прикладом реалізації континентальної моделі місцевого самоврядування в країні з федеративним устроєм, де органи місцевого самоврядування мають широку компетентність і значну незалежність від державних органів.

Список використаної літератури

1. *Вюртембергер Т.* Організаційна структура регіонального рівня в Німеччині / Т. Вюртембергер [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.municipal.gov.ua/>
2. Германия. Вызовы XXI века / под ред. В.Б. Белова — М.: Весь мир, 2009. – 792 с.
3. *Свтушенко О. Н.* Демократизація державної влади і місцевого самоврядування на принципі субсидіарності: досвід Німеччини / О. Н. Свтушенко // Наукові праці : науково-метод. журн. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2008. – Т. 93. – Вип. 80. – С. 76–81. (Серія: Політ. науки)
4. *Лексин И.В.* Эволюция территориального устройства Германии после Второй мировой войны / И. В. Лексин // Рос. юрид. журн. – 2009. – № 4(67). – С. 85–94.
5. *Старцев Я.Ю.* Государственное и муниципальное управление в зарубежных странах / Я.Ю. Старцев. – М. : Логос, 2005. – 432 с.
6. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. – Ulm : Ebner & Spiegel GmbH, 2003. – 95 s.
7. *Laufer H.* Das föderale System der Bundesrepublik Deutschland (8. Auflage) / Heinz Laufer, Ursula Münch. – München: Bayerische Landeszentrale für politische Bildungsarbeit, 2010. – 327 s.
8. *Rudzio W.* Das Politische System der Bundesrepublik Deutschland / Wolfgang Rudzio. – Wiesbaden: VS Verlag für Sozialw., 2006 – 527 s.

Стаття надійшла до редколегії 15.04.2014

Прийнята до друку 10.05.2014

**LOCAL GOVERNMENT AND ADMINISTRATION WITHIN THE GERMAN
FEDERALISM****Oksana Mayor**

*Uzhgorod National University,
Faculty of Social Sciences, Department of Political Science and Public Administration,
Str. University 14, 88000 Uzhgorod, Ukraine
e-mail: oxana_mayor@mail.ru*

This article analyzes the constitutional and legal status of local management and governance, due to significant differences in enforcement and related competencies that they carry. The author considers two-tier territorial organization of municipal government and basic models of organizational and functional structure of the German community.

Keywords : federal land, municipality, the community, the Basic Law, the administrative county, the model structure, committee, representation.

**МЕСТНОЕ УПРАВЛЕНИЕ И САМОУПРАВЛЕНИЕ В СТРУКТУРЕ
НЕМЕЦКОГО ФЕДЕРАЛИЗМА**

Майор Оксана

*Ужгородский национальный университет ,
факультет общественных наук , кафедра политологии и государственного
управления ,
ул . Университетская 14 , 88000 , Ужгород , Украина
e - mail : oxana_mayor@mail.ru*

Анализируется конституционный и законодательный статусы местного управление и самоуправления в Германии, что обусловлено существенными различиями органов и компетенций, которые их осуществляют. Рассматривается двухуровневая территориальная организация коммунального самоуправления земель и основные модели организационного и функционального устройства немецких общин.

Ключевые слова: федеральная земля, муниципалитет, община, Основной закон, административный округ, модель устройства, комитет , представительство .

УДК 329 (477)

ЕВОЛЮЦІЯ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ (1991 – 2012): ХАРАКТЕРИСТИКА ЕТАПІВ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Наталія Шестак

*Ужгородський національний університет,
факультет суспільних наук, кафедра політології та державного управління,
бул. Університетська 14, 88000, Ужгород, Україна
e-mail: natalia.shestak@mail.ru*

Проаналізовано особливості еволюції партійної системи України. Визначено індекс ефективної кількості партій за результатами виборів до Верховної Ради України 1991–2012 рр. Автор доходить висновку про формування двоблокової партійної системи.

Ключові слова: партія, партійна система, партійна система України, вибори Верховної Ради України.

Вивчення особливостей функціонування партійних систем у перехідних суспільствах належить до провідних напрямів і вітчизняної, і зарубіжної політичної науки. Актуалізується вивчення партійної системи України низкою чинників: по-перше, еволюція цієї системи продовжується, відтак необхідно мати достатньо інформації та знань для прогнозу майбутнього її розвитку; по-друге, триває дискусія українських науковців про виокремлення основних етапів розвитку партійної системи; по-третє, залишається відкритим питання щодо того, якою є і буде конфігурація партійної системи України.

Мета нашої статті – дослідити особливості еволюції української партійної системи на різних етапах її розвитку. У зв'язку з цим необхідно розв'язати такі завдання: а) охарактеризувати особливості розвитку партійних систем у перехідних суспільствах; б) визначити й розглянути головні етапи розвитку партійної системи України; в) проаналізувати перспективи розвитку партійної системи України у контексті парламентських виборів 2012 р.

Утворення політичних партій у суспільствах, котрі трансформуються, підпорядковується логіці політичного транзиту і може бути описане у такий спосіб. Консолідація партійних систем становить частину загального процесу консолідації демократії, тому це питання безпосередньо торкається перспектив демократії в посткомуністичних країнах. Перехід до демократії здійснюється в три етапи, які в політичній науці отримали назви лібералізації, демократизації та консолідації. На кожному з них партійна система має свою конфігурацію, і на її становлення впливають відповідні чинники. На етапі лібералізації режиму відбувається політичне розмежування на правих і лівих, правлячі й опозиційні партії. Далі розмежування здійснюється в межах правлячої партії та опозиції. На етапі демократизації на розвиток партійних систем значно впливають інституційні чинники: політико-правове закріплення кордонів національної держави, вибір системи правління, вибір виборчої системи. Закінчується така еволюція консолідацією партійної системи. Консолідація партійних систем, на думку російського дослідника А. Щербака, вимірюється двома

показниками: 1) зниженням рівня фрагментації партійної системи (зменшенням кількості парламентських та електоральних партій); 2) зниженням рівня електоральної неусталеності (зменшення кількості голосів виборців, котрі на кожних виборах голосують за різні політичні сили) [8, с. 47]. Інший російський учений Г. Голосов показник фрагментації і неусталеності називає форматом партійних систем [2].

У посткомуністичних країнах можна розглядати й особливу специфіку становлення партійних систем. Передусім зазначимо, що, на відміну від країн Західної Європи, де процес партійного будівництва відбувався знизу, в країнах Центрально-Східної Європи (ЦСЄ) навпаки – згори до низу. Тобто спочатку здійснюється інституційне оформлення еліт (груп інтересів), а потім створюються умови для виникнення й інституціоналізації політичних партій. Звідси і констатація дослідниками низького рівня політичної участі в країнах демократії «третьої хвилі».

Політична наука виокремлює такі типи партій у країнах ЦСЄ:

1. Партії масових демократичних рухів («Солідарність» у Польщі, «Громадянський форум» у Чехії, «Саюдіс» у Литві, «Союз демократичних сил» у Болгарії, «Фронт національного порятунку» в Румунії та ін.).
2. Партії – залишки комуністичних партій.
3. Відновлені довоєнні партії (ліберальні, консервативні, селянські).
4. Етнічні партії (угорські партії в Румунії, Словаччині).
5. Релігійні партії.
6. Партії західних політичних цінностей (феміністичні, захисту довкілля і под.).
7. «Екзотичні» партії (партії шанувальників пива) [7, с. 222].

Не становить винятку і логіка формування партійної системи України, яка характерна для країн, де відбуваються суспільно-політичні трансформації. Домінуюче впливають на партійну систему в перехідних суспільствах вибори до вищих представницьких органів влади. Відтак, проаналізувавши електоральні парламентські цикли в Україні 1994, 1998, 2002, 2006, 2007 та 2012 рр., визначимо періодизацію становлення партійної системи України.

Перший етап – початкова багатопартійність (середина 80-х років – кінець 1991 р.).

Витоки сучасної багатопартійності в Україні постають від підписання СРСР у 1975 р. Заключного акту Гельсінської наради з безпеки і співробітництва в Європі, що спонукало діячів правозахисного руху до легалізації діяльності у вигляді Української Гельсінської групи. Однак її діяльність переслідували правлячі кола, а багато її членів зазнали репресій. Процес становлення багатопартійності в Україні відновився з початком перебудови. Після амністії політв'язнів-правозахисників з'явилися відверто антикомуністичні організації, котрі дедалі більше політизувалися – Українська Гельсінська спілка, Українська демократична спілка та ін.

Після проведення перших альтернативних виборів 1990 р. до законодавчого органу влади в Україні виникає низка політичних партій: Українська Гельсінська спілка перетворилась на партію, яка після установчого з'їзду почала назватися Українською Республіканською Партією. Відбулося розмежування на консерваторів і реформаторів у КПРС, звідки виокремилась «Демократична платформа», що стала

Партією демократичного відродження України. Процес прискорення партійного будівництва в Україні на цьому етапі обумовлений значимими подіями:

- у жовтні 1990 року Верховною Радою України скасовано статтю Конституції УРСР про провідну і спрямовуючу роль Комуністичної партії;
- прийняття 24 серпня 1991 р. Акта проголошення незалежності України;
- проведення в грудні 1991 р. референдуму про ставлення населення України до незалежності й президентських виборів.

Наприкінці 1991 р. в Україні було зареєстровано вісім політичних партій: Українська республіканська партія, Українська селянська демократична партія, Народна партія України, Партія зелених України, Ліберальна партія України, Соціал-демократична партія України, Українська християнсько-демократична партія, Соціалістична партія України.

Другий етап – атомізована багатопартійність (кінець 1991 р. – початок 1998 р.).

У цей період відбуваються події, котрі суттєво вплинули на процес утворення політичних партій. Це насамперед прийняття Верховною Радою України Законів «Про об'єднання громадян» (16 червня 1992 р.) та «Про вибори народних депутатів України» (18 листопада 1993 р.), що заклали підвалини правового регулювання діяльності політичних партій. Відбуваються вибори до Верховної Ради України 1994 і 1998 рр. і вибори Президента України 1994 р.

Простежуємо характерну легалізацію найвпливовіших партій – носіїв альтернативних ідеологій – КПУ та НРУ, інтенсивне заповнення політичного простору партіями «брендового» типу. Під «брендами» варто розуміти проголошення комуністичної, соціал-демократичної, ліберальної, консервативної, християнсько-демократичної, націонал-демократичної та інших ідеологій як основи політичної діяльності й партійних програм. Наприкінці 1994 р. в Україні зареєстровано вже 35 політичних партій, а наприкінці 1997 р. – 54 [3, с. 156–159].

Третій етап – функціонування на принципах системи поляризованого плюралізму (початок 1998 р. – 2009 р.).

Спостерігаються істотні події, що впливають на становлення партійної системи України: вибори до Верховної Ради України й органів місцевого самоврядування в 2002 та 2006 рр., вибори Президента України 1999 та 2004 років, прийняття Верховною Радою України Закону «Про політичні партії в Україні» (5 квітня 2001 р.) та Закону України «Про вибори народних депутатів України» (25 березня 2004 р.), який установив пропорційну виборчу систему.

Процес утворення політичних партій на цьому етапі застосовуються у такий спосіб:

- формулювання нових політичних партій унаслідок розколів у вже існуючих партійних структурах;
- утворення партій адміністративним шляхом;
- функціонувати низки партій як лобістських угруповань;
- партії – політичні проекти фінансово-промислових груп та окремих осіб.

Домінуючим (найактуальнішим) суспільним поділом упродовж етапу став поділ між “бідними” (до них належала більшість громадян України – наймані працівники державного та недержавного секторів) і “багатими” (насамперед – представниками великого бізнесу). Цей поділ актуалізувався у значній підтримці

лівих сил, а також у популярності ліво-центристської ідеології (соціал-демократії) [4, с. 5].

Четвертий етап (2009 р. – дотепер) – тенденція до формування двоблокової системи, що є один із видів системи поміркованого плюралізму.

Відбуваються вибори: місцевих органів влади (2009 р.), Президента України (2010 рік), вибори ВР України (2012 р.) за новою змішаною виборчою системою. Політичні партії формуються так само як і на попередньому етапі, але спостерігається тенденція до зменшення появи нових партійних утворень. Пов'язано це насамперед із відчуженістю нових яскравих політиків, а також з тим, що вже вкотре вибори засвідчують усталеність громадян у виборі політичних партій. Серед створюваних переважали партії “проекти” ФПГ та бізнес-структур (“Трудова Україна”, “Прагматичний вибір”, “Солідарність” та ін.), партії-“клони” існуючих, здебільшого відомих партій, а також, на продовження тенденцій попереднього етапу, – партії, що претендували на представництво інтересів певних соціальних груп. У 2000 р., унаслідок об'єднання п'яти політичних партій (Партія регіонального відродження України, Партія праці, партія “Солідарність”, партія “За красиву Україну!”, Всеукраїнська партія пенсіонерів) була сформована Партія регіонального відродження “Трудова солідарність України”, яка наступного року змінила назву на Партію регіонів. Основу її становили структури, очолювані представниками Донецького регіону – ПРВУ та ПП. Водночас очевидний факт зацікавленості влади у виникненні партій-“клонів”: зазвичай їх створювали поряд з найвідомішими, передусім опозиційними партіями (КПУ, СПУ, НРУ, ПЗУ), і вони брали участь у виборах (парламентських 2002 р. і у президентських 2004 р.), відбираючи голоси у відповідних “основних” партій і кандидатів [4, с. 7].

За результатами виборів 2012 р. виборчий бар'єр подолали Партія регіонів, ВО «Батьківщина», ПП «Удар», ВО «Свобода», КПУ. З урахуванням виборів у мажоритарних округах партійне структурування парламенту подано в таблиці 1 [5].

Таблиця 1

Партійне структурування парламенту за результатами виборів до ВР України 2012 р.

Назва партії результат	Загальнодержавний виборчий округ мандати/ %	Одномандатні виборчі округи	Усього депутських мандатів	К-ть мандатів за умови пропорційної виборчої системи з 5 % виборчим бар'єром
Партія регіонів	72 (30 %)	113	185	144
ВО «Батьківщина»	62 (25,54 %)	39	101	124
ПП «УДАР»	34 (13,96 %)	6	40	68
КПУ	32 (13,18 %)	–	32	64
ВО «Свобода»	25 (10,44 %)	12	37	50
ПП «Єдиний центр»	–	3	3	–
Народна партія	–	2	2	–
ПП «Союз»	–	1	1	–

Радикальна партія О. Ляшка	–	1	1	–
Самовисуванці	–	43	43	–

Як уже зазначалось, консолідація партійної системи пов'язується зі зменшенням ефективної кількості партій та зниженням неусталеності електоральних уподобань виборців. Розраховані індекси ефективної кількості електоральних і парламентських партій [1] за результатами виборів до ВР України 1994–2012 рр. подані у таблиці 2.

Таблиця 2
Індекси ефективної кількості партій за результатами парламентських виборів до ВР України

Індекси	1994 р.	1998 р.	2002 р.	2006 р.	2007 р.	2012 р.
ЕКЕП	3, 7	11, 9	7, 95	5, 8	4, 3	5
ЕКПП	3, 1	4, 8	4, 67	3, 5	3, 2	4, 3

Зауваживши результати парламентських виборів та показники ефективного числа парламентських партій, доходимо висновку, що в Україні залишається стабільною тенденція до збереження ефективної кількості парламентських партій у межах 3 – 4, 5. Це дає змогу ідентифікувати партійну систему України як багатопартійну без домінуючої партії, або двоблокову багатопартійну.

Стосовно індексу неусталеності електоральних уподобань виборців (індекс Педерсена), то його розрахунки за результатами парламентських виборів подані у таблиці 3.

Таблиця 3
Індекс неусталеності електоральних уподобань за результатами виборів до ВР України (1994 – 2012 рр.)

	1998 р.	2002 р.	2006 р.	2007 р.	2012 р.
Iped	24	15	35	9, 6	30, 35

Числове значення індексу за результатами останніх виборів засвідчує достатньо високий рівень електоральної неусталеності. У реаліях – це поява двох нових парламентських партій: ВО «Свобода» та ПП «Удар», а також зростання підтримки КПУ. Величина індексу засвідчує, що партійна система України не є консолідованою, тобто на майбутніх виборах її формат або знову буде суттєво змінений, або залишиться сталим.

Проаналізувавши становлення партійної системи України, доходимо висновків:

– на становлення партійної системи України значно вплинули парламентські вибори 1994, 1998, 2002, 2006 та 2012 рр, президентські вибори 1999, 2004, 2009 рр. і місцеві вибори 2002, 2006, 2010 рр.;

– логіка становлення партійної системи України: від однопартійності через атомізовану систему наявності великої кількості партій – до системи поляризованого плюралізму, а відтак до двоблокової партійної системи (варіант системи поміркованого плюралізму);

– партійна система поляризованого плюралізму є перехідною й еволюціонує зазвичай до системи поміркованого плюралізму, що характерна для низки розвинутих демократичних країн світу; можливий також інший варіант розвитку – партійна система поляризованого плюралізму трансформується у двопартійну (двоблокову) систему або партійну систему з домінуючою партією (наприклад, Росія); якщо за результатами місцевих виборів 2010 р. в Україні спостерігалась тенденція до утворення партійної системи з домінуючою партією, то після парламентських виборів 2012 р. з'являється інша тенденція – формування двоблокової партійної системи;

– основні чинники, котрі впливають на становлення партійної системи України, – характер трансформаційного конфлікту і роль старих еліт; відсутність можливостей використовувати досвід «історичних партій»; незручне для формування партій інституціональне середовище (президенціалізм, відсутність належної нормативної бази, специфіка виборчої системи тощо); наявність традицій клієнтелізму, патерналізму, регіоналізму [3, с. 159].

Список використаної літератури

1. *Алескеров Ф.Т.* Системы пропорционального представительства и индексы представительности парламента / Ф. Т. Алескеров, В. В. Платонов. – М.: ГУ ВШЭ, 2003. – 44 с.
2. *Голосов Г.* Форматы партийных систем в новых демократиях. Институциональные факторы неустойчивости и фрагментации / Г. Голосов // Полис. – 1998. – № 1.
3. *Остапець Ю.* Закарпаття через призму політичних виборів: монографія / Ю. Остапець, М. Токар; НДІ політичної регіоналістики; ДВНЗ «Ужгородський університет». – Ужгород: Видавництво «Карпати», 2009. – 408 с. – Серія «StudiaRegionalistika»;
4. Партійна система України: особливості становлення, проблеми функціонування, тенденції еволюції // Національна безпека і оборона. – 2010. – № 5.
5. Парламент і парламентські вибори в Україні 2012: політична ситуація, суспільні настрої та очікування // Національна безпека і оборона. – 2012. – № 7 – 8. – 120 с.
6. *Растоу Д.* Переходы к демократии: попытка динамической модели / Д. Растоу // Полис. – 1996. – № 5. – С. 5–15.
7. Теория партий и партийных систем // Теория политики: учеб. пособ. / под ред. С. Исаева. – СПб.: Питер, 2008. – С.206–238.
8. *Щербак А.* Коалиционная политика и дефрагментация партийной системы: сравнительный анализ (на примере Польши, России и Украины) // Общественные науки и современность. – 2003. – № 4. – С. 47–62.

Стаття надійшла до редколегії 15.04.2014

Прийнята до друку 10.05.2014

**THE EVOLUTION OF THE PARTY SYSTEM IN UKRAINE (1991–2012):
DESCRIPTION OF STAGES AND PROSPECTS**

Nataliya Shestak

*Uzhgorod National University,
Faculty of Social Sciences, Department of Political Science and Public Administration,
Str. University 14, 88000 Uzhgorod, Ukraine
e-mail: natalia.shestak@mail.ru*

This paper analyzes the features of the evolution of the Party System in Ukraine. The author points out that the evolution of the Party System in Ukraine is consists to the logic of party systems in transition societies.

Four stages in the development of the Party System in Ukraine is defined. The research er calculated index of the effective number of parties on the basis of elections to the Supreme Council of Ukraine (1991–2012years). It is concluded about the formation of two-block Party System in the country.

Key words: party, party system, the party system in Ukraine, elections to the Verkhovna Rada of Ukraine.

**ЭВОЛЮЦИЯ ПАРТИЙНОЙ СИСТЕМЫ УКРАИНЫ (1991–2012):
ХАРАКТЕРИСТИКА ЭТАПОВ И ПЕРСПЕКТИВЫ**

Наталья Шестак

*Ужгородский национальный университет,
факультет общественных наук, кафедра политологии и государственного
управления,
ул. Университетская 14, 88000, Ужгород, Украина
e - mail : natalia.shestak @ mail.ru*

Анализируются особенности эволюции партийной системы Украины. Определяется индекс эффективного количества партий по результатам выборов в Верховную Раду Украины 1991 – 2012. Делается вывод о формировании дублоковой системы.

Ключевые слова: партия, партийная система, партийная система Украины, выборы Верховной Рады Украины.

УДК 316.422:001

ДЕМОКРАТИЧНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ

Геннадій Шипунов

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна,
e-mail: gennadijshipunov@yandex.ua*

Необхідність теоретично послідовного та емпірично адекватного аналізу демократичних політичних режимів вимагає формування ефективної дослідницької стратегії. З огляду на це, у статті проаналізовано і систематизовано головні підходи до концептуалізації феномену демократії. На цій основі виокремлено індикатори демократичного політичного режиму, які дають змогу ідентифікувати належність того чи іншого режиму до розряду демократичних та визначити ступінь його відповідності демократичному ідеалу (нормативній дефініції демократії).

Ключові слова: демократія, поліархія, демократичний політичний режим, електоральна демократія, ліберальна демократія, електоралізм.

Одне з перших питань, яке виникає під час характеристики сучасних політичних систем, чи є вони демократичними. Відповідь на нього становить суть численних суперечок на тему, що треба розуміти під демократією в контексті її багатовікової історії. Як справедливо зауважує німецький дослідник К. фон Бейме, сьогодні існує тенденція до все більшого отождолення поняття демократії з тим усім, що є добрим, прекрасним та правдивим у суспільстві. Кожне з інших ключових понять, котрі використовують у моделях порядку або моделях конфлікту, схвалюються одними партіями чи науковими школами, піддаються критиці іншими, і лише до «демократії» охоче звертаються всі, аж до профашистських груп, які називають себе «національними демократами» [4, с. 205]. Така ситуація, на думку американських політологів Ф. Шміттєра і Т. Карл, призвела до того, що від певного часу слово «демократія» у сфері політики трактується як фальшива монета [8, с.28]. Попри, а можливо, власне, внаслідок багатьох непорозумінь та суперечностей, пов'язаних із цим поняттям, демократія – її розуміння, обумовлення та варіанти – привертає велику увагу дослідників політики, серед котрих, однак, також не існує єдиного підходу до визначення цього феномену.

В сучасному світі ми маємо справу з конфронтацією та суперництвом між різними, іноді дуже суперечливими, теоретичними концепціями демократії. Така ситуація виникає переважно тому, що феномен демократії має багатоаспектний і нечіткий характер. Одні акцентують на описовому вимірі цього поняття, інші – на тому, що термін «демократія» виконує не тільки описову, а й нормативну (ціннісну) функцію.

Ми дотримуємося твердження американського дослідника Дж. Сарторі. На його погляд, демократія вимагає і описової, і нормативної дефініції. Незважаючи на

те, що ми можемо дослівно перекласти значення виразу «демократія» (грец. *demos* – народі *kratos* – влада), це нам не допоможе в розумінні того, чим демократія є фактично. За словами Сарторі, того, чим демократія є, не можна відокремити від того, чим вона повинна бути, оскільки демократія існує лише в такому ступені, в якому її створюють її ж ідеали та цінності [9, с. 21].

Отже, демократія завдячує існуванню власним ідеалам. І саме тому ми потребуємо назви «демократія», що поряд зі своєю описовою неточністю водночас допомагає нам постійно мати перед очима ідеал – чим демократія повинна бути. Тож демократія вимагає і описової, і нормативної дефініції, жодна з котрих не може ні існувати без іншої, ні її замінити. Тому ми мусимо пам'ятати: по-перше, демократичний ідеал не є визначенням демократичної дійсності й, навпаки, – реальна демократія не є і не може бути тотожна ідеальній; по-друге, демократію формують інтеракції між її ідеалами та дійсністю – тиск того, що повинно бути, і спротив того, що є, оскільки демократія винятково відкрита й піддатлива до напруги між фактами та цінностями [9, с. 22].

Прийняття такої позиції, на нашу думку, обґрунтовує необхідність визначення критеріїв або індикаторів демократичного політичного режиму, сукупність яких формує його своєрідний ідеальний тип. Існування такого взірця дає змогу співвіднести з ним політичний процес тієї чи іншої держави. Це допоможе, по-перше, зарахувати (або не зарахувати) її до категорії країн із демократичним політичним режимом, і, по-друге, визначити ступінь її демократичності порівняно з іншими країнами, визнаними демократіями. Інакше кажучи, окреслення таких індикаторів дає змогу виявити, чи відповідає те, що в країні є (суспільно-політична реальність), тому, що повинно бути (нормативно визначеному демократичному режиму). І в цьому контексті наведемо слова американського вченого Р. Даля, за твердженням якого демократична система повинна виконувати п'ять критеріїв, і та система, яка виконує ці критерії, буде демократичною. Причому він зауважує, що такі критерії описують ідеальну або досконалу демократію: «Ніхто з нас не вірить, що можна досягти ідеальної демократії, оскільки знаємо про ті обмеження, які існують в реальному світі. Однак ці критерії дають нам стандарти, завдяки котрим ми можемо порівнювати досягнення та недоліки політичних систем, що існують в дійсності, а також їхніх інституцій» [5, с. 31–32].

Інший відомий дослідник демократії та процесів демократизації С. Гантінгтон, аналізуючи історичні суперечки навколо демократії, а також сучасні спроби її концептуалізації, дійшов висновку: до половини ХХ ст. виокремилися три основні підходи до визначення поняття «демократія». Як форму діяльності урядів демократію означено в категоріях джерел влади правлячих, цілей правлячих, а також процедур, котрі використовують під час призначення урядів. На його переконання, перевагу в сучасному світі отримало процедурне розуміння демократії, вперше застосоване в 1942 р. Й. Шумпетером [7, с. 15–16].

Насправді, сьогодні багато авторів відстоюють позицію, відповідно до якої показниками демократичності (або недемократичності) політичної системи є передусім політичні процедури. У випадку демократії – це рішення, що гарантують можливість проведення конкурентних виборів. Так, за Й. Шумпетером, демократія (демократичний метод) не означає нічого іншого, ніж інституціональну систему для прийняття політичних рішень, де окремі громадяни отримують право вирішувати,

змагаючись за голоси виборців [2, с. 334]. Відомий теоретик С. Ліпсет визначає демократію у вигляді політичної системи, яка наділена конституційними гарантіями можливості регулярної зміни осіб та влади. Це, зокрема, означає, що водночас існує група лідерів, котрі перебувають при владі, та щонайменше одна група лідерів, які прагнуть її отримати в рамках конкурентних виборів [3, с. 92]. Отже, інституціоналізація конкуренції в боротьбі за владу відбувається засобом проведення вільних виборів, участь у котрих беруть особи з усіма громадянськими правами. Такий підхід одержав у літературі назву мінімалістського.

Однак зазначимо: інша група науковців дотримується позиції, відповідно до якої визначення конкурентних виборів у вигляді критерію, що дає змогу відрізнити демократичні режими від недемократичних, є недостатнім. Так, вони концентрують увагу не лише на можливості проведення вільних виборів, а й на питанні способів діяльності правителів, їхньої відповідальності. На думку Т. Карл та Ф. Шміттєра, сучасна демократія – це такий тип режиму, в межах якого влада відповідає перед громадянами за свої дії в громадській сфері, а громадяни реалізують власні інтереси засобом конкуренції та взаємодії своїх виборних представників [8, с. 32]. У цьому ж дусі висловлюється Дж. Сарторі, котрий визначає демократію як процедуру (механізм) наділення народу владою та перетворення правителів на сприйнятливих до його думки, що означає важливість тих норм, які, по-перше, стосуються обрання керівників, по-друге, забезпечують відповідність їхніх рішень очікуванням підлеглих, а також реалізації політичної відповідальності [9, с. 41].

Вважаючи недостатнім визначення демократичного режиму лише крізь призму конкурентних виборів, Г. О'Доннелл і Ф. Шміттєр сконструювали так званий процедурний мінімум демократії, до складу якого, крім всезагального виборчого права для дорослих, входять таємність голосування, регулярність проведення виборів, визнання свободи заснування та фактичний доступ до об'єднань, відповідальність виконавчої влади перед іншими суб'єктами політики. Вони запропонували також групу допоміжних критеріїв, до котрих належать відповідальність публічної адміністрації, інстанційність у судовому процесі, громадське фінансування партій, необмежений доступ до інформації та ротация влади [3, с. 93]. Наголосимо на тому факті, що дослідники не обмежуються аналізом нормативних елементів, акцентуючи на значенні їхнього фактичного застосування, оскільки ступінь реалізації взірців поведінки, які містяться в політичних нормах, засвідчують рівень демократизму системи. Такого погляду дотримується і С. Гантінгтон. Він стверджує, що процедурні дефініції демократії особливо придатні в порівняльних дослідженнях, оскільки є аналітично точними й емпірично співвіднесеними, завдяки чому поняття демократії стає корисним. Окрім того, вони допомагають здійснити оцінку ступеня, в якому ці системи є демократичні [7, с.20].

І в цьому контексті знову зазначимо практичну цінність розуміння демократії як ознаки, що відображає ступінь відповідності суспільно-політичної дійсності (фактів) своєму ідеалу (нормам). За словами Дж. Сарторі, питання: чим є демократія та скільки демократії – слушні й комплементарні, а не такі, що суперечать одне одному. Причому їх треба розглядати саме в такій послідовності, оскільки доки не визначимо, чим є певна річ (і чим не є), доти ми не можемо визначити, в якому ступені вона є тим чимось [9, с. 231].

Отже, твердження, що в державі діє всезагальне виборче право, не засвідчує користування ним усіма громадянами. Гарантування свободи слова не є рівнозначне фактичній відсутності цензури (хоча б неформальної). Забезпечення доступу до інформації не повинно означати, нібито всі питання та проблеми, які цікавлять громадську думку, насправді оприлюднені. Таких прикладів можна навести значно більше. Саме тому, на наш погляд, рацію мають ті дослідники, котрі акцентують саме на кількісному вимірі демократизму (визначенні його ступеню) та формують каталог змінних (індикаторів), які допомагають, по-перше, визначити, чи є (або ні) той чи інший політичний режим демократичним і, по-друге, визначити рівень (ступінь) його демократизму. Це загалом відповідає тій логічній конструкції Дж. Сарторі, про яку вже йшлося.

Такий підхід до розуміння демократії започаткував згадуваний уже Р. Даль. Наскільки для Й. Шумпетера демократією є кожна політична система, де відбуваються циклічні й конкурентні вибори (незалежно від того, чиї інтереси реалізують правителі), настільки вихідним пунктом аналізу Р. Даля є твердження, що демократія означає певний ідеальний стан, який у дійсності ніколи та ніде не був здійснений. Демократія для нього становить своєрідну політичну візію – візію системи, де всі її члени вважаються взаємно рівними, користуються атрибутом колективної суверенності, наділені всіма можливостями, засобами й інституціями, необхідними для управління. Таке тлумачення належить до субстанційного підходу до розуміння демократії, що посиляється на необхідність забезпечення визначеного, бажаного стану [6, с.23]. Отже, окремі системи можуть розвиватися в цьому напрямі, не доходячи, проте, до повного ідеалу. Вони всі містяться на осі визначеної полюсами ідеальної демократії й ідеальної автократії, але найближче до першого розташовані режими, котрі Р. Даль окреслив як поліархії.

Ми вже згадували, що, на думку американського вченого, політична система для того, аби бути демократичною має відповідати п'яти критеріям. Це, по-перше, реальна участь (після того, коли об'єднання прийме рішення, всі його члени повинні мати рівні й реальні можливості висловлення своїх поглядів на цю тему іншим членам). По-друге, рівне право голосу (коли доходить до ухвалення рішень, які торкаються діяльності об'єднання, кожен член повинен мати рівну та реальну можливість голосування, а всі голоси – розцінюватись рівнозначно). По-третє, освічене розуміння (кожен член повинен мати рівні й реальні можливості отримання інформації про різні можливі рішення та про їхні ймовірні результати). По-четверте, нагляд над прийнятими завданнями (кожен член повинен мати можливість вирішувати, в якій формі та які завдання будуть ухвалені. Тож, рішення об'єднання завжди можуть бути змінені його членами, коли тільки вони цього захочуть). По-п'яте, інклюзія дорослих (всім, або майже всім, хто постійно мешкає на певній території, необхідно мати повний набір громадянських прав, що виникають з попередніх чотирьох критеріїв). Основу цих критеріїв, за Р. Далем, повинен становити принцип політичної рівності всіх членів об'єднання: вони мусять розцінюватись як такі, що мають рівну кваліфікацію для участі в процесі ухвалення рішення об'єднанням [5, с. 38–39].

Для такого ж великого організму як держава, на думку дослідника, необхідною є наявність таких інституцій, котрі б сприяли виконанню зазначених критеріїв: 1) гарантована конституцією виборність представників, за допомогою яких

здійснюється контроль над урядом; 2) регулярне та періодичне проведення вільних і чесних виборів, у процесі котрих унеможливлене застосування механізму примусу; 3) всезагальне виборче право, коли практично все доросле населення має право брати участь у виборах; 4) право бути обраним до органів влади: практично все доросле населення отримує це право, хоча віковий ценз для права бути обраним може бути більшим, аніж для права брати участь у виборах; 5) свобода самовираження: громадяни без страху бути покараними мають право на свободу висловлювати думку з широкого кола проблем, у тому числі й критику органів влади, уряду, режиму, соціально-економічного устрою та панівної ідеології; 6) альтернативна інформація: громадяни можуть вимагати альтернативних джерел інформації; крім того, ці альтернативні джерела реально існують і охороняються законами; 7) автономія асоціацій: для реалізації своїх багатоманітних прав, разом з уже переліченими, громадяни мають право створювати відносно незалежні асоціації й організації, зокрема й незалежні політичні партії та групи за інтересами [5, с. 58].

Розглядаючи питання, чому в одних країнах складається стійка поліархія, а в інших ні, Р. Даль вирізняє умови, котрі збільшують шанси на утвердження поліархії: політичні лідери для здобуття й утримання влади не повинні використовувати засоби насильницького примусу, тобто силові структури (армію та поліцію); військові й політичні організації мають перебувати під громадянським контролем (з огляду на те, що такий контроль присутній і в окремих недемократичних країнах, ті цивільні особи, які контролюють армію та поліцію, самі мають бути залучені до демократичного процесу); наявність сучасного динамічного суспільства, ґрунтованого на плюралістичних принципах; конфліктний потенціал субкультурного плюралізму має бути врівноважений високим рівнем терпимості (однією з найважливіших умов установаження такої терпимості Р. Даль називає вміння політичних лідерів тих чи інших країн з великими субкультурними розмежуваннями створити консолідаційні механізми врегулювання суперечок, відповідно до котрих усі важливі політичні рішення потребують згоди лідерів основних субкультур); серед громадян держави, особливо серед політично активних прошарків, необхідно є наявність політичної культури та переконань, які б тяжіли до ідей демократії та поліархії [1, с. 48].

Цінність концепції Р. Даля полягає у тому, що вона дає змогу усунути недоліки мінімалістського підходу. Так, на думку багатьох авторів, «виборна демократія», яка зводиться лише до факту проведення циклічних та конкурентних виборів без урахування політичних свобод та обмежень арбітральності влади, є демократією формальною та неповною. Згідно з Л. Даймондом і С. Гантінгтоном, такий демократії протилежна демократія ліберальна (повна). Вона забезпечує не лише свободу політичної експресії, участі і об'єднання, а й охорону прав меншостей, обмеження маніпулювання виборчими системами, обмеження виконавчої влади, незалежність ЗМІ від уряду, незалежність судів [3, с. 94]. Дослідники Ф. Шміттер і Т. Карл називають «електоралізм» – віру в те, що вибори самі собою здатні спрямувати політичну активність у русло мирного суперництва між елітами та легітимно наділити переможця законодавчою владою від імені суспільства, помилкою. І хоча періодичні вибори дуже важливі для демократичної системи, вони лише дають змогу громадянам надати перевагу одній зі стратегій, котрі пропонують політичні партії, а в період між виборами громадяни можуть впливати на державну політику за допомогою інших інституцій: об'єднань за інтересами, громадських рухів, місцевих угруповань,

профспілок тощо [8, с. 31]. Так само, як і Р. Даль, учені звертають увагу на те, що принципи демократії абстрактні й можуть давати початок різноманітним інститутам та підтипам режимів. Однак для демократичного розвитку необхідним є дотримання певних процедурних норм та охорона громадянських прав.

Наголошуючи, що всяке неправове суспільство – суспільство, яке не обмежує себе подібними нормами та не дотримується таких процедур – не може бути визнане демократичним, дослідники посилаються на визначені Р. Далем критерії сучасної політичної демократії або поліархії. Попри те, що для більшості теоретиків ці сім умов вичерпують сутність демократії, Ф. Шміттер та Т. Карл пропонують додати ще дві: 1) обрані народом офіційні особи повинні мати можливість здійснювати свої конституційні повноваження, не наражаючись на протидію (навіть неформальну) з боку невиборних офіційних осіб (загроза демократії виникає тоді, коли військові або працівники державних установ можуть діяти незалежно від виборних керівників та, тим паче, накладати вето на рішення народних обранців); 2) політичні рішення в державі мають ухвалюватись незалежно від тиску інших, імовірно, значно потужніших політичних систем (цей критерій допомагає відповісти на питання, чи насправді демократичною є система, коли виборні керівники не здатні ухвалити обов'язкові для всіх рішення без їхнього затвердження ззовні) [8, с. 33].

Отже, незважаючи на відмову Р. Дала від аналізу зв'язків між суспільними, культурними та зовнішніми (міжнародними) чинниками та конкретними політичними рішеннями, котрі відрізняються (іноді навіть в значному ступені) в окремих поліархях, його аналітична модель дослідження сучасної демократії є універсальною конструкцією, яка дає змогу систематизувати її (демократії) основні ознаки і на цьому тлі провести розмежування між демократичними та недемократичними політичними режимами, визначити ступінь демократичного розвитку в кожній окремій державі.

На нашу думку, до запропонованого Р. Далем та доповненого Ф. Шміттером і Т. Карл каталогу інституціональних гарантій поліархії необхідно додати ще два пункти: 1) шанування й охорона прав будь-яких меншин (за твердженням Дж. Сарторі, саме це є необхідною умовою функціонування демократії [9, с. 52]); 2) забезпечення артикуляції та реалізації інтересів більшості соціальних груп суспільства, що означає відмову від вирішення однієї чи декількох груп, наділених у цьому питанні тими або іншими преференціями. І саме у такому вигляді цей каталог може бути прийнятий нами у якості комплексу індикаторів, які свідчать про те, чи є той або інший політичний режим демократичним, та які відіграють першочергову роль у визначенні ступеня демократизму певної політичної системи порівняно з іншими.

Підсумовуючи, ми можемо констатувати, що феномен демократії потребує як нормативної (чим вона повинна бути в ідеалі), так і процедурної (чим вона є фактично) дефініції. Остання виконує функцію операціоналізації нормативних визначень демократії, конвертуючи її визначення на кшталт «влада народу, яке здійснюється народом заради народу» в чіткий каталог індикаторів (критеріїв) демократичного політичного режиму. Звернення до цього каталогу дає змогу фіксувати в контексті порівняльних досліджень відмінності між різними типами демократичних режимів, визначаючи ступінь їхньої відповідності демократичному ідеалу (нормативній дефініції демократії), та ідентифікувати належність того іншого режиму до розряду демократичних. Однак зведення каталогу демократичних

процедур лише до проведення періодичних та конкурентних виборів (так звана мінімалістська традиція розуміння демократії) є абсолютно некоректним, оскільки такий підхід не в змозі відобразити суть сучасної демократії, яка виходить далеко за межі виборчих процедур.

Список використаної літератури

1. *Даль Р.* Предпосылки возникновения и утверждения полиархий / Р. Даль //Полис. – 2002. – № 6. – С.34–56.
2. *Шумпетер Й.* Капіталізм, соціалізм і демократія / Й. Шумпетер; пер. з англ. В. Ружицький, П. Тарашук. – К.: Основи, 1995. – 527 с.
3. *Antoszewski A.* Reżim polityczny / A. Antoszewski //Studia z teorii polityki /pod red. A.W. Jabłońskiego i L. Sobkowiaka. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1998. – Том I. – S. 89–104.
4. *Beyme K. von* Współczesne teorie polityczne / K. Von Beyme; przełożył J. Łoziński. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, 2005. – 344 s.
5. *Dahl R.* O demokracji / R. Dahl; przełożył M. Król. – Kraków: Znak, 2000. – 190 s.
6. *Demokracje zachodnioeuropejskie. Analiza porównawcza* /pod red. A. Antoszewskiego i R. Herbuta. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1997. – 348 s.
7. *Huntington S.* Trzecia fala demokracji / S. Huntington; przełożył A. Dziurdziuk. – Warszawa: PWN, 1995. – 326 s.
8. *Karl T.* Czym jest demokracja... i czym nie jest? / T. Karl, P. Schmitter // Władza i społeczeństwo. Antologia tekstów z zakresu socjologii polityki /pod red. J. Szczupaczyńskiego. – Warszawa: Scholar, 1995. – Część 1. – S. 28–38.
9. *Sartori G.* Teoria demokracji / G. Sartori; przełożyli P. Amsterdamski, D. Grinberg. – Warszawa: PWN, 1994. – 641 s.

Стаття надійшла до редколегії 15.04.2014

Прийнята до друку 10.05.2014

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL APPROACHES TOWARDS CONCEPTUALIZATION OF DEMOCRATIC POLITICAL REGIME

Gennadiy Shipunov

Ivan Franko National University of Lviv, Institute of Philosophy

Department of theory and history of political science

Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine

e-mail: gennadijshipunov@yandex.ua

The necessity of theoretical consequential and empirically adequate analysis of democratic political regimes requires the formation of an effective research strategy. Working on this premise the main approaches towards conceptualization of the phenomenon of democracy have been analyzed and systematized. The main indicators identifying a certain regime as belonging to the category of

democratic ones have been distinguished. These indicators allow determining the extent of its compliance with democratic ideals (normative definition of democracy).

Key words: democracy, polyarchy, democratic political regime, electoral democracy, liberal democracy, electoralism.

ДЕМОКРАТИЧЕСКИЙ ПОЛИТИЧЕСКИЙ РЕЖИМ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ОПРЕДЕЛЕНИЮ

Геннадий Шипунов

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
философский факультет, кафедра теории и истории политической науки
ул. Университетская, 1, 79000, Львов, Украина,
e-mail: gennadijshipunov@yandex.ua*

Необходимость теоретически последовательного и эмпирически адекватного анализа демократических политических режимов требует формирования эффективной исследовательской стратегии. Исходя из этого, в статье проанализированы и систематизированы основные подходы к концептуализации феномена демократии. На этой основе выделены главные индикаторы демократического политического режима, которые дают возможность идентифицировать принадлежность того или иного режима к разряду демократических, а также определить степень его соответствия демократическому идеалу (нормативной дефиниции демократии).

Ключевые слова: демократия, полиархия, демократический политический режим, электоральная демократия, либеральная демократия, электорализм.

УДК 323(477)

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ІНСТИТУЦІЙНОГО АНАЛІЗУ

Сергій Орлов

*Львівський державний університет внутрішніх справ,
кафедра філософії, політології та юридичної логіки
вул. Городоцька, 26, 79007, Львів, Україна,
filosof@lvduvs.edu.ua*

Досліджено особливості інституційних процесів у контексті політичної транзитивності українського суспільства. Запропоновані прикладні кроки щодо якісних змін інституційної системи політичної влади в Україні.

Ключові слова: трансформація, політична транзитивність, політична інституційна система, політичний інститут, інститути державної влади, інститути політичної участі, парадигма самоорганізації політичних інститутів.

Сучасні форми та способи змін політичної реальності потребують адекватної оцінки й осмислення таких складних трансформаційних процесів. Особливе місце в таких дослідженнях мають посідати насамперед проблемами логіки змін, детермінанти, що визначають динаміку транзиту, суб'єкти та об'єкти політичних трансформацій, а головне – оцінка наслідків таких дій, дотримуючись завдань демократизації системи суспільно-політичних відносин. Уся система трансформацій в сучасній молодій Українській державі – це вже не тільки і не стільки час продовження пошуку соціально-політичного впровадження та геостратегічної ідентичності, скільки період суттєвої трансформації соціально-політичної сфери суспільства, в процесі якого формується багатокомпонентна, сукупна та відповідна вимогам сьогодення інституційна система суспільства. Тут йдеться насамперед про можливість украй стислої в історичному часі корінної зміни соціально-політичної інституційної системи, а про становлення в Україні принципово нової цілісної інституційної системи в національно-державному, економічному, політичному та духовно-культурному аспектах.

Пов'язуючи процеси політичної трансформації суспільства з його інституційною системою, зауважимо: ігнорування інституційних основ соціального життя є безпосередньою передмовою виникнення соціальної (системної) кризи, яка має місце сьогодні в українському суспільстві. Тобто існуюча деінституціоналізація суспільства (інститути перестали відповідати нормам та принципам соціального прогресу, ефективно виконувати свої функції) привела соціально-політичні інститути до вкрай низького кредиту довіри громадян, а це неминуче спричиняє руйнування соціально-політичного порядку, критичного рівня соціальної нестабільності, соціально-політичної конфронтації, розвалу економіки, соціальних безладів і нового "інституційного перевороту", в кінцевому ж підсумку – до авторитарної або

тоталітарної політичних систем. Саме у такому векторі сценарії розвитку й відбувається нинішній процес політичної транзитивності українського суспільства.

Головна небезпека полягала саме у тому, що політичний устрій інтенсивно відтворював "стару" суперечність між інтересами суспільства (більшості громадян) і державою (владною елітою – "псевдоелітою") та партією влади; між утворюючою демократичною формою нового політичного устрою і його існуючим олігархічним змістом. Причому як засвідчує практика, ці антагоністичні розбіжності щоденно посилювалися, а суперечність набувала ознак "революційної" конфліктної ситуації. Так, останні соціологічні дослідження переконливо підтвердили, з одного боку, наростання такої ситуації, а з іншого – відчуження народу від інститутів влади і політичних процесів. Жоден соціологічний показник не засвідчує підтримку більшістю громадян України існуючих політичних реалій. Отже, проблема трансформації інституційного середовища, суть котрої – якісно нове переродження всієї соціальної системи, є вирішальною в процесі демократичного транзиту України. Лише усвідомивши об'єктивну внутрішню логіку таких процесів, можна дійти адекватних висновків зробити адекватні висновки стосовно формування нової стратегії інституційного розвитку (демократичного вектора) нашого суспільства.

У цьому контексті одне з найгостріших завдань нашого суспільства пов'язана саме з трансформацією існуючої політичної інституційної системи суспільства та формуванням нових дієвих політичних інститутів. Тут відразу констатуємо негативно налаштовану інституційну недостатність, тобто функціональну неспроможність політичних інститутів позитивно відтворюватись і відтворювати специфіку періоду політичної транзитивності суспільства.

З цього приводу, на нашу думку, провали інституційних та й інших реформ в Україні, так як і в багатьох державах пострадянського простору, спричинені зовсім не тим, що погано здійснюється взагалі «ефективна політика» інститутів політичної системи. Причини невдач набагато глибші, вони укорінені в нерозумінні реформаторами (владною) самих засад процесу інституційних реформ, державного управління та ринкової економіки. Системна криза, яка має місце сьогодні в Україні, – є наслідок саме несумісності зазначених елементів інституційної системи соціуму.

Тому для України архіважливо усвідомити необхідність сучасного наукового переосмислення самої ролі й змісту політичних інститутів у сучасних економічних і соціальних процесах, з'ясувати те, що вони не лише впливають на діяльність соціальних процесів, а й покладені в саму їхню основу. Це означає, що життєво необхідна цілісна (системна) концепція, покликана, з одного боку, дати переконливі відповіді на питання про те, як самостворюються та самоорганізуються, відповідно до об'єктивних вимог часу нові інституційні утворення, у який спосіб традиційні інститути можуть модернізуватись, змінювати стратегію і тактику діяльності, функціонально консолідуєчи, системно взаємодіяти у контексті якісного відтворення різноманітних інтересів суспільства. Відповіді на ці питання повинні стати підвалинами для методології та методики нового інституційного будівництва. Така концепція має розглядати окремі інституційні утворення, а саме інституційну систему – цілісну самоорганізуючу сукупність взаємопов'язаних та взаємообумовлених інституційних утворень. Тому сучасна інституційна динаміка може бути лише пов'язана зі самоорганізаційною складовою і становить радше неформальний

характер. У процесі такої динаміки можна загалом виокремити два основних механізми трансформації. Перший полягає в безперервному процесі відтворення самоорганізації неформальних інституційних механізмів та норм, їхній підтримці через постійне практичне відтворення. Другий – у біфуркаційній, глибинній трансформації аспекту самоорганізації інституційних утворень, інтегрованість відносин між ними.

З цього приводу, ми вважаємо що, процес трансформації інституційної політичної системи урахувавши її демократичний конструкт, змістовно повинен містити такі суттєві характеристики:

- якісну нелінійну реструктуризацію всієї політичної інституціональної системи, демократичних способів її взаємовідносин з соціальним середовищем (синергетична парадигма);

- внутрішню, структурну трансформацію політичних інститутів, їхню реструктуризацію на основі принципів самоорганізації, ефективності й соціальної цілеспрямованості;

- зміну способів взаємодії між формуваннями у межах однієї політичної системи, за збереження її якісних функціональних характеристик;

- подолання цивілізованими демократичними методами розколу та налагодження консенсусу між державними й громадянськими політичними інститутами в поглядах на процес здійснення демократичного транзиту суспільства;

- підвищення потенційних можливостей, рівня і статусу політичних інститутів як головних суб'єктів демократичного транзиту;

- засвоєння усіма формуваннями політичної системи суспільства глибинних цінностей та норм політичного (демократичного) процесу.

Загалом, перебуваючи у стані політичної трансформації, Українська держава специфічно вирішує нагальні проблеми й дає власні відповіді на виклики часу. Ми вже зазначали, українське суспільство можна зарахувати до країн "демократичного транзиту" з явною кризою ідентичності. Тобто у ній, як державі транзитивного типу, спостерігається ситуація тривалої хиткої рівноваги, першочергове завдання котрої – утримати суспільство, її інституційну систему в рамках "неполярних" політичних інститутів, їх дій та лідерів, неавторитарного вектора розвитку. Отже, оцінюючи весь процес трансформації інституційної системи як єдиного цілого, простежуємо в його "траєкторії" певні особливості. Розглянемо головні з них.

По-перше – конфлікт інтересів суб'єктів політичних відносин, лідерів, інших акторів, наявність позитивних, конструктивних, і негативних, дезорганізуючих тенденцій у процесах демократичної транзитивності суспільства.

По-друге, трансформації, котрі здійснювала керуюча еліта, суттєво не змінюють ситуації в інституційній системі суспільства, соціумі у цілому, по суті не руйнують засад, що склалися у пострадянській дійсності. Нова влада не вносила істотних змін в інституційну систему суспільства, утворення нової системи політичних інститутів. Звісно, на перший погляд, ситуація у цьому контексті дещо змінювалася, хоча насправді залишалася колишньою.

По-третє, проблеми інституційної системи ще укоріненні в особливостях пострадянського політичного розвитку регіонів, відсутності відповідних умов, котрі формують виникнення модерних інституційних утворень та нового структурного інституційного дизайну. Тут на першому місці постає проблема оптимізації взаємодії між інститутами президентства, парламенту, виконавчої влади, політичних партій

та інститутів громадянського суспільства, а також зміна правил гри між ними на основах закону, відповідальності й фаховості.

І нарешті, по-четверте: хвилеподібний характер транзитивного розвитку інституційних процесів; позитивна уява та відношення громадян до демократичних реформ, цінностей та ідеалів змінюється виразно протилежним та негативним, тобто – реакційним.

Перспектива переходу українського суспільства до внутрішньо несуперечливої політичної інституційної системи пов'язана з можливістю розвитку так званої неоінституційної політики, ґрунтованої на активності самодіяльних соціальних рухів та організацій, які сприяють освоєнню неоінституційного простору і нових форм демократичної, правової культури. З цього огляду політичні інститути повинні стати необхідною умовою й ініціаторами розвитку суспільства, взяти на себе роль головного агента інкорпорації, забезпечуючи процес економічної і політичної інтеграції, тобто повинні діяти як такі інститути, що організують та спрямовують національну внутрішню та міжнародну політику й порядок на новий історичний курс демократичного розвитку. Зауважимо, що політичні інститути як триєдина системна цілісність – установа, організація, норми, котрі діють у сфері соціально-політичних відносин, покликані насамперед забезпечити здійснення політичної влади у суспільстві, слугувати задоволенню соціально-політичних інтересів громадян, виконувати управлінські функції, бути інтеграційним чинником упорядкування політичних відносин, підтримувати санкціонований суспільством порядок, погоджувати інтереси і регулювання конфліктів між політичними силами, їхніми лідерами. Зазвичай, політичні формування виникають унаслідок боротьби за владу і розподіл ресурсів. Тому падіння ефективності інституційної системи пов'язане передусім з кризою легітимності політичної влади, що неминуче спричиняє необхідність інституційних змін.

Політичні інститути, як і політичні відносини й інтереси, змінюються разом зі зміною суспільних систем, котрим вони належать, а також у розумінні людьми ролі інститутів, їх значення в конкретно-історичній ситуації. Ми дотримуємось того, що політичні інститути підрозділяються на інститути політичної влади й інститути політичної участі. До перших належать інститути, які здійснюють політичну владу на різному ієрархічному рівні, до других – інститути участі, відносно стійкі утворення, до складу котрих зараховують – політичні й громадські організації та структури, що підтримують офіційно або не підтримують прийняті норми і правила, регулюючі відносини суспільного життя. Сукупність політичних інститутів становлять політичну інституційну систему суспільства як певну відповідну цілісність, що відтворює інтереси, органічну взаємодію суб'єктів політики й інших елементів політичної дійсності. Механізм політичної влади визначається характером діяльності політичних інститутів, використовуваних ними засобів і методів.

Беручи до уваги це визначення, процес дизайну розвитку інституційного середовища розглянемо як формування нових соціально-політичних інститутів у трьох аспектах:

1. Затвердження суспільством нових соціальних правил (законів, нормативних структур, традицій і системи цінностей).

2. Виникнення інституційних утворень з легальним статусом і наявністю нової інституційної інфраструктури, що формально забезпечує реалізацію регулятивних функцій та порядок дотримання даних правил;

3. Виховання такого відношення громадян до соціальних правил та організаційних структур, яке відображає їх згоду з інституційним порядком [1, с. 9 – 10].

Надалі ми виходитимемо з того, що політичні інститути мають різний статус і неоднаковий рівень легітимності у суспільстві, а відповідно – різний ступінь впливу на процеси політичної трансформації суспільства. Причому серед них найповноціннішим інтеграційним і стабілізуючим потенціалом володіють лише ті, на нашу думку, котрі мають всі інституційні атрибути, тобто не тільки легальністю, легітимністю й інституційною інфраструктурою, динамічністю та ефективністю, а й здібністю до самоорганізації, саморозвитку та інновацій.

Стосовно легітимності інститутів політичної влади то вона є саме формою підтримки, виправдання правомірності застосування влади та здійснення конкретної форми правління державою загалом, або його окремими її структурними підрозділами. Легітимність політичних інститутів багато в чому визначається розумінням значною частиною населення їхньої необхідності й інформованості про їхню діяльність, що неможливо без наявності каналів безпосередньої взаємодії між інститутами та широкими верствами населення.

Проблема динамічного взаємозв'язку громадської думки і політичних інститутів актуалізується в трансформаційні періоди і зміни політичної інституційної системи. Адже, власне, тоді особливо гостро постає питання про визнання більшістю населення легітимності нових і традиційних інститутів, котрі починають змінюватись, що й підвищує роль громадської думки про необхідність і доцільності таких інститутів. У цьому процесі можна вирізнити три основні проблеми: 1) з'ясувати, що нові політичні інститути не відразу завойовують визнання громадськості; 2) без дієвих роз'яснювальних кампаній, у тому числі в ЗМІ, без підтримки впливових політичних сил та лідерів нові політичні інститути не здатні вийти на політичну арену; 3) більшість існуючих, традиційних політичних інститутів не мають підтримки, звісно – і легітимності (визнання) у більшості населення в зв'язку з їх неефективністю та здатністю вирішення проблем, які виникають у суспільстві.

Тому для держав транзитивного типу, котрі перебувають у процесі демократизації (демократичного транзиту) актуальною є проблема ефективності політичних інститутів у поєднанні з демократичністю. Ця теза дуже важлива для України й інших держав пострадянського простору, де поширена думка про принципову неефективність демократичних інститутів, не відповідних національним традиціям держави. Аналіз ефективного становлення демократичного розвитку дає змогу стверджувати: демократичні політичні інститути стають ефективними лише внаслідок тривалого процесу їхньої адаптації до умов і традицій конкретного суспільства, і це засвідчує передовий досвід демократичного розвитку в країнах Заходу. Отже, становлення демократичних політичних інститутів і в Україні, і в інших транзитивних державах пояснюється зовсім не в сумісності демократії та її інститутів з національними традиціями і нормами, а тим, що вони можуть стати ефективними лише поступово адаптуючись до реальних політичних процесів. «Аби прийти до демократії, – стверджує американський політолог Д. Раствоу, – потрібно не

копіювати конституційних законів чи парламентської практики якоїсь уже існуючої демократії, а здатність чесно поглянути на свої специфічні конфлікти й уміння винайти або запозичити ефективні механізми їхнього розв'язання» [2, с. 6–7]. У цьому контексті можна допустити, що розвиток нових політичних інститутів проходить три базові фази. Перша – це фаза легалізації інституту, його організаційно-правового формування та становлення. Друга – фаза легітимізації, соціалізації та інтеріоризації, активна адаптація інституту в суспільстві, суспільній свідомості, відповідність демократичним традиціям та нормам. Третя – це фаза зростання ефективності й спроможності інституту до самоорганізаційних (синергетичних) процесів. Друга фаза, як підтверджує практика, є найскладнішою та найтривалішою, впродовж якої можуть здійснюватись авторитарні спроби затвердження демократичних норм та цінностей. Довід передових країн, з розвинутою системою демократії засвідчує, що ключова проблема, від розв'язання якої залежить ефективність політичних інститутів, – їхня соціальна спрямованість на користь інтересам не політичної еліти чи олігархам, а саме широким верствами населення, тобто демократичної спрямованості. У державах, де вдавалося поєднати демократичні інститути зі сильною соціальною політикою, такі інститути набули необхідної міцності й стійкості. У державах транзитивного типу, в Україні зокрема, зазвичай не вдалось об'єднати ці процеси, і довіра таких інститутів становить рідкісне виключення.

Аналіз отриманих даних підтверджує, що кредит довіри до інститутів влади, зокрема Верховній Раді, уряду, місцевій владі, політичним партіям (на березень–травень 2012 р.) практично не зріс. Більшість респондентів – 62,3% не довіряють нікому. Так, на запитання «Чи довіряєте Ви теперішній владі?» – лише 13,6% респондентів розраховували на силу президентської влади; 11,9% – опитаних мають недовіру до Верховної Ради; лише 11,3% – мають довіру до уряду; 6,15% – до політичних партій. Що ж стосується міської влади, на запитання «Ваше відношення до міської влади?» тільки – 37,12% респондентів відповіли, що довіряють місцевій владі. На запитання «У чому Ви вбачаєте причину нестабільності влади» – 38,7% респондентів заявляють: це бажання службовців вирішувати особисті проблеми; 43,1% – питання розподілу землі; 18,9% – розподіл влади; 12,5% – некомпетентність управлінського персоналу. Однією з найзначніших негативних проблем у системі інститутів державної влади залишалася проблема корупції влади. Скажімо, на запитання: «На Ваш погляд чи є корупція в органах державної влади?» – 66,9% вважали, що влада – найкорумпованіший державний інститут. На запитання: «З ким Ви більше пов'яжете свої надії?» – 67,13% розраховували на власні сили; лише 14,7% свою надію пов'язують з Президентом України; 9,63% – з урядом; 5,23% – з Верховною Радою, 5,1% – з опозицією. Отже, кредит довіри громадян до інститутів державної влади у суспільстві, її реформаційних змін не збільшився, а за певними позиціями був регрес. На запитання: «Які, на Ваш погляд, проблеми значущі для Вас? (треба було вибрати до трьох варіантів)» – 76,7% (зокрема старшого віку) вважали – низький рівень зарплат та пенсій; зростання цін – 65%; 47,3% – нестабільна політична ситуація в країні; 18,3% – відсутність продуманих реформ; 16,7% – некомпетентність влади.

Відчуження більшої частини населення, в тому числі молоді, від влади, виявляється у відсутності їхнього бажання звертатися до неї, брати участь у процесах

місцевого самоврядування. Наприклад, не беруть жодної участі у справах міста 57,4% респондентів; 37,6% опитаних заявляють, що це для них нецікаво; причому понад 80% опитаного населення зазначили на відсутність можливості брати участь у місцевому самоврядуванні. Така ж відповідь і на запитання: «Ви член будь-яких політичних партій чи організацій?» – 62% заявляли: ні, та не хочуть брати участі у їхній діяльності; 33,2% – також відповідали: ні, та не хотілось би бути їхніми членами; тільки 7,85 % є дійсними членами таких інститутів. Однак, на питання: «Бачите Ви паростки формування громадянського суспільства в Україні?» – більшість громадян вважали: в державі – 57,3% ; у регіоні – 61,5%, тому це занадто рано говорити про розвиток громадянського суспільства в Україні. А це підтверджує той факт, що громадянське суспільство в Україні, як і в інших держав транзитивного типу ще має попереду тривалий шлях самоорганізації. На питання: «На Ваш погляд, що сьогодні необхідно для відродження України?» (респондентам було рекомендовано вибрати лише три варіанти відповіді зі семи): 74,15% акцентували саме на ліквідації корупції у владі; 43,7% – на впровадженні реальних реформ; 61,2% – на зміцненні влади; 49,3% – на реструктуризації економіки [2].

З цього приводу виникає запитання: "Коли до існуючих (традиційних) політичних інститутів, у тому числі інститутів державної влади кредит довіри громадян достатньо низький, що, безумовно, впливає на їхню функціональну продуктивність та легітимність у суспільстві, а нових легітимних демократичних інститутів не створено, то які ж інституційні формування можуть виконувати достатньо ефективно регулятивні, інтеграційні й стабілізуючі функції?" Для відповіді на це питання необхідно розглянути особливий характер сучасного інституціонального процесу в українському суспільстві, сутність якого можна визначити феноменом подвійної інституціоналізації. До речі, таких, трансформаційних змін сьогодні зазнають практично всі держави пострадянського простору. Достатньо глибоко цей феномен досліджений у працях вітчизняних соціологів Е. Головахи і Н. Паніної. Тут наголошено: лише за подвійної інституалізації забезпечується вельми своєрідна інституційна повноцінність українського суспільства, ґрунтованого на згоді людей жити в такому інституційному просторі, де діють і старі, й нові інститути, котрі забезпечують своїм суперечливим співіснуванням наявність всіх необхідних для соціальної інтеграції та стабільності атрибутів інституальності. Причому подвійна інституалізація – феномен тимчасовий і гальмує процес демократичної трансформації суспільства. Створюючи рольову, нормативну й інфраструктурну переважаність інституційного простору, вона постійно відтворює у більшості людей відчуття соціальної безпорадності, незадоволення соціальним становищем. Їх згода жити в умовах подвійного інституційного навантаження є радше вимушеною й обумовленою особливостями соціально-культурного типу, історичний досвід якого все ще зберігає страх перед остаточною відмовою від старої інституційної системи, а новий пострадянський досвід засвідчує безперспективність роздвоєного інституційного порядку. Через подвійне нормативно-рольове навантаження в пострадянському суспільстві практично не залишається місця для неінституалізаційного соціального простору, що, на переконання дослідників соціального капіталу і нових соціальних рухів, і становить джерело сучасного демократичного розвитку суспільства, інституційних інновацій, котрі забезпечують розвиток гармонійних суспільних відносин. Пояснити

такі своєрідні соціальні феномени з погляду інституційної теорії можна двома гіпотетичними припущеннями: 1) деінституціоналізація була лише демонстративною і не торкнулася глибинних основ інституційного порядку, внаслідок чого старі інститути в нових соціальних умовах зберегли регулятивну функцію; 2) становлення нових соціальних інститутів відбувалося такими самими швидкими темпами, як і руйнування старих, а тому модерні інститути змогли виконати компенсаторну інтегруючу і стабілізуючу функції [1, с. 16–17].

Саме тому недовіра більшості громадян до політичних інститутів, особливо інститутів державної влади, відчуття своєї безпорадності й неповноцінності перед державою, владою, залежності від її “гідних” лідерів – зворотний бік феномену подвійної інституалізації. Єдиний шлях підвищення рівня суспільної довіри до таких інститутів у випадку, коли останні почнуть у суспільстві набувати легітимного статусу, людського визнання, – передусім не декларативне їхнє інституційне заснування, сформоване не «зверху», а на згоді людей, їхній участі в політичній діяльності, нових демократичних принципах та нормах. Тільки у цьому випадку інституційна політична система почне набувати в суспільстві нового – демократичного характеру та сенсу.

Відтак необхідні серйозні радикальні якісні перетворення. У цьому складному суперечливому процесі визначимо *декілька вагомих проблем*. Однак спершу зауважимо принципову позицію, сутність якої полягає ось у чому. Функціональність політичних інститутів втрачається, оскільки учасниками процесів у них є не стільки самі громадяни як суб'єкти політики, скільки корумповані, прагнучі влади окремі політичні сили, котрі прагнуть до влади, що й призводить до формалізації й омертвіння самоорганізаційної природи цих інститутів і самоуправлінського буття суспільства. За таких умов, переважно, не спрацьовують не лише косметичні трансформації, а й реформи самої радикальної властивості, бо вони охоплюють окремі, а то й зовнішні аспекти чи процеси функціонування соціуму, залишаючи суттєве поза змінами. Отже, не спонукають до саморозвитку, а компенсують його відсутність, спричиняючи істотні й безповоротні витрати. Вихід із цієї ситуації існує, він знайдений досвідом багатьох розвинутих держав, застосування якого в Україні потребує відповідно творчого ідентифікованого мислення, фактичної зміни практикуючих традиційних підходів. Йдеться не стільки про децентралізацію й деконцентрацію інституційної системи влади, скільки у визначенні й визнанні потреби їх нового інституційного устрою у вигляді відправної точки, складової частини політичної трансформації.

Перша проблема, що необхідно вирішити, полягає в з'ясуванні того, як інституційна система, її політичні інститути можуть адекватно реагувати, тобто відображати, охоплювати та відтворювати систему різноманітних інтересів і намірів соціальних суб'єктів, забезпечувати здатність їх до самоорганізації та самоврядування. Головним тут для влади, її окремих інститутів управління – знайти й реалізувати в управлінських об'єктах функціональні параметри, а також важливі ресурси інтересів, впливаючи на котрі можна зберігати або перетворювати їхній стан. Розв'язання такої проблеми потребує, насамперед ефективного розподілу цілей та функцій державної влади за ієрархічною пірамідою її інститутів та органів. Тут має діяти концепція скоординованого механізму розвитку самостійності й відповідальності

політичних інститутів на рівнях – інститутів влади, управління та місцевого самоуправління.

Знову ж таки звернемось, до досвіду певних розвинутих держав, який підтверджує, що їх трансформація сприяє появі інноваційних інституційних структур, що спонукають та контролюють проведення таких змін. Так, зокрема, доречний досвід Канади – створені, спеціальні оперативні виконавчі органи реформування суспільства; Нідерландів – сформовані автономні управлінські суспільні організації; Австралії – спеціальні громадянські виконавчі агентства і под. З огляду на такий досвід, Україні доцільніше в реформуванні політичної інституційної системи застосовувати вже існуючі потужні державні інститути влади, відомства, систему контролю, у тому числі громадські організації, механізми звітності, контролю громадськості. Приклад цього – Німеччина, де серед важливих способів трансформації інституційної системи держави акцентовано на радикальному скороченні та раціоналізації саме інститутів виконавчої влади федерального рівня, створенні гнучкого бюджетного законодавства, скороченні чисельності держслужбовців. У Німеччині на основі концепції «Нова управлінська модель» послугоувалися залученням в інститути державної влади фахівців із громадськості, введення контрактної системи та приватизації на засадах результатів гнучкішого розподілу ресурсів. Зауважимо: інститути влади істотно удосконалювалися внаслідок здійснення таких реформ. У Фінляндії, наприклад, вдалося скоротити на 43 % службовців бюджетної сфери влади й зробити суттєві зміни в її інституційному устрої на макро- та мікрорівнях. Ця тенденція супроводжувалася делегуванням повноважень із прийняття управлінських рішень від галузевих міністерств і відомств до інститутів місцевого самоврядування, що й сприяло очікуваному скороченню службовців на рівні галузевих міністерств [3]. На нашу думку, головним завданням для України є, передусім, своєчасне виявлення та використання вже наявних досягнень загальнонаціонального характеру відносно цілей і завдань реформування інституційних основ влади, готовність до налагодження ефективних відносин з інститутами регіональних адміністрацій, депутатським корпусом, а також створення, зокрема на місцях та в центрі ефективних коаліцій, ділових взаємодій з недержавними організаціями.

В Україні, за умов кризи політичної влади, необхідно розробити в системі її інституційного устрою низку ефективних радикальних дійових заходів, котрі можуть бути подані в «Концепції реформування інституційної системи державної влади та управління», спрямованої на вирішення проблем, котрі виникли у цій сфері відносин. Характер таких тактичних мір, повинен продемонструвати демократичну соціальну цілеспрямованість, ефективність інститутів влади саме в сенсі здійснення стратегії таких реформ. Приклад – досвід Південної Кореї, де у відповідь на економічну кризу створено Комітет з реформи державної влади, до складу якого ввійшли 22 фахівці-менеджери. Після публічного слухання та консультацій із представниками кожної галузі державної влади Комітет представив остаточний варіант реструктуризації інституційної системи державної влади. Національні збори прийняли Закон «Про організаційну структуру державної влади», задля якого сформовано ефективну структуру інститутів влади з централізованими владними повноваженнями, з одного боку, з іншого – орієнтацією на потреби й інтереси громадян, здатну оперативно реагувати на зміни у суспільстві [4]. Для України, це може означати необхідність

вироблення серед інститутів влади, її лідерів політичного плюралізму й толерантності щодо регіональних та місцевих інститутів влади, котрі можуть мати самостійне бачення реформування політичних відносин та влади у регіоні. В цьому зв'язку для нас цікавий досвід модернізації інституційної системи влади й управління Великої Британії, яка у цьому процесі досягла значних результатів. Однією із ключових ідей державної програми «Нове державне управління» є установка: що автономніші інститути політики від зовнішніх обмежень (мається на увазі центральних), то реальніше й ефективніше досягати результатів, то краще можуть бути використані наявні ресурси в межах здійснення реформ. Базові питання, котрі прагнули вирішити реформатори у сфері державної влади, пов'язані: 1) з прийняттям персоналу на роботу, оплатою їхньої праці; 2) з атестацією та підготовкою виконання управлінських рішень, їх фінансовим забезпеченням. Тут на практиці керівники будь-якого рівня влади обов'язково звітують перед вищими, з подальшим парламентським чи громадським контролем. Здійснюється також стратегія інформаційного забезпечення модернізаційних процесів інституалізації системи влади, оцінки її діяльності й ефективності стосовно існуючих раніше завдань [5]. Однак це не варто розглядати децентралізацією чи деконцентрацією інституційної системи влади, оскільки державні службовці, як і раніше, входять до складу інститутів влади та звітують за результатами діяльності перед вищим керівництвом. Хоча, низці держав (Бразилія, Фінляндія, Нідерланди та ін.) усе-таки вдалося забезпечити певний перерозподіл відповідальності між різними рівнями та гілками влади, їхніми інститутами й позбутися певних обов'язків стосовно управлінських послуг.

Друга проблема полягає в наданні інституційній системі такого якісного стану й ознак, котрі б: 1) дали змогу весь їх потужний сукупний демократичний потенціал використати найраціональніше й продуктивно; 2) спонукали б творчому, конкурентному прояву самоорганізаційних, самоуправлінських функцій громадян як суб'єктів політики. У цій частині цікавий для України той досвід Британії, коли інститути влади, у тому числі місцевого рівня самостійно розглядають питання про доцільність тієї або іншої конкретної владно-управлінської функції, аналізують цілі й завдання, котрих вони досягли, сприяють ефективності та конкурентоспроможності системи управління, обмінюються досвідом. В останні роки особливо акцентується саме на підвищенні ефективності діяльності всієї системи інститутів влади та політичних відносин. У процесі їхньої модернізації за останні 6 років активно впроваджується принцип «нетерплячого відношення до посередності», що передбачає суворий контроль за результатами діяльності, моніторинг послуг усіх інститутів та рівнів влади (центральної, регіональної, місцевої) для виявлення найефективнішого способу підвищення якості та дієвості політичних рішень. Здається, такий принцип міг би стати ключовим і в реформуванні, зокрема інституційної системи влади й в Україні. Крім того, варто зауважити, що всі форми оплати праці в системі влади (із досвіду провідних країн, Великої Британії включно) суворо повинні бути пов'язані з кінцевими результатами діяльності її інститутів і службовців. У межах програми «Модернізація державного управління» також розпочата спроба закріпити парадигму довірливих відносин з акцентом на співробітництво й партнерство в Британській системі державної влади й управління. Необхідно врахувати й досвід інших передових держав, котрі підвищили гнучкість діяльності державних інститутів влади за одночасного зосередження уваги на контролі саме за результатами їх діяльності.

Таким прикладом є нова управлінська модель Німеччини (здійснена наростаючим підсумком “знизу–вверх”, де регіональні, місцеві інститути влади отримали найбільших результатів у цьому напрямі), яка містить у системі оцінки інститутів влади результати та підсумки їхньої діяльності, контрактну систему відносин; пролонгація такої практики ґрунтується саме за цим принципом. Нідерланди також зробили крок у напрямі договірної, контрактної системи практики, бюджетування служб, інституційних структур влади й управління на основі результатів їхньої діяльності.

Зауважимо також: окремі держави, наприклад: Польща, Угорщина, Бразилія й інші з невисоким рівнем інституційності в процесі політичної трансформації вже частково розв’язали такі функціональні завдання (сьогодні вони проблемні й для України). Це зміцнення й дотримання якісних управлінських вимог, тобто вибір персоналу в інститути державної влади, просування кар’єрною драбиною, стимулювання та визначення винагород відбуваються за чіткими правилами та правовими нормами, де значення особистих чи родинних зв’язків скорочується, а довіра до нормативних процесів та відносин удосконалюється. Причому в таких державах влада намагалася уникати голосних, вербальних заяв стосовно певних досягнень у здійсненні радикальних змін у сфері влади й управління. Практика засвідчує, такі держави просувалися вперед поступово, опираючись на досягнуті поетапні результати і переважно нерівномірно. Загальною тенденцією для транзитних держав (за умовами близькими Україні) з відносно низьким рівнем політичної інституційності, що здійснюють реформи у сфері влади й політичних відносин, є забезпечення поступового розвитку внаслідок змін, насамперед, у законодавчій системі з метою легітимного закріплення й забезпечення на практиці статусу їх інституційних структур на макро- і мікрорівнях, їхній субординації та підзвітності, стимулювання та розвитку ініціатив у сфері прийняття рішень. Нідерланди, як держава з відносно високим рівнем інституалізації у цьому напрямі, демонструє низку ринкових ознак, коли, скажімо, підвищення винагород та фахове просування в інститутах державної влади у все більшому ступені залежить від конкретних результатів роботи персоналу. Відображенням такого процесу стало прийняття Закону «Про загальне державне управління». Згідно з ним кожне рішення інститутів влади може бути оскаржене у незалежному суді, а не за допомогою окремих процедур оскарження офіційних рішень у спеціалізованих судах. Цей закон дав громадянам право на практиці боротися судовим чином проти незаконних рішень інститутів влади. З цією метою в Нідерландах навіть створено «попередні апеляційні комітети» для розгляду скарг громадян у різних сферах діяльності інститутів влади (реорганізація, перехід на іншу роботу, звільнення і под.). Це різко відрізняється від сформованої ситуації в інших країнах (серед них варто вирізнити Канаду), де кілька інститутів влади брали активну участь у процесі реформування сфери владних відносин, нарощування її місцевого самоорганізаційного потенціалу, підготовці персоналу, проведення консультацій, і такі принципи мали значення на всіх етапах здійснення реформ. Інакше кажучи, це питання потребує актуальності реалізації потенціалу різного рівня інституційних структур влади та відносин і системного підходу.

Третя проблема має радше інструментальний характер, що складається з певних процедурних методик, технологій, розроблених з урахуванням сучасного передового досвіду, котрі ефективно використовують для забезпечення різноманіття

й цілісності політичної інституційної системи. Цікавий у цій частині досвід знову ж таки Канади, де міністри, заступники та секретар Таємної ради укладають контракти про досягнення результатів процесу реформування. Міністерство фінансів, діяльність якого спрямована на дотримання бюджету витрат, видає директиви з питань кадрового управління для всіх внутрішньодержавних установ, відомств і, що важливо, звітує перед громадськістю. Створена комісія зі справ державної служби відповідає насамперед за дотримання принципу здібностей і заслуг її працівників. Центр підготовки управлінських кадрів. ЦПУК повністю відає підбором і підготовкою службовців державного сектора. Наголосимо, що заздалегідь визначені канадським урядом цілі або ж розв'язання проблем і реформ у секторі влади реалізуються. У 2000 р. Канадський уряд висунув завдання скоротити бюджетний дефіцит до 24,3 млрд. доларів, або на 3% ВВП. Завдяки цьому вперше за останні роки простежуються тенденції до послідовного зниження бюджетного дефіциту. Для цього на три роки планувалося скоротити витрати на 29 млрд. доларів. Такі заходи передбачали скорочення 45 тис. державних службовців, зменшення обсягу державних службовців комерціалізації, реструктуризацію 47 інших державних організацій. Цей процес набув і адміністративного, і політичного характеру. Він мав на меті визначити основні функції та обов'язки федерального уряду і розподілити ресурси між пріоритетними областями для забезпечення високої ефективності й економічності інститутів влади. Комітет з посадових осіб під керівництвом секретаря Таємної ради (секретаря Кабінету Міністрів) розглядає доповіді кожного відомства про здійснення завдань і реформ [6].

Отже, аналіз трансформації інституційної системи в Україні дає змогу стверджувати, що цей процес не належить до винятково особливих явищ. Наявність проблем, котрі постають перед реформаторами України, актуалізує необхідність вивчення творчого застосування сучасного передового досвіду, зокрема тих країн, які стикнулися з подібними проблемами. Україні, зокрема, необхідна своєрідна міжнародна конвергенція, реалізація емпірично накопиченого передового сучасного міжнародного досвіду з обліком використання специфічних національних реалій, що, відтак потребує зовсім нового ідентифікованого мислення, фактичної зміни практикуючих традиційних підходів.

У цьому контексті, на нашу думку, основними перспективними тенденціями зміни сучасної інституційної системи України є:

- збільшення публічності, прозорості й відкритості політики, діяльності інститутів влади, виконання їхніх функцій і завдань;
- суттєве зменшення традиційних політичних ієрархій та поширення мережної архітектури політичних інститутів;
- розвиток "корпоративної стратегії" й усередині інституційних утворень, і на міжінституційному рівні;
- модернізація базових політичних інститутів та віртуалізація політичних процесів;
- зростання впливу соціокультурних та інших чинників на структуру й функціонування інститутів, політичної системи загалом.

При чому інституційна система політики як передумова антикризової стабільності України повинна відповідати низці вимог:

1. Політична інституційна система має ґрунтуватися на критерієві структурно-функціональної універсалізації політичних інститутів.

2. Інтеграція інститутів повинна будуватись у межах функціонального потенціалу, спрямованого на антикризову стабільність суспільства.

3. Формування політичної інституційної системи повинне мати конкурентний, конструктивно-спрямований демократичний характер.

4. Самостійність (автономність) політичних інститутів та їхня функціональна диференціація повинна збільшувати адаптаційні можливості політичної системи й народжувати суверенітет політичних інститутів. Це натомість посилить їхні інтерактивні взаємозв'язки. Що значніше диференціюється діяльність політичних інститутів, то більше спеціалізовану соціальну потребу вони відображають та реалізують, звісно, збільшуючи їхній соціальний зв'язок, взаємозалежність, зростає системність усієї політичної інституційної системи.

Такий висновок передбачає низку прикладних, негайних кроків, ґрунтованих саме на науковому вивченні й творчому застосуванні сучасного апробованого передового досвіду трансформації інституційної системи в Україні. Отже, необхідно:

1. Реалізувати децентралізацію і деконцентрацію інституційної системи влади на макро- та мікрорівнях. Це має супроводжуватися насамперед делегуванням повноважень від центральних інститутів й відомств влади до інститутів регіонального й місцевого самоврядування, зі залученням саме фахівців, наданні їм свободи для інноваційності та маневрування, створення якісно-необхідних послуг у цій сфері діяльності. Досвід закордонних країн (Велика Британія, Канада, Фінляндія, Нідерланди, Ісландія, Польща і под.), засвідчує, що це сприятиме поступовому, поетапному скороченню численності службовців, готовності до налагодження ефективних партнерських зв'язків з неурядовими організаціями, створенню ефективних коаліцій.

2. Здійснити перегляд пріоритету ролі міністерств та центральних відомств влади у тому, що стосується практики силового тиску в прийнятті й реалізації рішень, застосування санкцій з їх боку, підвищення й установлення вимог до якості управлінських послуг. Важливо забезпечити змогу ефективного вивчення та використання міжнародного передового досвіду, отриманого в процесі реформ.

3. Запровадити у владній інституційній процесі принципу професійних якостей діяльності службовців. Для прийняття на роботу в інститути влади, просування службовою драбиною, зміцнення відповідальності й дисципліни, потрібно використовувати чіткі легітимні норми, принципи та міжнародні стандарти, їх легітимне закріплення в діяльності влади на всіх рівнях. Завдяки цьому довіра до сучасної влади в Україні поступово буде збільшуватись.

4. Необхідно швидкими темпами просуватися до впровадження контрактної системи, використання тестування службовців у сфері діяльності інститутів влади й управління. Мають бути створені й розширені можливості наймання держслужбовців на умовах контрактів з фіксованим терміном перебування на посаді, діяльність котрих повинна періодично аналізувати і ревізувати для визначення ефективної інституційної структури й кращих механізмів їх функціонування.

5. В інституційній системі державної влади й управління варто практикувати принцип оплати саме за результатами діяльності, де весь персонал повинен

найматися, просуватися службовими сходами і ґрунтуватися саме на принципах: «оплати за результатом діяльності», «нетерпячого відношення до посередності» та ін.

6. З метою зміцнення орієнтації на результативність і відповідальність у системі влади і на рівні центрального держапарату, і в окремих місцевих державних органах (міських та районних державних адміністрацій, їхніх управлінь, відділів) доцільно негайно запроваджувати практику подання щорічних звітів про результати їхньої діяльності, використання бюджетних коштів, забезпечення вищої прозорості. Тут рівень прозорості узагалі має зростати завдяки ширшому доступу громадськості до даних про результати діяльності інститутів влади.

7. Ще один важливий крок у проведенні трансформації інституційної системи – зміцнення системи стримувань і противаг. Сюди варто долучити розширення повноважень зовнішніх незалежних аудиторських відомств, що контролюють діяльність інститутів влади. Прикладом може слугувати досвід підвищення ролі фінансового управління, який інспектує діяльність уряду Великої Британії, його місцевих органів влади, що вивчається незалежним аудитором, підлягає його постійному інспектуванню.

Зрештою, назвемо як аксіому і те, що зміна інституційної системи є системним процесом. Системний аналіз спонукує по-новому глянути на зміст і перспективи кожного конкретного політичного інституту, інституційну систему загалом. Особлива увага повинна приділятися таким аспектам, котрі можливо визначити як різновекторність організаційних і самоорганізаційних змін інституційної системи соціуму. Це означає перенесення акценту з організаційної визначеності інституційної системи на її самоорганізаційну процесуальність, тобто, по суті з інституційної статички – на інституційну динаміку. Такий зсув акценту аналізу досліджуваної проблематики постає через зростаючу увагу до неформальної та нелінійної практики формування сучасної інституційної політики. Такий підхід можна розглядати як ключовий момент, що докорінно змінює дизайн та складну динаміку сучасної інституційної картини – від традиційно-формальних інституційних утворень до модерних з наявністю перехідних (транзитивних) форм їх існування. Проте ця нелінійно-прогресивна схема політичного розвитку повинна завжди доповнюватися обліком цивілізаційно-демократичного аспекту, який накладає значний відбиток на суть і конфігурацію сучасної сукупної інституційної системи.

Список використаної літератури

1. *Golovakha E.* Post-Soviet deinstitutionalization and the emergence of new social institutions in the Ukrainian society / E.Golovakha, I. Panina / *Sociology: Theory, Methods, Marketing.* – 2001. – № 4. – P.3–24.
2. *Rostow D.* Transition to Democracy: an attempt to the dynamic model /D. Rostow / *Polis.* – 1996. – № 5. – P. 5–15.
3. Sociological studies have been conducted by the Sociological Research of Sevastopol in November and December 2010. (In the study were interviewed (sample of) – 2500 people Sevastopol region), March-April 2012. (In the study were interviewed (sample set) – 450 respondents Sevastopol region) and April – May 2010, and April–May 2012 (in the study were interviewed (sample of) –

1000 respondents and Sevastopol Bakhchisaray region) in this paper the use of sociological data last survey (2012) in aged 18 to 50 years – / 25% / 31 to 45 – / 24,15 % / 46 to 55 – / 25 % / and / 23.41 % of respondents aged 55–60 , the vast majority of / 53.6 % / of them have secondary education at 35.67 % – higher education, at 14.21 % – secondary Special Education and original – 1.79 % . The error is – 3% .

4. Petrie, Murray and David Webber. 2001. "Review of Evidence on Broad Outcome of Public Sector Management Regime" (<http://www.treasury.govt.nz/workinpapers/2001/01-6.asp>). The Treasury/ Wellington.
5. *Scott Graham*. Management in New Zealand: Lessons and Challenges [Електронний ресурс] / Scott Graham. – Wellington: New Zealand Business Roundtable. – Режим доступу : <http://www.nzbr.org.nz/dokuments/publications-2001/pudlicmanagement.pdf>.
6. Secretariat, Treasury Board. 2001. "Treasury Board Secretariat Organization". [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.tbs-sct.gc.ca/www/strucdes/e.html>. Access Date: July 21, 2001. Last Update: March 8, 2001.

Стаття надійшла до редколегії 15.04.2014

Прийнята до друку 10.05.2014

TRANSFORMATION OF THE POLITICAL SYSTEM IN CONTEMPORARY UKRAINE: PROBLEMS OF INSTITUTIONAL ANALYSIS

Sergey Orlov

*Lviv State University of Internal Affairs
Department of philosophy, politology and juridical logic,
Gorodotska str. 26, 79007, Lviv, Ukraine
filosof@lvduvs.edu.ua*

This paper examines the institutional features of the political processes in the context of transitivity of Ukrainian society. Proposed are application steps of qualitative changes in the institutional system of political power in Ukraine.

Key words: transformation, political transitivity, institutional political system, political institutions, state institutions, institutions of political participation, the paradigm of self-organization of political institutions.

ТРАНСФОРМАЦИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ В СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНЕ: ПРОБЛЕМЫ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОГО АНАЛИЗА

Сергей Орлов

Львовский государственный университет внутренних дел

*кафедра философии, политологии и юридической логики
ул. Городоцкая, 26, 79007, Львов, Украина
filosof@lvduvs.edu.ua*

Исследуются особенности институционных процессов в контексте политической транзитивности украинского общества. Предложены прикладные шаги качественных изменений институциональной системы политической власти в Украине.

Ключевые слова: трансформация, политическая транзитивность, политическая институциональная система, политический институт, институты государственной власти, институты политического участия, парадигма самоорганизации политических институтов.

УДК 141.7:32.001

СИМПТОМАТИЧНІСТЬ ЧУЖИНСТВА У МЕЖАХ ПОЛІТИКО-ДИСКУРСИВНИХ ПРАКТИК ЗГІДНО З КОНЦЕПЦІЄЮ ЮЛІЇ КРИСТЕВОЇ

Андрій Гарбадин

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки,
вул. Університетська 1, 79000, Львів, Україна
e-mail: garbadin@gmail.com*

Досліджено симптоматичність чужинця за Ю. Кристевою. Визначено, що симптоматичність чужинства у рамках політико-дискурсивних практик постає через виявлення обмеження й угиску, які передбачають певні межі розвитку особистості. З'ясовано еволюцію інтерпретації чужинства у політичній думці за Ю. Кристевою.

Ключові слова: чужинець, політичний дискурс, семаналіз, концепт.

У постмодернізмі означення феномену чужинця та його розуміння не обмежене лишень простором відношень відмінності й розрізнення, що декларовані соціально-політичною практикою. Водночас зазначимо: концептуалізація чужинця тут відбувається у межах політичного дискурсу, специфіка якого визначена динамікою конгломерату чинників, вибір котрих здійснює конкретна дослідницька практика. Отже, політологічний дискурс постає за таких умов методологічною передумовою вияву цього політичного дискурсу.

Загалом під постмодернізмом розуміють змістовно-аксіологічну сукупність дослідницьких концептів, що визначаються схожою дослідницькою стратегією, рух якої відбувається у напрямі постнекласичної рефлексії дійсності. Найяскравіші представники цього напрямку – Ж. Дерріда, Ж. Бодріяр, Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі, Ю. Кристева, Ж. Ліотар, М. Фуко. Виникнувши як поняття, що характеризує рефлексію здебільшого у сфері культури, цей напрям охопив ключові сфери людського існування та самовияву, в тому числі політику. Коли постструктуралізм був досить вузькою літературною практикою, то вже постмодернізм задекларовано ширшого підходу до пояснення дійсності.

Постмодернізм успадкував від постструктуралізму такі властивості: по-перше, це – критика класичної, логоцентристської наукової позиції, імпліцитної розумінню “наявності”, що постає у визнанні універсальних закономірностей світоіснування через категорії лінійного детермінізму; по-друге, це – пошук нових трактувань свободи – маргінальних, розташованих за межами структури, де відсутній тотальний контроль влади, що особливо вагомо, зважаючи на предмет нашого дослідження; по-третє, це – текстологічний характер реальності як аксіоматична установка заради подолання авторитету суб'єкта, усіляких можливостей центрування та перспектив “cogito”: тобто тут дійсність розглядається за допомогою тексту абсолютно аструктурною, вільною від зовнішніх нав'язувань; по-четверте, це – дисперсія смислу, істини у різних відтінках, контекстах її буття.

Додаткового розгляду потребують дослідницькі концепти, специфіка котрих була спрямована цілком на простір соціально-політичного існування людини через призму його інтелектуально-мисленнєвого становища загалом.

Цікаву дослідницьку методику розробила Юлія Крістева. Вона впровадила семаналіз, що передбачає розуміння значення не як знакової системи, а як руху означення. На думку вченої, текст потрібно “динамізувати” – виконати ту роботу диференціалізації, стратифікації та конфронтації, що здійснюється в мові, – власне такий “динамізований” текст становить об’єкт семаналізу [3, с. 155]. Цей об’єкт дослідниця також розуміє у вигляді “поетичної мови” саме в контексті динамізованої властивості тексту, оскільки відкриває його плюральні ритмічні пульсації, тавтології, мовчання, розриви; лінгвістичний вимір постає набагато ширшим порівняно з тим, який може охопити класична лінгвістика.

Сама процесуальність означення відбувається на межі генотексту та фенотексту. Генотекст – це абстрактний рівень лінгвістичного функціонування, що передре фразовим структурам, будь-якій визначеності й протиставлений будь-якому завершеному структурному утворенню” [3, с. 156]. Натомість фенотекст – “власність комунікативної мови; він постійно розколений і розділений” [3, с. 156]. Вони співвідносяться як глибина і поверхнєвість. Генотекст містить іманентні до людини обмеження й правила соціально-політичного характеру, що, водночас, не виходять за межі індивідуального рівня означення. Фенотекст уже ґрунтується на специфіці комунікативного співвідношення суб’єкта й адресата комунікації, враховуючи чинники сторонності у тексті.

Ці поняття співвіднесені з двома рівнями мови – семіотичним та символічним. Першого характеризує долінгвістичність, психологічне забарвлення. Другому властива концентрація уваги на співвідношенні щодо іншого, а така споріднена усвідомленість не може не деформувати процес означення.

Специфіку такої методологічної платформи найкраще ілюструє проблематика ідентичності в сенсі її політичного виміру прояву через відносини між індивідами. Її можна розглянути якраз на проблемі іншого, чужинця, тобто не-Я. Бо це саме той рівень, де чітко простежується співвідношення індивідуального та колективного, саме чужинець і є предтечею розуміння соціально-політичного становища людини. Це питання особливо актуальне у політичній науці в зв’язку зі значною роллю найрізноманітніших соціально-політичних (вікових, статевих, расових, соціально-економічних) поділів у контексті визначення політико-правового статусу людини. Як відомо, ідеальність завершується, коли починається маргінальність. Саме маргінальність і кристалізує ефективність теоретично-практичної розробленості становища людини, оскільки «чужинець живе серед нас: він – прихований лик нашої ідентичності, простір, що руйнує нашу домівку, час, що занпащає взаєморозуміння і симпатію. Розпізнаючи його в собі, ми позбавляємо себе можливості ненавидіти його як такого. Це – симптом, що, власне, і робить “ми” проблематичним, або й неможливим [2, с. 7]. Між відмінністю та соціально небезпечною маргінальністю вимальовується простір існування чужинця. Ворог полісу, момент позаприродності соціального устрою Нового часу, суб’єкт безрезультатного діалогу в ХХ ст., в умовах інтеграційно-глобалізованої відкритості сучасного світу – це пріоритетний аспект означення політичних відносин, адже його вже не здатні ані знівелювати релігійно-моральні положення, ані асимілювати засади

національно-ідентичної держави. Криза конструкцій “поглинання” чужості очевидна. Та й сам індивід цінує такий свій статус, не бажаючи його позбуватись, бо жодні привілеї не здатні його повністю замінити. Внутрішньо особистісні суперечності, відкриті епохою постмодернізму, підірвали цілісність, атомарну незалежність індивіда у політичній сфері буття, що в особливий спосіб його визначали хронологічно від Просвітництва, офіційно закріплені у політичній науці, яка в своїх основах теж натхненна цим проектом. Суперечності, перервності, інші вияви чужості, висувують питання вже не асиміляції чужинця у соціально-політичних практиках, а умови їхнього співжиття, окреслення простору для чужинця у таких практиках.

Уважно прочитавши себе, знайдемо немало чужості, інакшості до світу цього. Звісно, в усі часи використовувалися різні механізми асиміляції чужості, але гегемонія демократизму сама собою підвищує гуманність таких дій. Адже кожна людина має не один лик буття, отже, потребує певної політико-соціальної гарантованості необмеженості самовияву, якщо остання не зазіхає на життя іншого чужинця. Коли ж свобода в системі політичних цінностей не викликає зауважень у статусі домінуючого простору, то сьогодні дуже важливе питання атомарного розрізу цього простору, тобто автономності, можливості відмови, не-дії, нехтуванням усіляких “так треба”.

“Чужинець спершу викликає у громадянина збентеження стосовно його статевої, національної, політичної і професійної ідентичності” [2, с. 29]. Це, зрештою, не заважає їм синкретично взаємодоповнюватись. “Нічого не значить для інших. Вас ніхто не слухає. Вам ніколи не дають слова, або ж, якщо вам вистачає мужності висловлювати його, вас швидко затирають значно балакучіші й набагато невимушеніші члени спільноти” [2, с. 30]. Така вже доля чужинця: його маргінальність не має вагомості, не дає влади, зате наповнює собою політичні відносини. Інакшість – це сірість у вимірі соціально значущої активності, зате це показник співвідношення символічного та семіотичного, це проба суспільства, держави на вільність загалом.

Поглянемо на історію політичної думки через призму напрацювань Ю. Крістевої, щоб вияснити це питання. У грецькому полісі чужинець виглядав просто і прямо – чужим. Різні закони то пропонували, то забирали полісам протекцію, але він незмінно був варваром, – “незрозумілим”, “негрецьким” і, зрештою, “ексцентричним”, “нижчим”. “До надання йому статусу “жорстокий” доведеться дочекатися варварських набігів на Рим” [2, с. 68]. Певний прообраз космополітизму створив Сократ, але “ізономія” громадян (вони порівну беруть участь у політиці, бо тотожні один одному) відкидає в ексцентричність, в ірраціоналізм або – простіше, але менш інформативно – до незрозумілого слова “інакший”, який буде завжди варваром” [2, с. 70].

Одразу ж може скластися враження певного непогодження стосовно чинників, котрі визначають чужинця, адже останній все-таки належить до конкретної системи соціально-політичного регулювання, знаходить місце у державі, яке, здавалось би, згладжує питання. Проте, “якщо політичне регулювання та законодавство загалом затверджують наш спосіб визначати, змінювати й, імовірно, поліпшувати статус чужинців, вони водночас утворюють порочне коло, оскільки чужинці існують саме у зв’язку з ними” [2, с. 124]. Тому вочевидь ідея чужинства породжена національною державою, логікою її існування. Уже неважлива її форма –

демократична вона чи тоталітарна, – за будь-яких умов держава оточує себе різномірними інституціями, котрі провокують виникнення чужинства, але у різному співвідношенні. За таких умов зовсім не дивує прірва між громадянином та людиною: “можна бути людиною більшою чи меншою мірою з огляду на те, що ти – більшою чи меншою мірою громадянин, і що той, хто не громадянин, – не зовсім людина. Між людиною і громадянином – рубець: чужинець” [2, с. 126].

Теоретично такий рух започаткував Н. Макіавеллі: “ідея модерної держави – це його ідея. Насправді, “Державець” подає нам – через натуралістичні метафори, концепти, через відкриту послідовність ланок і різні саркастичні пасажі про папство – портрет “нового князівства”. Цей новий правитель, лев і лис, дає волю уяві, і, переступаючи через межі етики, Макіавеллі виступає за національну єдність, “органодність”, що опирається на риси правителя та його удачу (fortuna)” [2, с. 142].

Натомість Ш.-Л. Монтеск’є дотримується вираженої рівності, оскільки “для того, щоб національне мислення було політичним, воно не може бути націоналістичним” [2, с. 170]. Його погляди містять пересторогу розділення прав людини і прав громадянина, оскільки для нього “будь-яка політика у повному розумінні слова імпліцитно космополітична, бо містить сукупність усіх людей, “загальний дух” [2, с. 172]. Така пересторога спрямована проти бруталного інтегрування відмінностей, що може перерости у ліквідацію можливості свободи загалом. Поділ влад, розумне правосуддя – це саме ті перестороги, які, окрім загальнотеоретичного та відомого наповнення, містять космополітичний ореол забезпечення свободи для чужинця, а «космополітизм Монтеск’є, не забуваймо, був наслідком його найголовнішої справи – зробити політичне простором можливої свободи. Його «модерність» варто розглядати як відмову від уніфікованого суспільства на користь різноманітності суспільства» [2, с. 174–175].

Для Г. Ф. В. Гегеля способом переходу індивідуальності у буттєвість є культура, водночас “культура в сенсі Гегеля діє через роз’єднаність та антагонізм, що їх вона поєднує у мові розірваності, але ця мова може лише судити, зводячи все до “Я марнославного”, і є нездатною зрозуміти субстанційну сутність мислення” [2, с. 194].

Найпотужнішого звучання космополітизм набув у І. Канта, можливо, навіть наблизившись до утопізму. Однак “лише моральне рішення здатне вийти за межі вузьких потреб національної політики” [2, с. 228], тому це вже – не утопічність, навіть не ідеалізм, принаймні чистий, це вже – ймовірність, настання якої неможливо внести у певні часові рамки.

На окрему увагу – заслуговує національне питання, виражене через призму ідеології. Суть націоналізму як ідеології полягає у чіткому вирізненню на основі чинників національності, що, звісно, передбачає полярність поділу “я – вони”, “свої – чужі”. Це певна аксіологічна межа, яка відділяє цінності національного порядку стосовно їхніх персоніфікованих еквівалентностей; цінність їх як така вивірюється. Відданість пріоритетності національного зумовлює чітку відмежованість від того, що є поза такою системою координат. На такому ґрунті на рівень мікросуб’єктності виноситься поняття національної ідентичності, як певна іманентно властива людині характеристика засвоюваності ідеології націоналізму.

Ключова характеристика ідеології – концептуалізація основних характеристик буття згідно з баченням суб’єкта, що здійснює відповідну операцію. За виведення на макросуспільський рівень така концептуалізація усе більше уніфікується,

в тому ключі – спрощується. Тобто ідеологія стає вираженням дійсності занадто спрощеним, подекуди вперто-чітким у своїй нечіткості.

То ж *jus solis* чи *jus sanguinis*? Таке питання не набуло однозначного вирішення ані в політичній думці, ані в політичній реальності. Це вічне питання, відповідь на яке гнучко коригується під інтерес конкретної держави, у конкретний історичний період. Так залишатиметься завжди. Чужинець буде завжди. Окреслена методика лише допомогла простежити цю мінливість. А, як відомо, нічого вічного немає поза мінливістю.

Нинішній період можна цілком охарактеризувати періодом регресії в сенсі покори закону й ідентичності. Тут не йдеться про необхідність культивування антисистемних настроїв, радше постулюється тенденція, коли система бере гору над суб'єктом, відповідно пристосовуючи його до своєї практики, залишаючи поза межами інтересу не-тотожну практику, практику не-ідентичності.

Окреслення концепту чужинця, за таких умов, набуває цілком зрозумілого епістемологічного підґрунтя, у сенсі осмислення тих сигніфікаційних тенденцій, котрі виявляють себе у політичному дискурсі й виходять за межі його домінантної практики. Трактування цих сигніфікаційних практик у рамках політичних відносин потребує розгляду суб'єкта, сформованого у такий спосіб, тобто, виходячи із передумов, які становлять предмет нашого дослідження, чужинця.

У той момент, коли суб'єкт губить себе у втраті відчуття міри, доцільно констатувати: “суб'єкт нової політичної практики може бути тільки суб'єктом нової дискурсивної практики” [1, с. 15]. Політика, що залишається нечуливою до такої форми вияву чужинця і не здатна адекватно модифікувати дискурс власної актуальності, прирікає себе до анахронізму, а відтак – до культивування й застосування різноманітних модернізованих варіацій тоталітаризму. Розуміння необхідності “іншої спільності” має стати пріоритетом політичного дискурсу за таких умов. “У дискурсі мовного суб'єкта саме зіткнення одного дискурсу з іншим вимагає, щоб семіотика, гетерогенна значенню, замінила гетерогенне значення, що його суб'єкт зник вважати за своє” [1, с. 10]. Оскільки кожен мовний акт є формою звернення до адресату, кожне таке повідомлення має розкодовувати тетичний ритм висловлювань, знімати узлагодженість, прогнозованість такого посилу. Так має бути в умовах сучасного політичного дискурсу – ця форма діалогізму була б оптимальною для чужинця. Проте так не є, оскільки “ідеалістична політика вимагає від загального, властивого спільності обміну нівелювання, спільної міри, але мовчить про свій розлам; унаслідок витрачання своєї енергії спільнота ризикує розірватися” [1, с. 11]. Адже політичний дискурс, за визначеною схемою проходження значення, що нівелює чужинця як деструктивного елемента із потоку смислоозначень, фактично дає змогу зауважувати процес конструювання смислу без суб'єкта загалом. Не варто забувати: політику як таку визначає наявність гетерогенності, що унеможливорює її прогнозованість на рівні й сигніфікації, й утвердження гомогенної істини чи гомогенного інтересу, а це неможливо в принципі.

Зрештою, симптоматичність чужинця за Ю. Крістєвою, у просторі політичного зберігає своєрідну амбівалентність. З одного боку, це – вияв нетотожності, не-ідентичності сучасній соціальній площині. З іншого – відсутність такого соціального простору та відсутність “корисності” у системі вартостей соціальної площини засвідчують неспівмірність чужинця й інтересу, який і визначає

доцільність політичних відносин та розвиток політичного дискурсу. За таких умов статусу чужинця позбутись неможливо. Вірогідною залишається лише його кореляція, причому зумовлена не стільки розвитком іманентної йому самому внутрішньої логіки, скільки видозміною зовнішніх умов, політичних інтересів, котрі спричиняють зміну статусу чужинця, появу в нього концепту нових симптомів, що так чи інакше реагують на зміну політичних інтересів у соціальному середовищі. Все це дає підстави стверджувати: згідно з концептуальними напрацюваннями Ю. Крістевої, чужинець не вичерпується ані статусом маргінальної особи, ані позицією “фальшивої” особистості в контексті загальноприйнятого політичного дискурсу. Чужинець є радше симптоматичним виявом не-ідентичності, унікальності в умовах такого дискурсу.

Внаслідок дослідження авторського доробку Ю. Крістевої виявлено, що симптоматичність чужинства у межах політико-дискурсивних практик постає через вияв обмеження й тиску, котрі передбачають певні рамки розвитку особистості. Такі обмеження у політичному дискурсі набувають актуальності через питання мультикультурності, релігії, гендеру та нації як класичних тематик розрізнення та позначення чужинців у межах домінуючих політик і державного, і громадянських дискурсів. Так, питання гендеру сьогодні є чи не найпопулярнішим, оскільки багато в чому підтверджується, наскільки вільне є суспільство для самовияву, самореалізації людини: тиски у цій площині загалом засвідчують несвобідність суспільства і держави, обмеженість прав та свобод громадян у ній. Щодо питань мультикультуралізму, то лідери трьох провідних країн Старого світу – Д. Кемерон, А. Меркель, Н. Саркозі – один за одним оголосили про незадовільні результати політики мультикультуралізму в своїх державах. Це, а також посилення ролі національних партій, програмні документи котрих містять положення проти емігрантського руху, створює нове поле для дослідження проблем, пов'язаних із нацією, націоналізмом, національною державою. Соціально-політична практика сучасної Європи підтверджує, що ці питання можуть стати популярними в дослідницьких теоріях політичної науки різних напрямків.

За результатами дослідження доходимо висновку: симптоматичність чужинця, за Ю. Крістевою, у просторі політичного зберігає доволі своєрідну амбівалентність: з одного боку, це – вияв нетотожності, невідповідності соціальній площині; з іншого боку – нестача такого соціального простору, відсутність “корисності” у системі вартостей у соціальній площині, що засвідчує неспівмірність чужинця й інтересу, який і визначає доцільність політичних відносин та розвиток політичного дискурсу. За таких умов статусу чужинця позбутись не можна – можливою залишається лише його співвіднесеність, зумовлена не стільки розвитком іманентної йому самому внутрішньої логіки, скільки видозміні зовнішніх умов, політичних інтересів, котрі і спричиняють зміну статусу чужинця, появу в нього концепту нових симптомів, що так чи інакше реагують на зміну політичних інтересів у соціальному середовищі. За таких умов чужинець не вичерпується ані статусом маргінальної особи, ані “фальшивої” особистості в контексті загальноприйнятого політичного дискурсу: чужинець є радше симптоматичним виявом можливих шляхів унікального розвитку, поза тиском політичного дискурсу.

Список використаної літератури

1. *Крістева Ю.* Полілог / Ю. Крістева ; пер. з франц. П. Таращука. – К. : Юніверс, 2004. – 480 с.
2. *Крістева Ю.* Самі собі чужі / Ю. Крістева. – К. : Основи, 2004 – 262 с.
3. Пост-модернизм: энциклопедия. – Минск: Книжный дом, 2001. – 1038 с.

Стаття надійшла до редколегії 15.04.2014

Прийнята до друку 10.05.2014

THE ALIENATION AS A SYMPTOM WITHIN THE POLITICAL AND DISCURSIVE PRACTICES ACCORDING TO JULIA KRISTEVA

Andriy Garbadyn

*Ivan Franko National University of Lviv
Institute of philosophy, department of theory and history of political science
Universytetska st., 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: garbadin@gmail.com*

The specificity of Y. Kristeva's methodological approach was defined in this article. Investigated aliaenation as a symptom by Y. Kristeva. It is shown that alienation as a symptom within the political and discursive practices revealed through the expression of restriction and oppression, which involve certain limits personal development. The evolution of alienation interpretation of political by Y. Kristeva. Discovered interpretation by Y. Kristeva of sociopolitical space caused such symptoms.

Key words: alien, political discourse, semanalysis, concept.

СИМПТОМАТИЧНОСТЬ ИНАКОВОСТИ В ГРАНИЦАХ ПОЛИТИКО-ДИСКУРСИВНЫХ ПРАКТИК В КОНЦЕПЦИИ ЮЛИИ КРИСТЕВОЙ

Андрей Гарбадын

*Львовский национальный университет им. Ивана Франко,
философский факультет, кафедра теории и истории политической науки,
ул. Университетская, 1, 79000, Львов, Украина
e-mail: garbadin@gmail.com*

Исследуется симптоматичность инаковости у Ю. Кристевой. Определено, что симптоматичность инаковости в границах политико-дискурсивных практик оказывается через проявление ограничения и ущемления, которые предусматривают определенные пределы развития личности. Выясняется эволюция интерпретации инаковости в политической мысли за Ю. Кристевой.

Ключевые слова: другой, политический дискурс, семанализ, концепт.

УДК 316.01: 316.47: 316.3

ПОЛІТИЧНИЙ МЕХАНІЗМ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ

Владислав Варинський

*Державний заклад “Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського”, кафедра політичних наук
вул. Старопортофранківська, 26, 65020, Одеса, Україна
e-mail: N1ce992@mail.ru*

Проаналізовано процес накопичення соціального капіталу. Досліджуються механізми формування соціального капіталу. Наголошується на значущості формування соціальної довіри та норм соціальної взаємодії, значенні активного соціального діалогу влади з населенням у різних сучасних діалогових формах політичної комунікації.

Ключові слова: громадянське суспільство, довіра, механізм формування, соціальний капітал.

Розвиток усієї соціальної системи безпосередньо пов'язаний із рівнем та якістю соціального капіталу. Р. Патнем акцентує, що “з точки зору політичної стабільності, ефективності урядів і навіть економічного прогресу, соціальний капітал може виявитися ще важливішим чинником, ніж економічні або людські ресурси” [10, с. 304].

Процес накопичення соціального капіталу – надзвичайно тривалий і трудомісткий; як і фінансовий капітал, соціальний капітал зростає там, де він уже існує. Там, де його немає, він накопичується або дуже повільно або зовсім не збільшується; розгубити ж його можна відносно швидко. Від фінансового капіталу соціальний відрізняється в одному: його не можна позичити, він не виникає миттєвим переданням. Його цілеспрямоване формування і нарощування в просторі міжособових, міжгрупових зв'язків і стосунків дає змогу знайти шлях до гармонізації політичних, соціальних, економічних інтересів, покращити можливості їхнього раціонального виявлення на державному рівні. Наявність соціального капіталу безпосередньо впливає на досягнення стабільності в суспільстві й сприяє демократичному розвитку, а його відсутність, роз'єднаність гальмує розвиток громадянського суспільства. Нестача соціального капіталу порушує соціально схвалювані зв'язки між групами населення, ускладнює взаємодію та кооперацію між ними, скорочує легальні економічні можливості та соціальні ресурси, відкриває шлях до асоціальної поведінки, тому вагомий чинник асоціальних явищ в Україні (поряд із іншими соціально-економічними чинниками) – дефіцит соціального капіталу [7, с. 142]. Аналіз способів його накопичення, методів стимулювання виокремлюється, з огляду на сказане, у важливе завдання вітчизняної політичної науки.

Проблеми механізмів активізації соціального капіталу, зокрема формування механізму соціальної довіри започатковують П. Бурдье, Дж. Коулмен, Р. Патнем, Ф. Фукуяма та інші зарубіжні вчені. В Україні тематика, незважаючи на популярність теми соціального капіталу в цілому, є нова, оскільки механізми активізації розглядаються більше в площині економічної та соціологічної науки і становить нову

сторінку політичної науки, але перші кроки в дослідженні проблематики представлені вченими проблематики е-демократії, соціального партнерства, реформування державного управління, теоретиків громадянського суспільства (А. Береза, О. Крутій, А. Круглашов, Н. Левчук, А. Митко, Т. Таран, Ю. Савка та ін.).

Соціальний капітал має особливу природу, інші закони та закономірності розвитку, формується на основі жертвовності громадян і зростає залежно від того, наскільки його витрачають. Одержані надбання перебувають у власності всього суспільства. Цей капітал може використати не лише той, хто напружує його внаслідок власного часу, енергії, здібностей і талантів, а й будь-який інший громадянин, що активно залучився до процесу його виробництва. Людина накопичує соціальний капітал у спільній творчій діяльності з іншими, передає його іншим у вигляді мудрості життя, матеріалізованих результатів праці, котрі слугують прикладом для здійснення соціально значущих учинків. Якщо індивідуальний соціальний капітал людини не став цінністю для інших, не отримав визнання та попиту в суспільстві, то він і не є таким. З моменту громадського визнання індивідуальний соціальний капітал починає істинний рух у суспільстві, набуваючи стрімкого розвитку і зростання.

Механізми формування соціального капіталу можна розділити на: 1) механізми творення та закріплення соціальних норм, зокрема і норм соціальної взаємодії; 2) механізми формування соціальної довіри. Україна перебуває у пошуку механізмів і першої групи, і другої. Отже, постають проблеми: 1) пошуку нових форм взаємодії органів державної влади й інститутів місцевого самоврядування з громадянським суспільством; 2) налагодження системи інформування населення про діяльність влади, намагання забезпечити сталий зворотний зв'язок між інститутами влади та громадянами у межах формування культури державно-громадського управління; 3) можливості використовувати механізми та інструментарію електронної демократії на центральному і місцевому рівнях державного управління; 4) запровадження механізмів громадської експертизи; 5) запровадження інших сучасних діалогових форм політичної комунікації [1; 4; 6].

Систематична взаємодія громадських організацій із органами державного управління й інститутами місцевого самоврядування утворює постійну та різнобічну комунікацію між владою і громадянами, забезпечує дефіцитний в умовах нашої країни сталий зворотний зв'язок, а через нього – налагоджені канали й отримання управлінцями своєчасних реакцій суспільства на дії або бездіяльність влади, що становить важливий стимул її вдосконалення [4]. Однак нині відсутня дієва система залучення громадян до розроблення управлінських рішень. Традиційні форми взаємодії (відділи роботи із зверненнями громадян) втрачають актуальність, а сучасніші форми, наприклад, реалізація громадянами своїх прав щодо управління територією через участь у діяльності громадських рад при органах виконавчої влади та місцевого самоврядування, не мають достатньої підтримки [5]. Найзручнішою для громадян формою впливу на місцевий розвиток залишається участь у виборах місцевих рад, а в європейських країнах запорукою успішного розвитку стає активний соціальний діалог влади з населенням у різних його формах.

До форм такого діалогу належить створення громадських рад при органах виконавчої влади. Це звична практика країн, котрі сповідують демократичні принципи управління. Так, у Данії поширена практика призначення членів

консультативних органів [1, с. 248], в Естонії діє Єдина комісія уряду та представників об'єднань громадян, завданнями якої є виконання програми діяльності з реалізації Концепції розвитку громадянського суспільства [1, с. 249]. В ЄС існує практика консультування з громадськістю (у тому числі з бізнес-середовищем) у процесі прийняття рішень, вона стала обов'язковою умовою для органів Союзу одразу після прийняття Амстердамської угоди (1997 р.): проведення широких консультацій і публікування проектів документів для їхнього обговорення зацікавленими сторонами до прийняття. Певні кроки зроблені й в Україні, але потребує оцінки ефективність їх впровадження. Наприклад, Постановою Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 р. № 996 було затверджено «Порядок проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики».

Партнерство держави та громадських рухів слугує не лише зміцненню існуючого громадянського суспільства, а й накопиченню соціального капіталу та подальшому їх розширенню. Розвиток соціального капіталу через активізацію участі населення в суспільному житті становить важливу частину концепції громадянського суспільства. Вагомий аспект соціального капіталу полягає в здатності до створення об'єднань і взаємодії [2], що зумовлено культурною специфікою, ступенем довіри. Взаємодія держави та громадянського суспільства максимально продуктивна, коли держава й громадянське суспільство зрілі, а громадяни соціально активні. Це – пріоритетні завдання, на досягнення котрих мають бути спрямовані всі основні ресурси країни.

Удосконаленню соціального капіталу сприяє розвиток е-врядування, що покращує демократичність врядування через інтерактивну (відкритішу й учасницьку форму) взаємодію з іншими суспільними акторами: діяльність в он-лайн поліпшує доступ громадян до урядової інформації, послуг і порад для забезпечення участі громадян і задоволення процесом урядування. Так, урядовий портал Сінгапура не лише надає інформацію про державні органи, а й дає змогу зробити певні дії, для яких раніше населення було змушене відвідувати державні установи. Е-врядування стало синонімом сучасної інноваційної держави. Її центральні елементи – якість, довіра і швидкість. Методи е-врядування трансформували уряди, зробивши їх більш доступнішими для громадян, підзвітнішими, ефективнішими й прозорішими. Належно застосовані механізми е-врядування здатні зцементувати взаємини між урядом і громадянами, а відтак допоможуть урядам завоювати суспільну довіру через здійснення політичного курсу, сформованого під впливом громадської участі. Тому уряди всього світу активно сприяють запровадженню методів е-врядування у всі сфери зв'язків зі своїми громадянами. Наріжним каменем у цих зусиллях постає надання інформації широкій громадськості. Одним із аспектів е-врядування є залучення громадян до Оприйняття важливих стратегічних рішень із питань державного та регіонального розвитку внаслідок референдуму, обговорення рішень міської ради, парламенту за посередництвом форумів, блогів і чатів [9].

Зростанню соціального капіталу, на нашу думку, сприятиме переформатування громадянина в е-громадянина, попри усю складність такого процесу з огляду на ще недостатню комп'ютеризацію суспільства загалом і (порівняно з розвинутими країнами) низький відсоток користувачів Інтернету. Згідно зі статистичними даними Інтернет-асоціації України, зібраними наприкінці 2012 р., у

нашій державі нараховується майже 19,7 млн осіб віком старше 15 років, що використовують мережу регулярно. У компанії “In Mind Factum group” підраховали: наприкінці 2012 р. рівень проникнення Інтернету на території України становив майже 44%. Проблеми: регіональний розподіл кількості інтернет-користувачів дуже нерівномірний; 52% інтернет-користувачі – жителі міст із кількістю населення понад 100 тис. осіб, а в селах – 19%, хоча кількість українських селян-користувачів мережі нестримно зростає [13].

З огляду на тенденцію кількісного розростання мережі Інтернет Україною, можна прогнозувати формування національного е-громадянина, який активно реалізовуватиме свої права та виконуватиме обов'язки саме за допомогою використання інформаційних технологій (е-вибори, е-консультації, е-нормотворення та інші техніки е-участі) [8]. Однак досягнення такого завдання потребує розроблення методики стимулювання використовувати можливості Інтернету саме для громадських ініціатив, дебатів, публічних обговорень, тобто усього, що формує соціальний капітал, а не лише перегляду фільмів чи приватного спілкування у соціальних мережах.

Е-громадяни – активні інтернет-користувачі, для реалізації своїх прав і виконання певних обов'язків можуть активно застосовувати такий інструмент сучасної демократії та новий засіб політичної комунікації, як блог – веб-сайту з регулярним оновленням записів, зображень, використання мультимедіа. Їх значущість для зростання саме соціального капіталу полягає в тому, що блоги зазвичай публічні й передбачають сторонніх читачів, котрі можуть вступати в публічну полеміку з автором (у відгуках до блог-запису або в своїх блогах), вони створюють відчуття “віртуального віче” (Л. Лессиг), на якому учасники не зібрані водночас і розмови яких можуть бути і незв'язаними.

Потужний інструмент взаємодії між державою та громадянським суспільством за посередництвом сучасних інформаційно-комунікаційних технологій – е-консультації у численних формах (web-сторінка, де подаються вибрані запитання від громадян із відповідями за підписом осіб уповноважених на прийняття рішень в організації; можливість коментувати розміщені в он-лайн статті чи документів; on-line секція для запитань запрошеним особам; on-line конференції (1–3 тижні), що дає змогу віртуально зібрати учасників віддалених фізично один від одного; використання on-line інструментів (списки розсилки е-поштою); чат, який завдяки розвинутому програмному забезпеченню допомагає взаємодіяти в реальному часі, навіть тоді, коли інтенсивність діалогу обмежена; цим завойовується достатньо велика аудиторія в специфічний час; on-line опитування та дослідження і под.).

Одним із шляхів активізації взаємин між особою та владою, їхнього зближення та формування довіри населення до влади можна розглядати модель державного управління е-уряд, ґрунтовану на використанні сучасних інформаційно-комунікаційних технологій із метою підвищення ефективності й прозорості влади, а також установлення суспільного контролю над нею. Ця модель не лише дає змогу підвищувати ефективність урядів, а й демократизувати процедуру надання послуг громадянам. Е-уряд як єдина модернізована система спроможна до об'єднання всіх державних органів, котрі надаватимуть послуги населенню (фізичним особам, компаніям, підприємцям) за допомогою Інтернету, електронних терміналів чи навіть мобільного телефону.

На нашу думку, реалізація технологій формування соціального капіталу передбачає регулярне інформування громадян про діяльність державних органів влади, адже довіра формується від прозорості й відкритості, вільної циркуляції інформації. Сучасній владі важливо дотримуватися пріоритетів взаємодії з інститутами громадянського суспільства, вміти зрозуміти інтереси цих груп і своєчасно підтримати їх цінні починання. Влада має бути зацікавлена в отриманні зворотної реакції на свої новації, бо дає змогу перевіряти життєздатність рішень, і коригувати на різних стадіях реалізації (залучити механізми е-демократії).

До компонентів системи заходів формування соціального капіталу належить підтримка громадсько-політичних рухів, котрі мають бути чинниками, що допомагають державній владі визначити та розв'язати актуальні проблеми, які в подальшому дадуть змогу отримати підтримку суспільства. Готовність громадян до участі в громадських рухах, з одного боку, засвідчує високий рівень соціального капіталу в суспільстві, з іншого – саме ця участь формує соціальний капітал, що є однією з головних складових високого рівня політичної участі населення [12].

Дієвий механізм формування соціального капіталу, на нашу думку – розвиток громадського телебачення, яке висвітлює життя громади. Ефективні форми взаємодії представників публічної влади та громади: проведення регулярних консультацій влади з організаціями громадянського суспільства та мешканцями громади; спільна робота у колективних органах (радах, колегіях, комісіях, комітетах та ін.); кампанії громадського лобіювання й інформування громади про діяльність органів влади; здійснення громадських слухань; ініціювання місцевих ініціатив представниками територіальної громади, моніторинг діяльності органів влади представниками інститутів громадянського суспільства; проведення громадської експертизи органів виконавчої влади; написання інформаційних запитів [11]. Нині саме соціальне партнерство постає одним із механізмів формування соціальної довіри, соціальної взаємодії, ефективним інструментом узгодження інтересів і державних, і громадських, некомерційних, і комерційних соціальних структур. Це механізм демократії, який не пов'язаний із боротьбою за владу, спосіб конструктивної взаємодії для розв'язання соціальних проблем, «вигідний» для кожного сектора окремо (державного, комерційного та некомерційного) і населення території, де воно реалізується, загалом.

Коли дотримуватися тези, що соціальний капітал формується з приватного капіталу особи (індивідуального капіталу людини), то революційні й воєнні події 2013–2014 рр. істотно змінили багатьох: визріло усвідомлення потреби змін, але власними зусиллями. Гаслами висувається самоорганізація, розширення кола відповідальності кожного за звичні межі – до громади, держави. Укріплюється усвідомлення персональної відповідальності за власне життя, успіх, добробут. Укорінюється потреба брати відповідальність за свою роботу, обіцянки та своїх близьких. Убивання вірусу байдужості всередині себе, активізація зв'язків між людьми – рішучий стрибок до якісно-кількісного зростання соціального капіталу. За екстраординарних обставин досягнута довіра громадян один до одного є кроком до згуртування, спільної справи, отже, і соціального капіталу українців. На нашу думку, саме довіра доповнена усвідомленою потребою активної позиції, оголошеним протестом бездіяльності сьогодні єднає окремі індивідуальні капітали людей на рівні трудових колективів, громадських рухів, національних і державних співтовариств.

Класик проблематики соціального капіталу, американський професор Дж. С. Коулмен акцентував: соціальний капітал – це «потенціал взаємної довіри і взаємодопомоги, що формується в міжособистісних відносинах: зобов'язання та очікування, інформаційні канали і соціальні норми» [3, с. 124]. За такої активної взаємодії індивідуальний соціальний капітал людини стає цінністю для спільноти, отримує визнання та попит. На відміну від капіталу фінансового, соціальний капітал за витрачання тільки зростає: що інтенсивніша практика кооперації та взаємопідтримки, то міцніша й ефективніша мережа солідарності, більша маса взаємної довіри. Водночас накопичення соціального капіталу підсилює ефективність інших видів капіталу.

Проблема соціального капіталу як суспільної основи легітимності влади багатоаспектна для перспективних досліджень у царині політичної науки. Потребує вивчення вплив соціального капіталу на політичну модернізацію України (зворотний зв'язок влади та суспільства, забезпечення групової та індивідуальної участі громадян у політичному житті та ін.).

Список використаної літератури

1. *Берега А. В.* Реформування публічної влади: сучасні концепції та політична практика : монографія / А. В. Берега. – К. : Логос, 2012. – 360 с.
2. *Бондаренко М. Ю.* Соціальний капітал як основа розвитку громадянського суспільства / М. Ю. Бондаренко // Державне управління: теорія та практика. – 2011. – №2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej14/txts/Bondarenko.pdf>
3. *Коулман Дж.* Капитал социальный и человеческий / Дж. Коулман // Общественные науки и современность. – 2001. – № 3. – С. 122–139.
4. *Круглашов А. М.* Громадські ради як комунікатор між владою та організованою громадськістю: регіональний досвід і потенціал розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dif.org.ua/ua/commentaries/expert_opinion/anatolii-kruglashov/grtencial-rozvitku.htm
5. *Крутий О. М.* Сучасний стан діалогової комунікації між органами державної влади та громадськістю в українському суспільстві [Електронний ресурс] / О.М. Крутий // Державне управління: удосконалення та розвиток. – 2012. – №2. – Режим доступу: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=386>
6. *Лациба М. В.* Громадська експертиза діяльності органів виконавчої влади: крок за кроком / М. Лациба, О. Хмара, О. Орловський; Укр. незалеж. центр політ. досліджень : Порядок проведення громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади: від А до Я: матеріали тренінгу, Дн. : [б.в.], 2010. – С. 16– 17.
7. *Левчук Н. М.* Асоціальні явища як наслідок дефіциту соціального капіталу в Україні / Н. М. Левчук // Укр. соціум. – 2011. – Вип 1. – С. 135–147.
8. *Митко А.* До питання про е-голосування / А. Митко // Політологічні та соціологічні студії: Т. XI. Теорія та історія політичної науки: світовий та національний досвід : зб. наук. праць; наук. ред. А. М. Круглашов. – Чернівці: Букрек, 2012. – С. 266–273.

9. Митко А. Електронна демократія в дії / А. Митко // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. – 2011. – № 20 (217). – С. 20-23. – (Серія «Міжнар. відносини»).
10. Патнем Р. Д. Творення демократії. Традиції творення громадської активності в сучасній Італії / Р. Д. Патнем, Р. Леонарді, Р. Й. Нанетті. – К. : Основи, 2001. – 302 с.
11. Результати загальноукраїнського експертного опитування «Соціальний капітал сьогодні: стан розвитку ОГС» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ucipr.kiev.ua/files/books/expert_polls_report_social_capital_Sep-Oct2011.pdf
12. Савко Ю. Громадянське суспільство, соціальний капітал і політична участь / Ю. Савко // Вісн. Львів. ун-ту. – 2002. – Вип. 4. – С. 151-159.
13. Скільки українців користуються Інтернетом [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://acf.ua/news_galuz/skilki-ukra%D1%97nciv-koristuyutsya-internetom#

Стаття надійшла до редколегії 15.04.2014

Прийнята до друку 10.05.2014

POLITICAL MECHANISM FOR FORMATION OF SOCIAL CAPITAL

Vladyslav Varyns'kyu

*State institution Southern National Pedagogical University named after K.D. Ushinsky
(Odesa), department of political sciences
Staroportofrankivska st., 26, 65020, Odesa, Ukraine
e-mail: N1ce992@mail.ru*

Analyzed the accumulation of social capital. Study the mechanisms of social capital formation. Notes the significance of the formation of social trust and norms of social interaction. Emphasizes the importance of an active social dialogue between the governments, with a population in various modern forms of political communication dialog.

Keywords: civil society, trust, formation mechanism, social capital.

ПОЛИТИЧЕСКИЙ МЕХАНИЗМ ФОРМИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНОГО КАПИТАЛА

Владислав Варинский

*Государственное заведение “Южноукраинский национальный педагогический университет имени К. Д. Ушинского”, кафедра политических наук
ул. Старопортофранковская, 26, 65020, Одесса, Украина
e-mail: N1ce992@mail.ru*

Проанализирован процесс накопления социального капитала. Исследуются механизмы формирования социального капитала. Отмечается значимость формирования социального доверия и норм социального взаимодействия, значение активного социального диалога власти с населением в различных современных диалоговых формах политической коммуникации.

Ключевые слова: гражданское общество, доверие, механизм формирования, социальный капитал.

УДК319.647.5:324

ПОЛІТИЧНА ТА КУЛЬТУРНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ: КРИТЕРІЇ ОЦІНКИ

Петро Параняк

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки,
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна
paranyak@gmail.com*

Розглянуто основні критерії, за якими можна оцінювати толерантність у різних історичних періодах. Висвітлено зміни в розумінні значення толерантності в Європі впродовж історії, її залежність від історичної ситуації в той чи інший час. Проаналізовано процес формування толерантності, що сьогодні належить до найважливіших чинників розв'язання соціального напруження, розвиток принципів єдності у різноманітності та поваги до права іншого.

Ключові слова: фундаменталізм, ісламізм, фанатизм, постмодернізм

Причиною всіх релігійних воєн, котрі впродовж століть призводили до кровопролиття, завжди слугували пристрасті й поверхневі протиставлення, на кшталт “ми” і “вони”, “добре” і “погане”, “чорне” і “біле”. Сама поява терміна «толерантність» пов'язана з епохою релігійних воєн. За первісним змістом воно висловлює компроміс, на що змушені були погодитися і католики, і протестанти. Пізніше толерантність як принцип згоди виник у ліберальній свідомості епохи Просвітництва. Видатні вчені XVII–XVIII ст.: Т. Гоббс, Дж. Локк, Вольтер, Ж.-Ж. Руссо – виступали проти жорстоких релігійних зіткнень і релігійної нетерпимості. У «Філософських листах» (1733), «Трактаті про віротерпимість» (1763) Вольтер стверджував: верхом безумства є переконання, ніби всі люди повинні думати однаково; вірування має право на існування.

Розглядаючи багатство західної культури, ми маємо на увазі насамперед властиві їй ще до епохи Просвітництва критичний підхід і дослідницький дух, що допомагають подолати подібний згубний примітивізм. Безсумнівно, це не завжди було так. Адже до західної культури належав і Гітлер, який спалював книги, осуджував мистецтво і знищував представників «нижчої» раси.

Іноді дуже важко провести межу між прагненням до культурної самоідентифікації, розумінням чужої культури, і намаганням дати оцінку своєї та чужої культури, винести судження про “добре” і “погано”. Скажімо, де б людина хотіла мешкати – Львові чи Лондоні? Лондон, безперечно прекрасне місто. Але у Львові розмовляють мовою, яку людина розуміє. Отже, кожен з нас ідентифікує себе з культурою, де він виріс. Випадки пересадження коріння, коли й трапляються, то не так уже й часто. Лоуренс Аравійський, хоч і одягався арабом, але урешті-решт, повернувся до рідної Британії.

Захід давно почав цікавитися іншими цивілізаціями – це було потрібно для успішної економічної експансії. Греки називали сусідів, котрі не говорили грецькою, – варварами, тобто заїками. Однак і серед греків траплялися розсудливі люди, наприклад, стоїки, які зауважили: хоча варвари і використовують інші слова, вони висловлюють з їх допомогою ті самі думки, що й греки.

У другій половині XIX ст. з'явилася культурна антропологія, яка мала на меті заглядати провину Заходу перед іншими культурами, зокрема перед тими, котрі Захід вважав варварськими, – примітивними народами і суспільствами без історії. Завдання культурної антропології полягало в тому, аби розглянути існування поглядів, відмінних від ідей західної культури. Антропологи заявляли, що цей погляд необхідно сприймати всерйоз, а не ставитися зневажливо і пригнічувати її. Перш ніж стверджувати, що одна культура краща, ніж інша (так зробив італійський прем'єр-міністр С. Берлусконі), потрібно встановити критерії оцінки цих культур. Культуру можна описати об'єктивно, зазначивши, наприклад: її представники вірять у духів або в єдиного Бога, живуть сімейними кланами, як наказує їм традиція, вважають за необхідне носити кільця в носі (це стосується сучасної молодіжної західної культури), роблять обрізання або їдять жаб. Антропологи розуміють, що їхня об'єктивність завжди обмежена безліччю чинників. Критерії оцінки залежать від наших коренів, переваг, звичок, пристрастей, системи цінностей.

Чи віримо ми в доцільність технологічного прогресу, глобалізації торгівлі й удосконалення транспортних засобів? Багато хто вірить, вважаючи нашу технологічну цивілізацію вищою від інших. Одночасно, всередині західної культури є люди, котрі прагнуть жити в гармонії з природою, готові відмовитися від літаків, машин і холодильників, бажаючи плести кошики і мандрувати з одного села в інше для збереження озону на Землі.

Отже, аби стверджувати, що одна культура краща ніж інша, недостатньо описати цю культуру, як це роблять антропологи. Стверджувати подібне можна перебуваючи усередині своєї системи цінностей, від якої, на наш погляд, ми не можемо відмовитися. Лише у такий спосіб ми можемо сказати, що одна культура – наша власна – краще іншої. Краще – для нас.

Наскільки абсолютним можна вважати критерій технологічного прогресу? Пакистан має атомну бомбу, Італія – ні. Чи означає це, що італійська цивілізація гірша від пакистанської і краще жити в Ісламабаді, ніж у Римі? Чи повинні ми поважати ісламський світ за те, що він дав нам великих людей – Авіценні (він народився в Бухарі, недалеко від Афганістану) й Аверроеса, а також Аль-Кінді, Авемпаса, Авіцебрана, Ібн Туфайля або великого історика XIV ст.. Ібн Хальдуна, якого Захід вважає батьком усіх соціальних наук? Іспанські араби розвивали географію, астрономію, математику та медицину в ті часи, коли християнський світ ще значно відставав за всіма цими напрямками.

Можна згадати, що араби були достатньо терпимі до християн та юдеїв, а європейці будували гетто для іновірців. Взявши Єрусалим, Саладін виявляв до християн більше милосердя, ніж самі християни – до сарацинів у аналогічній ситуації. Все це так. Однак сьогодні в ісламському світі існують теократичні і фундаменталістські режими, до котрих християни не можуть відноситися толерантно. Бен Ладен не виявив милосердя до жителів Нью-Йорка, таліби знищили кам'яні статуї

Будди, але ж і у Франції свого часу була Варфоломійська ніч. Знову ж таки, нині це не дає нікому підстав вважати французів варварами.

Історія – мов двосічний меч. Турки насаджували людей на кіл (що вважається дикістю), але візантійці виколювали очі родичам, а католики заживо спалили Джордано Бруно. Сарацинські пірати чинили багато поганого, але буканьєрії Королівської величності ім'ям Британії спалювали іспанські поселення в Карибському морі. Бен Ладен і Саддам Хусейн – вороги західної цивілізації, проте всередині західної цивілізації були такі люди, як Гітлер. Історія не може слугувати критерієм оцінки цивілізацій. Відповідь треба шукати в сучасності. Один із гідних поваги аспектів західної культури (вільної та плюралістичної; це і є цінності, які ми вважаємо основними і суттєвими) полягає в тому, що вона вже давно допускає співіснування різних, навіть і суперечливих критеріїв оцінки різних проблем. Продовження людського життя може вважатися позитивним явищем, а забруднення довкілля – негативним, хоча, найімовірніше, у великих лабораторіях, де вивчають можливість продовження життя, містять потужні системи, котрі також забруднюють навколишнє середовище.

Західна культура навчилася відверто признавати власні суперечності. Можливо, вони залишаться невирішеними, але, принаймні, добре відомі, прийняті нами до відома. Критичне ставлення до власних критеріїв допомагає зрозуміти всю складність проблеми. Чи варто зберігати банківську таємницю? Багато хто думає, що потрібно. Але коли ця таємниця дає терористам змогу мати рахунки в лондонському «Ситі», чи дослідно вважати захист «приватності» позитивним або негативним фактором? Ми завжди ставимо власні критерії під питання. Західний світ навіть дозволяє своїм громадянам заперечувати технологічний прогрес і приймати буддизм або жити в комунах, члени яких не користуються жодним транспортом.

Захід витрачає гроші й сили на вивчення звичаїв і практик інших культур, але ніхто ще по-справжньому не дав можливості представникам інших культур вивчити західні звичаї, практики, не беручи до уваги багатих вихідців з ісламських країн, котрі навчаються в Оксфорді чи в Парижі. Після навчання вони зазвичай повертаються додому й організують там фундаменталістські рухи, оскільки відчувають солідарність зі співвітчизниками, в яких не було змоги отримати таку освіту.

Міжнародні організації під назвою «транскультури» борються за створення альтернативної антропології вже кілька років. Вони залучають до своїх лав африканських дослідників, котрі ніколи раніше не бучили Європи і пропонують їм описати життя провінційної Франції чи італійської Болоньї. Унаслідок цього обидві сторони починають сприймати один одного трохи інакше, виходить цікава дискусія. Ісламські фундаменталісти вивчають проблему християнського фундаменталізму; найімовірніше, сьогодні об'єктом такого вивчення стануть уже не католики, а американські протестанти, що вимагають викреслити зі шкільних підручників усякі згадки про Дарвіна й у фанатизмі поступаються аятолі. На наш погляд, антропологічне вчення чужого фундаменталізму призводять до кращого розуміння свого фундаменталізму.

Європейський світ – плюралістична цивілізація, бо дозволяє будувати мечеті в своїй країні. І ми не заборонимо будувати їх тільки через те, що християнські місіонери кинуті до в'язниці в Кабулі. Якби ми це зробили, то мало б чим відрізнялися від талібів. Критерій толерантності до відмінностей – безумовно, один з

найсильніших і найменш спірних критеріїв оцінки культур. Ми вважаємо свою культуру зрілою тому, що вона терпимо ставиться до культурних відмінностей. Але коли людина, що вважає нашу культуру своєю не дотримується її толерантності, вона не може вважатися цивілізованою. Ми сподіваємося: дозволяючи будувати мечеті в своїй країні, ми сподіваємося, що в інших державах будуть коли-небудь побудовані християнські церкви.

Підсумком діяльності просвітителів стало поступове проникнення в суспільну свідомість ідеї толерантності вигляді загальної цінності – фактора згоди між релігіями та народами. У 1789 р., через 11 років після смерті Вольтера, у Франції була прийнята Декларація прав людини і громадянина. Вона стала передвісницею сучасних декларацій з прав людини, в тому числі Загальної декларації прав людини 1948 р., і проголосила принципи миру, демократії, ненасильства у взаєминах між народами та державами.

Додаткову чіткість у предметні межі толерантності вносить правовий орієнтир ціннісно-нормативної системи суспільства. Хоча декого з тих, хто віддає перевагу осмислювати толерантність як юридичний термін, він підводить. Так, В Шалин вважає, що принцип толерантності "необхідно кодифікувати як цивільно-правову норму. Тільки за допомогою такої правової легітимації толерантність стане передумовою діалогу культур і набуде згодом моральної норми" [1, с. 231]. Дивна, звичайно, інверсія права і моралі, та й легітимність, схоже, підміняється тут легальністю. Однак річ у тому, що дієвість толерантності за подібного підходу цілком замикається на перспективу набуття нею правового статусу.

Зауважимо: у сучасному суспільстві правові норми – найефективніший інструмент регулювання відносин між людьми. Ймовірно, це пов'язано зі специфікою права, його природою, незмішваністю з іншими соціальними нормами. Погодившись з цим положенням, ми зрозуміємо, що для толерантності, яка має справу з діалогом істотних відмінностей, також важливо бути відмінною: не підлаштовуватися, не уподібнюватися, аби не зазіхати на чуже, а залишатися самостійною та неповторною на своїй території. Виявивши себе правовою нормою, толерантність зрадить сама собі. Адже вона – продукт вільного вибору людини, а право неодмінно містить у структурі примусові заходи впливу. Чи можливо примусити людини до свободи? Очевидно, на це питання позитивної відповіді не існує.

Однак не доводиться заперечувати загальну перспективу руху від толерантності до права. Крім того, в лоні толерантності можуть визрівати (і визрівають) правові норми. Так сталося, наприклад, з одностатевими шлюбами в певних країнах. Спочатку ця відмінність (відступ від багатовікової традиції) була зрозуміла і толерантна з громадською думкою. І коли істотні відмінності про одностатеві шлюби пом'якшилися до розходжень у думках, то склалася воля більшості, яка й оформилася до відповідного закону. Від толерантності в цьому випадку залишається лише те, що можна назвати легітимною підтримкою, воно набуло чинності у вигляді закону. Трапляється також: громадська думка змінює гнів (інтолерантність) на милість (толерантність) стосовно непопулярних законів, котрі довели на практиці свою ефективність. У будь-якому випадку толерантність у праві відмирає. «Життя після смерті» для неї продовжується уже в іншій інфраструктурі. У постмодерному суспільстві політика підлягає суду розуму та моралі, а держава

неодмінно є правовою. Однак подібні взаємозв'язки не сприймаються там де політику «кряють» за лекалами Макіавеллі, живуть за «поняттями», а не за законами.

У політичному орієнтирі ціннісно-нормативної системи суспільства для толерантності найзначніші два типи відносин – до держави (державної влади) та в політичній культурі. Сучасна демократична держава забезпечує дотримання прав і свобод людини, заохочує мультикультуралізм, захищає конкуренцію, зберігаючи в суспільстві плюралістичний баланс. Видається, що у сфері толерантності державі найкраще додержуватися нейтралітету, виступати безпристрасним арбітром терпимого співіснування сторін. До певного моменту демократична держава, звана ще й толерантною, цілком може таким і бути. Проте коли складений плюралістичний баланс товариства зазнає кризи, держава повинна негайно втрутитися, відновити мир і порядок, змусити всіх дотримуватися загальних «правил гри». Толерантність – одне з таких правил з-поміж інших, що створюють йому системне середовище і підтримку, працювати не може.

Демократія багата на компроміси, але сама вона не становить предмет компромісу. Її основні цінності й ідеали складають – це, що прийнято називати громадянською релігією, світською сакральністю. І світська демократична держава повинна активно, а не відсторонено, захищати їх усіма законними засобами. Звичайно, можна поставити під питання і демократію, особливо ліберального спрямування, адже частково – це західна система цінностей. Чи можна орієнтувати на неї все людство? Тим паче, «свобода не може бути застосована як принцип за такого порядку речей, коли люди ще не здатні до саморозвитку через свободу; в такому випадку найкраще, що вони можуть зробити для досягнення прогресу, це безумовно коритися якомусь Акбару або Карлу Великому, коли вони будуть такими щасливими, що в середовищі їх знайдуться подібні особи (*Дж.Міль*).

За демократичною системою цінностей варто закріпити потяг до свободи і творчості, утвердження динаміки та розвитку як мети в самій собі. Механізми та результати конкурентної боротьби з іншими історичними альтернативами переконують у перевазі цього потягу. На сьогодні демократія – найдинамічніша, історично продуктивна, глибоко особистісна культура буття. Зрозуміло, не без недоліків, витрат і протиріч. Як тут не згадати знамениту фразу Черчілля: «Демократія – найгірша форма правління, за винятком всіх інших, які перебувалися час від часу» [1, с. 211].

Отже, сама собою інтолерантність державі не протипоказана. Питання тільки в тому, коли варто до неї звертатися і в яких масштабах застосовувати. Потрібно витримувати стратегічну установку на створення і підтримку умов формування толерантної громадської атмосфери. Інакше коригування «інтолерантності» з профілактичною (терапевтичною, хірургічною – все диктується конкретною ситуацією) метою перетвориться на боротьбу проти гетерогенних коренів самої толерантності. Ліки стануть отрутою. Ризик зловживання інтолерантності, що походить від державних органів, присутній завжди. Але в демократичній державі існує сильне громадська думка, дієвий цивільний контроль, розгалужена система стримувань і противаг, – тобто, гарантія того, що цей ризик не набуде загрозливих розмірів.

У сучасному глобалізованому світі певні демократичні норми, наприклад, права людини, виходять за межі національного суверенітету. Їхній захист – справа

всього міжнародного співтовариства, а незамінна складова – інтолерантне ставлення до тих, хто названі правила, цінності й норми грубо зневажає. Глобальність зближує (у перспективі – до непомітності) міжнародні й національні масштаби інтолерантності (несхвалення, обурення, протесту).

Толерантної демократичної держави не існує без толерантних громадян, тим паче, що саме народ – кінцеве джерело її влади та суверенітету. Для держави толерантність ідентифікується як принцип керівництва і засіб управління, для народу – громадянська чеснота, один з найвагоміших елементів його політичної культури. Під чеснотою в загальному розуміють готовність і здатність особистості творити добро. В цьому випадку чеснота – це свідоме і добровільне здійснення толерантності як блага і громадянського обов'язку. Згадавши ж Арістотеля, який трактував чесноту «здатністю чинити у найкращий спосіб», можна додати, що толерантність справді є найкращим виходом з конфліктних ситуацій.

Як елемент політичної культури громадянина толерантність демонструє нам ще одну функцію, будучи засобом легітимації відповідних акцій держави. Формула цієї легітимації може виглядати так: і толерантність, й інтолерантність держави перевіряється (підтверджується, схвалюється) толерантністю його громадян. Інакше кажучи, демократична держава не може діяти ні толерантно, ні інтолерантно, без згоди народу. Толерантне ставлення до толерантності держави – це одночасно і добра воля, і прискіплива оцінка громадянина. Без переконання, волі й пристрасті своїх громадян така держава не відповідає, за Гегелем, своєму визначенню.

Полеміка про долю модерну і статус постмодерну становить плідну дискусію, в процесі якої запропонована низка трактувань цих феноменів [17, с. 3]. Постмодерн трактується як продовження модерну – другий модерн і як заперечення модерну – «другий осьовий час» [19, с. 24], неоархаїка і синтез традиційної культури з культурою модерну [12]. Безліч визначень постмодерну – це не лише віяло інтерпретацій, а й варіанти того, чим може бути постмодерн в історичній перспективі. Сучасний стан може характеризуватися у вигляді точки біфуркації соціального та духовного розвитку, перспективи виходу з якої багато в чому залежать від домінуючої моделі інтерпретації того, що відбувається. Тому створення «проекту постмодерну» передбачає високу відповідальність автора: їм задається спосіб моральної легітимації майбутнього.

Культуру постмодерну найчастіше негативно оцінюють представники вже сформованих систем моральності, для котрих постмодерн знаменує собою розкладання всіх колишніх цінностей і регулятивних механізмів моралі [1, с. 3]. Водночас інтелектуальна критика етичних навчань епохи модерну, а також всієї класичної культури, заснованої на метанаративі, побічно показує непридатність і модерної, і традиційної моральності для розв'язання принципово нових моральних проблем, з якими зіткнулися сучасні суспільства [14]. Так, існування «відкритих проблем» прикладної етики пов'язане з неможливістю однозначно їх вирішити на базі класичних моральних практик. На цьому тлі поступово вимальовується моральність товариств постмодерну, що можна реконструювати як самостійну систему зі специфічним способом регуляції та нормативно-ціннісної структурою.

Відмінності моральності постмодерну від попередніх систем моральності пов'язані з формуванням нових суб'єктів моралі, отже, – нового типу моральної регуляції, що спричиняє зміну нормативно-ціннісної структури моральної свідомості

[14]. Виникають нові моральні поняття, а колишня їх номенклатура не стільки розпадається, скільки змінює своє змістовне наповнення, структуру і статус.

Загальна ціннісна орієнтація постмодерну іноді характеризується як постматеріалізм або постутилітаризм [10]. І хоча постматеріалістичні цінності не обов'язково тотожні нематеріалістичним, сучасна цивілізація дала цілим поколінням відчуття безпеки, що допомогло їм цінувати не кількість матеріальних благ, а якість життя, самореалізацію та почуття ідентичності, внаслідок чого перехід до постіндустріального ладу знову висуватиме духовні цінності на перший план. Йдеться не про відновлення традиційних релігій, а про зростання уваги до одвічних екзистенціальних проблемам сенсу життя. Інші автори налаштовані радикальніше: «Захід модернізму і початок століття постмодернізму можуть провіщати відродження ортодоксального християнства» [7].

За однією з версій, постмодерн насправді може стати розквітом різного фундаменталізму, в тому числі морального традиціоналізму. Хоча найімовірніше традиційні норми та принципи продовжать функціонувати в новому ціннісному контексті. Скажімо, колективізм та індивідуалізм, котрі поставали як альтернативні моральні принципи, утворили тепер несуперечливий поведінковий комплекс. Традиційний колективізм забезпечувався існуванням великих соціальних груп, приналежність до котрих була органічною для індивіда. На сучасному етапі індивід не належить, а зараховує себе до безлічі локальних спільнот. Його причетність до них – індивідуально обрана і позначається як комунітаризм.

Натомість модерний принцип індивідуалізму, ґрунтованому на автономії особистості, також зазнав змістовних змін. Автономного індивіда, що конституював свої внутрішні моральні переконання через раціональні процедури, змінив модульний індивід з гнучкою ідентичністю. Його індивідуалізм виражається не стільки в індивідуальній діяльності, скільки в індивідуальності споживання та способу життя. Індивідуаліст-конформіст не протиставляє себе суспільству, а самовиражається всередині наявного соціального порядку й окрім того, зацікавлений у його підтримці.

Відповідно змінився сенс фундаментальної моральної цінності – свободи. Свобода автономного індивіда модерну використовує його гарантовані економічні й політичні права. Тепер «поступово здійснюється ідеал свободи, заснованої радше на коливанні, множинності» [6, с. 24]. Передусім – це свобода споживання нескінченного розмаїття і товарів, і символів культури. «Свобода тепер означає , насамперед , свободу вибору» [2, с. 54]. І коли класичний моральний вибір запускав обґрунтування значущості обраної альтернативи за допомогою цінностей , що мали на думку суб'єкта, об'єктивний характер, то тепер моральний вибір поширюється також на вибір самої системи моральності, котрої дотримуватиметься особистість у цій ситуації. Окрім того, значущість системи залежить від того , як часто вона задіяна в реальних учинках. Відповідальність за моральний зміст цілком лягає на діючого індивіда.

Працьовитість як принцип традиційної моральності і фаховість як чеснота модерну однаково піддаються ерозії в постіндустріальному суспільстві. І хоча праця продовжує вважатися «фундаментальним вираженням людської гідності, котрі мають духовне, і матеріальне вимір», в етиці праці виникли серйозні проблеми [21]. З. Бауман зазначає занепад культури праці й професійного ставлення до роботи в умовах гнучкої зайнятості та мобільності робочої сили [2, С. 157–158]. Фаховий

працівник, відданий справі, висуваючи права на свою роботу, стає тягарем для глобальної економіки, отже, як не дивно, аморальним для постмодерну суб'єктом. Позитивні моральні оцінки процесам у сфері зайнятості дають ті, хто вважає, що сучасне суспільство вирізняє «експансію творчості... як антитезу праці» [11]. Так, В. Іноземцев розглядає постеконімічне суспільство у вигляді суспільства не професіоналів, а інноваторів [11], для котрих праця з діяльності створення продукту стає діяльністю, спрямованою на самореалізацію особистості. Дійсно «інтелектуальна економіка, де основним джерелом економічного багатства є творчість», найвищою мірою відповідала б духу моралі [16, с. 206].

При чому має сенс встановити різницю між класичною творчістю і сучасним поняттям «креатив». Очевидно, спочатку уявлення про творчість сходять до концепції Божественного Творіння: формування з нічого, обумовленого лише потенціями Творця; виникнення як створення ідей – зразків; творіння як самоцінний акт, наслідком чого є благо у зв'язку з походженням і не потребує доведення своєї корисності. Креативність же – дітище постмодерної культури, що відмовилася від метафізичних, у тому числі релігійних, підстав свідомості й діяльності. Коли творчість передбачає формування нової сутності, то креативність може задовольнятися виробництвом феноменів, або й симулякрів, коли достатньо зробити чергову «відмінність», аби стати автором якоїсь «новизни». Якщо в основу творчості покладено створення самодостатніх ідей, утілених згодом у творах, креативність спочатку орієнтована на вироблення продукту (товару). Результатом креативу не обов'язково є самобутній твір. Це може бути компіляція, колаж, спосіб їхнього позиціонування та продажу інтелектуального продукту, підбір відомих технологій для вирішення нової ситуації. Навіть у сфері духовного виробництва креативними є ідеї, за допомогою котрих можна впливати на соціальну практику. Натомість концепції творчості припускали самоцінність духовного, незалежно від його практичного застосування. У класичній культурі творчість мислила універсальною властивістю людської природи, але виявлялася в особливих сферах життя. Демократичність креативної діяльності полягає в тому, що вона можлива не лише в творчих професіях, а й у будь-яких інших. Елітарність її полягає в тому, що «креативники» утворюють особливу групу працівників, яка може протиставляти себе і «трудящим», і «фахівцям».

Патріотична орієнтація, що в тій чи іншій формі була притаманна і традиційному, і модерному суб'єктові моралі, здавалося б, має зникнути під впливом космополітичного способу життя епохи постмодерну. Однак глобалізація призвела, з одного боку, до стандартизації певних аспектів соціальної практики, а з іншого – до посилення всіляких форм локальності. У зв'язку з цим патріотичні почуття змістилися від національної держави як об'єкта патріотизму до низових спільнот (територіальних, етнічних). Окрім того, космополітизм як загальна світоглядна установка не висуває специфічних норм моральної поведінки, але в його контексті принцип патріотизму змінює своє змістовне наповнення. Спочатку, так чи інакше, ґрунтувався на архетипі «свої – чужі» й допускав відокремлення певної моральної ніші, на протигагу зовнішньому простору «зла», акцентував на неповторності всього «свого», яку належало захищати від чужого впливу. Сучасний патріотизм не відкидає здатності співіснувати з моральними установками інших культурних систем, виявляти толерантність на рівні й особистостей, і громад. Тепер, в умовах відкритості світу,

завдання патріота – визначити у своїй моральній культурі такі феномени, котрі можна би запропонувати світовій спільноті у вигляді загальнолюдських цінностей. Так, С. Хоружий розглядає ісихізм як неокласичну етику, що «могла б розвинути в універсальну і загальнолюдську етику, при чому зберігаючи свою дослідну, не доктринальну природу» [18, с. 85]. Або, наприклад, «суспільствознавці КНР постійно наголошують: конфуціанська етика здатна вирішити проблеми не тільки їхньої країни, а й усього людства»; вони «особливо вирізняють толерантність конфуціанської традиції, її синкретичну спрямованість і сумісність з вимогами міжцивілізаційної та міжрелігійної гармонії» [13, с. 499]. Суть не в тому, що ісихізм або конфуціанство може стати майбутньою етикою всього людства. Постмодернізація, як і модернізація локальних культур, здійснюється внаслідок пошуку в самій культурі автентичних феноменів, на основі котрих можна освоїти моральну практику неокласичного типу. Специфічно витлумачені ісихізм, конфуціанство, даосизм або суфізм можуть стати моральними програмами, що допоможуть різним культурам, зберігаючи свою ідентичність, увійти в глобальний постмодерний простір.

У контексті глобальної цивілізації особливої актуальності набував периферійний принцип толерантності. Ця, як й інші установки модерну, ґрунтувалася на ідеї автономії індивіда і виявляла повагу його релігійному та моральному вибору навіть у випадку незгоди з ним. Межею толерантності тут постали рамки громадянського суспільства, руйнівник якого не міг претендувати на схвалення, а також критерії розуму, оскільки всяку розумну істоту рано чи пізно можна переконати в правильності єдиної загальнолюдської моралі. Коли же дотримуватися модерного визначення про толерантність, неминуче виникає протиріччя, яке полягає в тому, що «толерантність стверджує відмова терплячої людини від поширення на всіх людей норм, котрі вона сама щиро вважає обов'язковими для всього людства» [9]. Тим часом в історії «на кожному етапі одні параметри терпимості змінюються іншими» [15]. Сучасне розмаїття моральних уявлень і частота контактів між їх носіями задають якісну відмінність толерантності в епоху постмодерну. Тепер специфічний спосіб життя одних людей не повинен піддаватися моральному осуду, але й не нав'язуватися оточуючим у вигляді єдино правильного і розумного. Не варто також боротися з іншими моральними уявленнями, мов зі злом, «доки вони не загрожують втратою основних свобод і відкритих для всіх можливостей» [9].

Сучасна толерантність забезпечується новим універсалізмом, відмінним від загальності моральних вимог модерну: «Формування позиції етичного універсалізму, ґрунтованого на плюралізмі, постає і як можливість, і як необхідність» [5]. Для цього частина інтелектуалів та громадських діячів прагне виявити певні загальні ознаки всіх існуючих систем моральності й сформувані корпус універсальних моральних принципів, погодитися з котрими могли би представники різних культур і соціальних інститутів. До них належить Г. Кюнг, за керівництва якого представники основних релігійних конфесій світу провели серію міжнародних конгресів, що завершилося прийняттям декларації про основні принципи, котрі об'єднують їх моральні доктрини. Іншою основою моральної єдності людства постає концепція прав людини.

Інша стратегія етичного універсалізму апелює до комунікативним стратегіям, за рахунок яких представники різних систем моральності можуть не виробити єдиних

норм, але досягти консенсусу за ухвалення рішень. Головною цінністю виявляється збереження морального простору, що надасть різним суб'єктам моралі можливість для співіснування. Хоча іноді здається: лояльність до «іншого» настільки безмежна, що втрачається всяка межа між моральним і аморальним.

Урешті-решт, А. Гусейнов абсолютно справедливо задається питанням не про конкретні норм, а про надзавдання нової моральності: «Не виявлена залишається перспектива глобального світу, а, відповідно, і глобального етносу як адекватного йому душевного ладу та стану суспільних звичаїв» [8, с. 17]. До цих пір усі фундаментальні новації в історії людства (виникнення давніх цивілізацій, прихід світових релігій, капіталістична модернізація) мали моральний сенс і містили моральну програму і для суспільства, і для особистості. Тому розвиток моральності епохи постмодерну – це не лише питання процедури узгодження наявних цінностей або пошуку спільних ціннісних підстав у готових моральних кодексах, а повернення класичного питання про обґрунтування цінностей.

Отже, нормативно-ціннісна структура моральності епохи постмодерну характеризується такими параметрами:

1. Істотною зміною статусу цінностей традиційної моральності: колективізм еволюціонує в комунітаризм; креативність переважає працьовитість; космополітизм доповнюється формами локального патріотизму; громадянський патріотизм змінюється культурним, національним – локальним, «ізолюючий» – «відкритим».

2. Зміною статусу та змістовного наповнення цінностей моральності модерну: свобода як автономія перетворюється на свободу вибору; індивідуалізм автономної особистості заміщається індивідуалізмом модульного суб'єкта моралі; домінування матеріальних цінностей знижується під впливом нового типу духовності.

3. Висуненням толерантності у вигляді самодостатньої моральної цінності, на основі котрої відбувається взаємодія всіх приватних систем моральності.

4. Формуванням нового універсалізму: всі системи моральності репрезентують себе в єдиному дискурсивному полі, параметри якого визначаються глобальними функціями моральності на сучасному етапі.

Підсумовуючи, ще раз наголосимо: толерантність – змінне поняття і залежить від часу, місця і культури, тому неможливо чітко визначити відмінності які у свій час вкладали в це поняття позитивні чи негативні. Однак, безумовно, жажливі події були необхідними для становлення сучасних традицій толерантності. Саме тому, щоб унеможливити повторення помилок минулого та забезпечити мир на планеті, потрібно всім добре усвідомлювати необхідність дотримуватися норм толерантності у сучасному різноманітному світі.

Список використаної літератури

1. *Бауман З.* Индивидуализированное общество / З. Бауман. – М., 2002. – 324 с.
2. *Батман З.* Глобализация. Последствия для человека и общества / З. Бауман. – М., 2004. – 433 с.
3. *Бек У.* Что такое глобализация / У. Бек. – М., 2001. – 433 с.
4. *Беляева Е.В.* Динамика индивидуального и коллективного субъекта морали в условиях глобализации / Е.В. Беляева // Философия. Глобализация. Интеграция. – Минск, 2006. – С. 106–117.

5. Бенхабіб С. Притязання культури / С. Бенхабіб. – М., 2003. – 544 с.
6. Ваттим Дж. Прозрачне обшество / Дж. Ваттимо. – М., 2002. – 433 с.
7. Верз Д.Э. Времена постмодерна / Д.Э. Вейз. – [Б. м.], 2002. – 449 с.
8. Гусейнов А.А. Еще раз о возможности глобального этоса / А.А. Гусейнов // Век глобализации. – 2009. – № 1. – С. 16–27.
9. Ильинская С.Г. Толерантность как принцип политического действия: история, теория, практика / С.Г. Ильинская. – М.: Праксис, 2007. – 655 с.
10. Инглегарт Р. Культурный сдвиг в зеленом индустриальном обществе / Р. Инглегарт // Новая постиндустриальная волна на Западе. – М., 1999. – С. 249–260.
11. Иноземцев В.Л. За пределами экономического общества / В.Л. Иноземцев. – М.: Academia–Наука, 1998. – 433 с.
12. Козловский В.В. Модернизация: от равенства к свободе / В.В. Козловский, А.И. Уткин, В.Г. Федотова. – СПб. : СПбГУ, 1995. – 659 с.
13. Ломанов А.В. Поиски культурной идентичности / А.В. Ломанов // Китай на пути модернизации и реформ. 1949–1999. – М.: Восточная литература, 1999. – С. 498–517.
14. Макинтайр А. После добродетели : Исследования теории морали/ А. Макинтайр; пер. с англ. В. В. Целищева – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2000. – 384 с.;
15. Назаретян А.П. Антропология насилия и культура самоорганизации Очерки по эволюционно-исторической психологии / А.П. Назаретян. –М.: Издательство ЛКИ, 2007. – 256 с.
16. Неклесса А.И. Эпилог истории / А.И. Неклесса // Глобальное сообщество: новая система координат (подходы к проблеме); ред. А.И. Неклесса. – СПб.: Алтея, 2000 – С. 206–259.
17. Постмодернизм и культура (материалы «круглого стола») // Вопр. философии. – 1993. – № 3. – С. 3–16.
18. Хорунжий С. С. Кризис европейской классической этики в антропологической перспективе / С.С. Хорунжий // Этика науки; отв. ред. В.Н. Игнатьев. – М. ИФ РАН, 2007. – С. 85–97.
19. Чучин-Русов А.Е. Новый культурный ландшафт: постмодернизм или неоархаика? / А.Е. Чучин-Русов // Вопр. философии. – 1999. – № 4. – С. 24–41.
20. A Global Ethic: The Deklaration of the Parlament of theWorld’s Religions / Ed. By Н. Kuengand К.-J. Kuschel. – NewYork, 1995.
21. Philosophical and spiritual perspectives on Decent Work. – Geneva, 2004.

Стаття надійшла до редколегії 15.04.2014

Прийнята до друку 10.05.2014

**POLITICAL AND CULTURAL TOLERANCE:
CRTERIA OF ASSESSMENT**

Peter Paranyak

*Ivan Franko National University of Lviv, Institute of Philosophy
Department of theory and history of political science
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine
paranyak@gmail.com*

This paper examines the main criteria by which to assess the tolerance of different historical periods. Deals with changes in the understanding of the value of tolerance in Europe throughout history, its dependence on the historical situation at any given time. The difference in interpretation of the term depending on the time and place enables us to understand the process of tolerance, which today is one of the most important factors in resolving social tensions, the development of principles of unity in diversity and respect for the rights of others.

Key words: fundamentalism, Islamism, bigotry, postmodernism

**ПОЛИТИЧЕСКАЯ И КУЛЬТУРНАЯ ТОЛЕРАНТНОСТЬ : КРИТЕРИИ
ОЦЕНКИ**

Петр Параняк

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
философский факультет, кафедра теории и истории политической науки
ул. Университетская, 1, 79000, г. Львов, Украина
paranyak@gmail.com*

Рассмотрены основные критерии, по которым можно оценивать толерантность в разных исторических периодах. Освещены изменения в понимании значения толерантности в Европе на протяжении истории, ее зависимость от ситуации в то или иное время. Проанализирован процесс формирования толерантности, что сегодня относится к числу важнейших факторов решения социального напряжения, развитие принципов единства в разнообразии и уважения к праву другого.

Ключевые слова: фундаментализм, исламизм, фанатизм, постмодернизм.

УДК [32.01:15]:141

**ОСОБЛИВОСТІ ОСМИСЛЕННЯ ЧАСОВИХ ВИМІРІВ ПОЛІТИЧНОГО:
Ю. ГАБЕРМАС ТА Ж. БОДРІЙЯР**

Юлія Мартиняк

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки,
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна,
e-mail: yuliyamartyniak@gmail.com*

Виокремлено осмислення феномену політичного у новочасних концепціях. Проаналізовано особливості зміни розуміння політичного часу в концепціях Ю. Габермаса та Ж. Бодрійяра.

Ключові слова: феномен політичного, політичний час, політичний простір, постмодерн, комунікативний дискурс, симулякр.

Осмислення сучасних трансформаційних процесів і в праксеологічній, і в онтологічній площині торкається передусім суспільного буття у широкому значенні, а сфера політичного постає поза аналізом, сприймаючись апріорі ретроспективно, у класичному розумінні. У такому контексті постмодерне питання кінця політики дає не пряме розуміння твердження, а передусім констатує факт зміни буття політики і, отже, необхідності переосмислення визначальних категорій політичного, його темпоральності, просторовості, суб'єктності. Політичне у найабстрактнішому значенні сьогодні вже не постає ні детермінованим, ні редукованим із боротьби за владу, права легітимного використання насилля і под. Сучасна темпоральність та простір буття, котрі, по суті, розміщуються у площині розуміння «модерн – постмодерн», логічно спонукають до необхідності переосмислення розуміння політичного у межах цієї межовості. Незважаючи на часте апелювання у наукових колах до категорії політичного, розуміння змістовного наповнення цього поняття не постає об'єктом окремого аналізу в межах сучасних суспільно-політичних концепцій, що призводить до неусвідомлення іманентного часу буття політичного загалом.

Головна лінія зміни розуміння політичного полягає у наступному: по суті, поняття політичного переміщується з онтологічної в епістемологічну площину, перетворюючись зі самодостатньої об'єктивно існуючої сфери буття на своєрідний інструментальний засіб освоєння життєвого простору окремим індивідом, а в радикальних постмодерних концепціях питання політичного як реальної сфери буття взагалі знімається. У такому контексті трансформується розуміння всіх основних категорій політики з праксеологічного погляду та, що значно важливіше, політичного як певного простору здійснення можливостей; йдеться про зміну смислів або взагалі виявлення «нульових значень» чи симулякрів понять еліти, боротьби еліт, влади і боротьби за неї, ідентичності на класичних основах типу нації, етносу, класу, врешті-решт, та ін. Коли головною тезою класичного розуміння можна вважати те, що визначальна роль в історії належала так званому авангарду, тобто таємній групі, в

певний спосіб пов'язаний із таємними цілями «духу історії», що на цій основі володіє правом та обов'язком вести за собою латентні маси в інше, «світле» майбутнє, то неklasичний підхід у формі пізнього модерну та постмодерну загалом заперечує всілякі таємні цілі й смисли історичного процесу – в такому контексті йдеться про заперечення будь-яких інших смислів існування політичних інститутів, окрім виробництва політичних рішень, котрі повинні так або інакше відповідати на запити сучасності. З цього приводу, зазначає Г. Померанц, політичні інститути більше нікого нікуди не ведуть і нічого «великого» не будують: вони просто розв'язують існуючі проблеми й планомірно працюють над збільшенням «кількості» суспільного порядку та благополуччя [7].

Відповідно до класичного підходу, сфера політичного постає первинною за значенням і вагомістю стосовно окремого індивіда, в неklasичному розумінні значення сфери політичного, з одного боку, й індивіда – з іншого, змінюють вектори спрямування на діаметрально протилежні. Саме ж політичне набуває значення лише в процесі забезпечення потреб окремого індивіда, політичне трактується як символічна сфера симуляцій та творення смислів для задоволення інтересів окремого індивіда. У межах політичної праксеології Г. Померанц зводить до такого: сучасна «людина політична» – політичний діяч або пересічний виборець – не займається політикою в її класичному розумінні, натомість займається своєю кар'єрою, і така абсолютна зосередженість, зокрема політиків, на особистому добробуті вважається теоретично неминучою [7].

А. Александров констатує: «У домодерні влада з необхідністю виникає з трансцендентного центру, вищого принципу. В модерні онтологічний фокус переміщується на іманентний рівень, на людину маси і, відповідно, влада переходить до сингулярності, індивідів. У постмодерні акценти зміщуються ще нижче – від розуму до тваринних начал. Цей імпульс продиктований бажанням позбутися вертикального виміру Політичного» [2]. Схожий погляд виражає Ю. Габермас. На його думку, модерн ХХ ст. усюди – і в ключових секторах науки та мистецтва, і в своїх найважливіших теоріях культури та соціальних діагнозах – піддавав критиці характерні для Нового часу універсальний детермінізм, сподівання на прогрес, вироблення загальнообов'язкових стандартів та уніфікацію суспільства, заперечував їх і внаслідок цього прокладав шлях мотивам, котрі нині торкаються у постмодерні всього, аж до повсякденного життя [3].

Класичний індивідуалізм та індивідуалізм у сучасному розумінні сьогодні є тотально протилежними: перший ніби віддзеркалює самого себе, а «zoopolitikon» через зняття необхідності здійснення морального-етичного вибору некритично сприймає домінуючі у суспільстві цінності й стереотипи. У такому контексті З. Бауман зауважує: людина сьогодні не має здатності стосовно планування життєвої стратегії та загалом довгострокових цілей, створюючи ситуацію невизначеності. Внаслідок цього керувати людиною стає значно простіше, ніж у попередні епохи.

Під класичним розумінням політичного мається на увазі розуміння у межах традиційної метафізичної філософії, в основу якої покладено картезіанство, ідея безпосереднього сприйняття реальності та буття. За О. Русаковою [8], визначальними рисами класичного типу політичної філософії (отже, і класичних підходів до розуміння політичного) є моноцентризм у вигляді існування певного архе, першоджерела розвитку політичного типу Логоса, Природи, Абсолютного Духу,

Абсолютної Свободи, а також соціогенних або антропогенних сил типу соціальної боротьби, рацію, волі та ін., логоцентризм як антонім невпорядкованості й хаосу і телеологізм як об'єктивний лінійно-поступальний розвиток стосовно досягнення певної цілі, замислу. В межах неklasичних теорій політичне втрачає саморозвиток через моноцентризм, логоцентризм і телеологізм – їх замінюють плюральність, заперечення ієрархії, а також заперечення самої можливості існування універсальних догм. Індивід у такому контексті залишається наодинці, а політика для нього – лише майданчик задоволення власних потреб. Самою ж ціллю політичного у такому контексті стає самовідтворення, політика як онтологічна категорія осмислюється лише у вигляді поняття політичної праксеології. Простором політичного у неklasичному розумінні виявляється позапредметна сфера комунікації, а політичні відносини як взаємодія у межах «суб'єкт – об'єкт», де акцентується, власне, на останніх, заміщується творенням політичного в межах самого поняття «відносини».

Рушійну силу ревізії класичного розуміння політичного ХХ-ХХІ ст. становлять критичні теорії, зокрема постструктуралізм, постмодернізм, неомарксизм, ідеології нових лівих, а головну вимогу часу – намагання позбутись вертикального виміру політичного.

Особливо важливі для окреслення зміни розуміння політичного та політики – дослідження зміни часово-просторових вимірів. Кожна сфера суспільного буття, як і буття загалом, характеризується і просторовістю, і власною темпоральністю. Йдеться про те, що ще в Стародавній Греції диференціювали як хронос та кайрос, розуміючи під першим формальний час, а під другим – істинний час у смисловому та змістовному наповненні. Розглядаючи феномен кайросу, П. Тілліх аргументував: «Лише для абстрактного, відстороненого споглядання час є пустою формою, здатною вмістити будь-який зміст; але для того, хто усвідомлює динамічний творчий характер життя, час насичений напругами, можливостями, він володіє якісним характером та сенсом. Не все можливе у будь-який час, не все істинне у будь-який час і не все є потрібним у будь-який час» [цит. за: 4].

Час розгортання політичного сьогодні – це час на межі розуміння «модерну – постмодерну». Тричленна диференціація «премодерн – модерн – постмодерн» запропонована В. Денисенком та В. Терещенком. Науковці зазначають: «Бінарні опозиції» Ф. Ніцше відійшли в історію, і для багатьох сучасних дослідників привабливішою виявляється тричленна формула «премодерн – модерн – постмодерн», котрі становлять фундаментально важливі фази європейської культурної свідомості, три духовні, найзагальніші ситуативні особливості розвитку історії Європи [6].

Постмодерн, поширившись на початку 70-х рр. ХХ ст. як течія в мистецтві, музиці, літературі, сьогодні часто використовується в соціальних науках, що все-таки не впливає на плюральність і багатозначність його трактувань. Тому питання А. Джейн: «Постмодерн – кінець чи закінчення модерну?» (Postmoderne – Ende oder Vollendung der Moderne?) [9] – залишається відкритим. Доречно у такому контексті для позначення багатоманітності підходів до вивчення соціальної та політичної сфери буття застосування поняття «новочасність». Його А. Марчинський трактує так: «Йдеться про певну новочасну як сучасну, теперішню, наявну ситуацію, що вона, безперечно, сягає корінням модерности, – але вже також і пост-модерности» [цит. за: 2].

Власне, у межах новочасності чи на межі розуміння «модерн-постмодерн» через зіставлення окреслених теорій можна простежити загальні тенденції зміни розуміння, а також варіативність і альтернативність щодо розуміння часо-просторових вимірів політичного. Для такого аналізу було обрано два крайні підходи – концепцію Ю. Габермаса та концепцію Ж. Бодрійяра, коли Ю. Габермаса розглядають «останнім філософом модерну», а Ж. Бодрійяра – радикальним постмодерністом, варіативність та альтернативність – у сенсі фактично паралельного виникнення концепцій, в основу котрих, отже, покладено аналіз тих самих соціальних і політичних умов, але з діаметрально протилежними висновками стосовно них. Обидві концепції постають контрреволюційними з питань осмислення дійсності політичного. Натомість, коли Ю. Габермас, критично осмислюючи ситуацію, пропонує вихід із неї у формі морально орієнтованого комунікативного дискурсу, концепцію Ж. Бодрійяра можна розглядати у розумінні частково афективної відповіді на виклики ситуації, що тотально змінилась.

Для Ю. Габермаса політичне розгортається у модерній темпоральності, адже, як зазначає мислитель, теза про настання епохи постмодерну необґрунтована – не змінилась структура духу часу. Ж. Бодрійяр констатує своєрідний постчас гіпер- чи постполітичного.

Modernitas для Ю. Габермаса кожного разу виражає свідомість епох, котрі співвідносять себе з минулим та усвідомлюють себе в такому контексті, як результат переходу від «старого» до «нового». Він зазначає: впродовж XIX ст. виникає усвідомлення сучасності; воно звільняється від всіх історичних зв'язків і зберігає за собою лише абстрактне протиставлення традиції, історії загалом. Тобто сучасним у такому контексті вважається те, що «спонтанно сприяє об'єктивному вираженню актуальності духу часу, яка спонтанно оновлюється» [5]. Неперервне оновлення або усвідомлення себе лише в системі координат «тут-і-зараз» спричиняє ревізію та нівелювання усіх видів зразкового минулого. Схожу думку висловлює і Ж. Бодрійяр: «ми розмірковуємо над моральними, трансцендентними та істинними цінностями, але реально їх немає, «ми рухаємось із наростаючою швидкістю, проте не знаємо, куди» [3].

Епоха модерну, з позиції Ю. Габермаса, сприймає себе виключно з налаштуванням на саму себе – вона змушена черпати нормативність сама зі себе, і саме така зміна через необхідність віднайдення власних принципів, які нормативно містять сучасний досвід та сучасні життєві форми, змінює структури «духу часу», що перетворюється на середовище, де від сьогодні «просуваються політичне мислення та політичні конфлікти». Для Ю. Габермаса імпульсами розвитку духу часу є зіткнення історичного мислення з утопічним, коли останнє переходить в історичну енергію, формуючи політичну публічність сучасних народів.

Коли Ю. Габермас, по суті, редукує усвідомлення соціального часу до часу політичного як сфери творення політичних рішень, норм та вирішення політичних конфліктів, то Ж. Бодрійяр характеризує постчас як час буття симулякрів, коли вже нічого немає у розумінні творення реального, а все постає лише інформацією, приводом. Цікаво, що Ж. Бодрійяра вважають постмодерністом, хоча сам він заперечує це, висуваючи припущення: «Постмодернізм як ідеальна фаза модернізму, мабуть, закінчився» [3]. Цікава в такому контексті думка Ю. Габермаса: постмодерн – нова форма консерватизму, що подає себе як антимодерн.

Для Ж. Бодрійяра час, аналогічно до речей, простору, загалом до всього оточення людського буття, в тому числі й до політичного, ототожнюється зі споживанням – йдеться про стратегію буття, яка загалом відкидає і логічність, і категорії суб'єкта, до котрих, власне, і належать категорії часу й простору. Темпоральність сьогодні виражається через агонію реального та раціонального і, дійшовши кінця, «відкриває еру симуляції». Соціальне буття корелювало із тактом історії, в очікуванні утопії майбутнього, чи, за Ж. Бодрійяром, в ейфорійному або катастрофічному очікуванні революції. Сьогодні ж соціальне та політичне буття є позаісторичним, коли історія «залишила після себе індиферентну туманність, пронизану потоками, але позбавлену своїх референцій». Саме в такому контексті часовість та історичність замінені лише своїми симулякрами, а повернення в минуле є лише спробою воскресення часу, коли ще була історія, насилля, загалом існувало питання екзистенції та питання життя і смерті. Останньою спробою воскресення минулого, з одного боку, та останнім міфом – з іншого, виступав кінематограф. На думку Ж. Бодрійяра, «кінематограф, який прагнув самоусунутись в абсолюті реального, - реальне, що вже тривалий час поглинуте кінематографічним чи телевізійним гіперреальним». Тобто у кінематографі, як і в мас-медіа, минуле ще прагне усвідомити себе, але вже у своїй суті постає гіперреальним. Отже, у Ю. Габермаса утопічна енергія переходить в історичну свідомість, Ж. Бодрійяр через приклад кінематографу як останнього міфотворця сучасності спростовує і таке розуміння, оголошуючи окрім кінця соціального, історичного, і кінець утопічного й ідеологічного як детермінанти політичного у класичному розумінні. Загалом постмодерне розуміння темпоральності ґрунтується на фрагментарності, недетермінованості, алогічності.

Політичне у класичному розумінні – це простір взаємовідносин держави як інституту нормотворення та легітимного застосування насилля, з одного боку, та індивідів, зокрема через політичні партії, – з іншого. Тобто воно обмежується простором функціонування держави та громадських організацій і опосередковано індивідом через ситуативну політичну участь (фактично йдеться про неінституційний підхід). Натомість за Ю. Габермасом, простір політичного розширюється, повністю накладаючись на простір соціального, де політичні відносини на макрорівні, як рівні індивідному, є не другорядними, а визначальними через постійне творення дискурсу та здійснення комунікативних дій. Однак існує ще один визначальний елемент простору політичного – сфера творення моральних вимірів як ментальна сфера. І вже у Ж. Бодрійяра політичний простір, втрачаючи всілякі реальні виміри, коли ілюзія комунікації скриває де факто недихотомічний розрив між індивідом та політичним, повністю переноситься у знакову сферу – сферу творення символів, коли політичні відносини полягають суто у створенні ілюзії реального існування політичного, а політичний простір у такому контексті є простором гіперреальним. Інакше кажучи, у Ю. Габермаса політичне виявляє себе на рівні комунікативних актів індивідів, тобто простір політичного постає простором комунікації щодо затвердження однаково важливих для всіх норм та можливостей. Натомість Ж. Бодрійяр розкриває політичне не через розширення чи, радше, перенесення політичних відносин із простору держави до простору комунікації, як не внутрішньомотивована, а технічно нав'язана участю, – власне, простір політичного є

лише простором діяльності самого політичного щодо відтворення самого себе чи, по суті, простором творення симулякрів.

Незважаючи на відмінні підходи до політичного часу в Ю. Габермаса та у Ж. Бодрійяра, обоє через свої концепції пов'язують такий стан речей із почуттям смутку (Ю. Габермас) та меланхолії (Ж. Бодрійяр). «У зростанні цінності миттєвого, ефемерного, в торжестві динамізму виражається саме смуток за безпорочним, зберігаючим кордони реальним» [5]; сам модернізм у Ю. Габермаса – це самозаперечуючий рух смутку за справжньою присутністю.

На зміну часу як розвитку приходить розуміння останнього як вибуху чи імплузії. Саме в такому контексті Ю. Габермас цитує Т. Адорно, вказуючи на думку останнього про те, що одним із варіантів модерну є власне вибух як зміна структури системи. Імплозія, за Ж. Бодрійяром, постає також вибухом, тільки відображеним, мов у дзеркалі (по суті, як і вся теорія симулякру та симуляції щодо теорії комунікативної дії), вибухом всередину, саморуйнацією системи.

Підсумовуючи, доходимо висновку: класичне розуміння політичного часу пов'язане із категоріями або лінійності, або циклічності, тобто і в першому, і в другому випадках у найзагальнішому контексті стикається із категорією розвитку. В Ю. Габермаса й Ж. Бодрійяра політичне вже не розгортається у цій площині, натомість, у першого постає тут-і-зараз-реакцією на політичні конфлікти та політичну діяльність, по суті, постфактум реакцією, а у другого – мов у дзеркальному відображенні, суто у творенні приводів для реакцій за відсутності останніх. Розуміння часу політичного як ходи Бога на землі чи розгортання абсолютного духу, як таке, що зумовлене дією вищого принципу, змінюється усвідомленням політичного часу як реактивною темпоральністю у розумінні розгортання політичного через реакції на постійно змінювані виклики у процесі морально усвідомленої комунікації. Урешті-решт взагалі темпоральність політичного замінюється лише симулятивною спробою воскресення політичного часу, де історичність замінюється пустою знаковістю. Однак і в Ю. Габермаса, і в Ж. Бодрійяра таке усвідомлення політичного часу пов'язане з певною меланхолією, смутком за минулим та історичністю.

Необхідність теоретичного осмислення і ґрунтового аналізу політичного крізь призму аналізу зміни розуміння часових вимірів політичного як однієї з базових онтологічних категорій дає змогу зняти проблему поглиблення розриву між політичною теорією та практикою, а також системні кризи в межах останньої. Зі соціально-історичним розвитком людства змінюються і форми політичного в межах тих чи інших історичних етапів, тому дослідження феномену політичного у широкому контексті дає змогу не лише виявити визначальні риси останнього, а й робить можливим усвідомлення сучасних трансформаційних процесів, з одного боку, та механізмів переосмислення актуального буття політики і політичного в їхньому взаємозв'язку – з іншого.

Список використаної літератури

1. *Александров А.* Политика Постмодерна как симуляция Политического /А. Александров [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://konservatizm.org/konservatizm/sociology/171111142902.xhtml>

2. *Бауман З.* Плинні часи: життя в добу непевності/ З.Бауман; пер. з англ. Антона Марчинського – К.: Критика, 2013. – 176 с.
3. *Бодрийяр Ж.* В тени молчаливого большинства, или Конец социального/Ж. Бодрийяр. - Екатеринбург: Изд-во Урал.ун-та, 2000. – 95 с.
4. *Василенко И.* Политическая глоба листика / М. Василенко. М.: Логос, 2000. – 360 с.
5. *Габермас Ю.* Залучення іншого: студії з політичної теорії /Ю. Габермас; пер. з нім. – Л.: Астролябія, 2006. – 416 с.
6. *Денисенко В.* Юрген Габермас – останній філософ світу, де панує «постмодернізм» /В. Денисенко, В. Терещенко // Незалежний культуролог. часопис «І». – 2002. – №24
7. *Померанц Г.* Долгая дорога истории / Г. Померанц // Знамя.—1991. - № 11
8. *Русакова О. Ф.* Современная политическая философия /О.Ф. Русакова. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2010. – 300 с.
9. *Jain Anil K.* Politik in der (Post-)Moderne. Reflexiv-deflexive Modernisierung und die Diffusion des Politischen / K. Anil Jain. – München: Edition Fatal, 2000. – 680 s.
10. *Poster M.* Technology and Culture in Habermas and Baudrillard /М. Poster// Contemporary Literature. Marxism and the Crisis of the World. – New York: New York University, 1981. – № 4.

Стаття надійшла до редколегії 15.04.2014

Прийнята до друку 10.05.2014

FEATURES COMPREHENSION TIME MEASUREMENT OF POLITICAL: J. HABERMAS AND J. BAUDRILLARD

Julia Martynyak

*Ivan Franko National University of Lviv, Institute of Philosophy,
Department of theory and history of political science
Universytetska str. 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: yuliyamartynyak@gmail.com*

Author determined key point of understanding the phenomenon of political change in new times concepts. Outlines the specific research policy time. The features of the political changes in understanding of time concepts in Habermas and Jean Baudrillard. Outlines the general features of rethinking political time measurements.

Keywords: political phenomenon, political time, the political space, postmodernism, communicative discourse, simulacrum.

ОСОБЕННОСТИ ОСМЫСЛЕНИЯ ВРЕМЕННЫХ ИЗМЕРЕНИЙ ПОЛИТИЧЕСКОГО: Ю. ХАБЕРМАС И Ж. БОДРИЙЯР

Юлия Мартиняк

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко ,
философский факультет , кафедра теории и истории политической науки ,
ул . Университетская, 1, г. Львов, 79000, Украина,
e-mail: yuliyamartyniak@gmail.com*

Выделяется осмысление феномена политического в современных концепциях. Анализируются особенности изменения понимания политического времени в концепциях Ю. Хабермаса и Ж. Бодрийера.

Ключевые слова: феномен политического, политическое время, политическое пространство, постмодерн, коммуникативный дискурс, симулякр.

УДК 32.01:81'4

ДИСКУРС-АНАЛІЗ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ: РІЗНОМАНІТНІСТЬ ПІДХОДІВ

Соломія Кривенко

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки,
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна,
e-mail: ssolowka@gmail.com*

Розглянуто проблему різноманітних підходів до визначення та вивчення політичного дискурсу, багатоаспектність цього поняття. Розкрито основні властивості різних підходів, які розвинулися в межах політичної лінгвістики для вивчення політичного дискурсу.

Ключові слова: політичний дискурс, дискурс-аналіз, політична лінгвістика, критичний дискурс-аналіз, дескриптивний дискурс-аналіз.

Проблема дослідження політичного дискурсу починається вже з намагання чітко дефініціювати поняття «дискурс». Проблеми, пов'язані з його дослідженням, зазначає О.О. Селіванова, зумовлені новизною й нерозробленістю дискурсології як галузі мовознавства [3]. Поняття тексту та дискурсу стало предметом аналізу багатьох науковців. Практично немає публікацій на цю тему, де б не зауважувалися погляди М. Фуко, Ю. Габермаса, Ш. Муффа, Е. Лакло, Н. Лумана та ін. [6]. Існують поняття расистський дискурс, гендерний дискурс, дискурс зайнятості/незайнятості, медійний дискурс, популістський дискурс, дискурс минулого та багато інших. Отже, сенс дискурсу розтягують від жанру до стилю, від установи до політичних програм.

Ці різноманітні підходи спричиняють плутанину, що призводить до значної критики та ще більшої кількості непорозумінь. Ось чому кожен внесок у цей обсяг досліджень має визначати суть застосування терміна в межах конкретного підходу [6].

Так, Л. Філіпс і М. Йоргенсен характеризують дискурс особливим способом спілкування та розуміння довкілля (чи певного його аспекту) [4, с. 15]. Вони зазначають: важливим для становлення дискурс-аналізу як окремої сфери науки став спадок соціального конструктивізму – науковий напрям досліджень, що об'єднує декілька нових теорій про культуру та суспільство, черпаючи методологію зі структуралізму та постструктуралізму, котрі вдосконалювали свою теорію мови. Соціальний конструктивізм аналізували П. Бергер і Т. Лукман у праці «Соціальне конструювання реальності». Це один із радикальних підходів, який розвивався в умовах нарративного повороту, спрямованого на рефлексію культурного контексту зародження концепцій, конструктів і наукового знання (психологічного й ін.) загалом [див.: 1].

Узагальнивши різні розуміння поняття дискурсу й у вітчизняному, і в зарубіжному мовознавстві, В. Чернявська пропонує звести їх до двох основних типів:

«конкретної комунікативної події, зафіксованої у тексті й усному мовленні, у конкретному когнітивно зумовленому комунікативному просторі», «сукупності тематично співвіднесених текстів» [див.: 3]. Дискурс також розуміють як комунікативну дію у конкретному інтенційно зумовленому комунікативному просторі. Окрім того, за характером стосунків між учасниками комунікативного діалогу вирізняють міжособистісний, публічний, масовий та організаційний дискурси. За умови різних загальних настанов і комунікативних принципів реалізуються аргументативний, конфліктний та гармонійний типи дискурсу. До прагматичного типу належать: педагогічний, батьківський, етичний, релігійний, науковий, критичний, політичний, адміністративний, діловий, юридичний, військовий, спортивний, медичний, рекламний і масово-інформаційний дискурси. Усі перелічені типи зараховують до того чи іншого дискурсу на підставі, що в кожному з них актуалізуються певні комунікативні стратегії [3].

Політичний дискурс сьогодні становить об'єкт вивчення політичної лінгвістики (або критичної лінгвістики), порівняно нової науки, яка активно розвивається, вивчає використання ресурсів мови у вигляді засобу боротьби за політичну владу та маніпуляції громадською свідомістю. На думку російських дослідників, з погляду методології найпоспідовніше розмежовувати дослідження дискурсу, виконані в межах когнітивного і традиційного (риторичного, семантико-стилістичного) методів та методів дискурс-аналізу. В першому випадку політичну комунікацію розглядають як ментальний, а в другому – як мовний феномен. Оптимальним для об'єктивного дискурс-аналізу є поєднання методів, орієнтованих на різні аспекти дослідження, наприклад, когнітивного методу з критичним аналізом дискурсу або контент-аналізом [2].

Українська вчена І. Клименко зазначає, що в сучасній науковій традиції існує кілька підходів до вивчення дискурсу – одного з найважливіших понять лінгвістики. Як об'єкт лінгвістичних досліджень дискурс вивчають з позиції лінгвістики тексту, а також у прагматичному (комунікативно-функціональному), соціолінгвістичному, когнітивному та семіотичному аспектах [2]. Така багатоаспектність зумовила й різноманітність визначень поняття дискурсу.

Функціонуванням політичного дискурсу в суспільстві займаються різні напрями дискурс-аналізу, серед котрих – критичний дискурс-аналіз, дескриптивний, соціолінгвістичний дискурс-аналіз, кросдискурс-аналіз, а також численні школи аналізу, сформовані в різних країнах. Розбіжності в методах зумовлюють неоднакові погляди на сферу дії дискурсу (формують вони соціальне чи складаються з елементів соціального), і на те, який, власне, дискурс потрібно досліджувати (повсякденний або абстрактніший). Розглянемо детальніше декілька з названих підходів.

Критичний дискурс-аналіз у вигляді мережі шкіл з'явився на початку 90-х років ХХ ст., після невеликого симпозіуму в Амстердамі в січні 1991 р. За умови підтримки Амстердамського університету Т. ван Дейк, Н. Ферклау, Г. Кресс, Т. ван Ліувен і Р. Водак провели два дні разом і мали змогу обговорити теорії та методи аналізу дискурсу, критичного дискурс-аналізу [6]. Всі підходи в межах цієї програми проблемно зорієнтовані, що зумовлює міждисциплінарний та еkleктичний її характер. Окрім того, критичному дискурс-аналізові властиві спільний інтерес демістифікувати ідеологію та владу через систематичне й репродуктивне вивчення семіотичних систем (письмо, мову або візії). Учені намагаються виробити свої

позиції та виразити інтереси, створюючи відповідні наукові методології та власні рефлексії в процесі дослідження [6].

Критичний аналіз політичного дискурсу спрямований на визначення способів, за допомогою котрих соціальна влада здійснює панування в суспільстві. Представники цього напрямку займають активну соціальну позицію, вони відшукують спосіб попередження соціальних конфліктів [1]. Матеріалом для критичного дискурс-аналізу зазвичай є політичні тексти, створені в ситуації соціального ризику, що відображають становище нерівності учасників комунікації. Визначення «критичний» застосовують у таких дослідженнях для того, аби зауважити прихований від нефахівців зв'язок між мовою, владою й ідеологією [2]. На думку Е. Будаєва та А. Чудінова, представники критичного напрямку дослідження дискурс-аналізу акцентують на виявленні прихованих взаємозв'язків між дискурсом і соціумом. Особливу увагу вони переважно звертають на різні виявлення нерівності: соціальну, гендерну (статеву) та етнічну. В критичному дискурс-аналізі налічують велику кількість підходів. Їх можна методологічно згрупувати за трьома основними школами:

- когнітивний аналіз дискурсу Т. ван Дейка;
- дискурс-аналіз Н. Ферклау;
- німецька школа критичного аналізу дискурсу – З. Егер, У. Маас, Ю. Лінк

[1].

Вихідним у розробленні принципів дискурс-аналізу за Т. ван Дейком стало положення, що нехтування соціально-когнітивними чинником належить до головних теоретичних недоліків більшості розвідок з критичної лінгвістики та дискурс-аналізу. Вчений наголошує на моделюванні когнітивних структур у суспільній свідомості за допомогою аналізу дискурсу, що легітимізує соціальну нерівність.

Інший варіант критичного дискурс-аналізу запропонував британський науковець Н. Ферклау. Характерні ознаки його підходу – введення в дискурс-аналіз евристик аналізу інтертекстуальності. Тут пильну увагу приділяють питанню про відмінності в сприйнятті однієї комунікативної події в різних аудиторіях [2]. Послідовники Н. Ферклау зазвичай відмовляються від використання когнітивної методології, пояснюючи свою позицію тезою про принципову неможливість проникнути в «чорний ящик» свідомості. У концепції Н. Ферклау мову та семіозис розглядають насамперед як соціальні, а не когнітивні, феномени. Основним завданням дослідження стає аналіз соціальних наслідків (*social effects*) певного дискурсу (глобалізації, «нового капіталізму», «нового лібералізму» і под.)

Чільне місце серед підходів до вивчення політичного дискурсу посідає соціолінгвістичний дискурс-аналіз Р. Водак та її колег у віденській школі дискурс-аналізу (Г. Вайс, Х. Людвіг, П. Новак, Й. Пелікан, М. Седлак). За теорією Р. Водак, мова не лише відображає соціальні процеси та соціальну взаємодію, а й конститує їх. Дискурс завжди історичний, тобто синхронічно та діахронічно пов'язаний із комунікативними подіями, що відбуваються зараз або відбувалися раніше. Фокусування уваги на соціо-історичному контексті політичного дискурсу в процесі пояснення й інтерпретації – особливість, що відрізняє цей підхід від дискурс-аналізу Т. ван Дейка й зближує його з ідеями інтертекстуальності дискурс-аналізу Н. Ферклау. Тобто у соціологічному дискурс-аналізі дискурс прийнято визначати як

мовлення, взяте в єдності зі своїм соціальним контекстом у вигляді соціально структурованого феномену.

Інший напрям наголошує, що детальне вивчення текстів допомагає виявити імпліцитно виражені несвідомі установки комунікантів і на цій основі підтвердити результати впливу дискурсу на поведінку слухача, який сприймає інформацію. На виявленні такої кореляції між дискурсом та психологією акцентує дискурсивна психологія, тобто дискурс-аналіз, який став одним із найважливіших соціально-конструктивістських підходів у соціальній психології. Цей напрям дискурс-аналізу розглядає письмове й усне мовлення як конструкції, що належать зовнішньому світові та зорієнтовані на соціальну дію, а не такі, які відображають зовнішній світ [4, с. 152]. Дискурсивна психологія передбачає, що ментальні процеси формуються під впливом дискурсивної практики. Представники цього підходу дискурсом вважають таке використання мови завжди контекстуально залежним від обставин [4, с. 153]. У його межах політичний дискурс розуміють як продукт ментальних процесів – індивідуальних та колективних. Кожна ментальна модель унікальна. І гендер, і вік, і ролі, виконувані в групах, є релевантними для дискурсу лише в тому випадку, коли комуніканти звертають на них увагу [3]. Для дискурсивної психології властиве використання емпіричного аналізу дискурсу, що дає змогу проаналізувати його ситуативне використання. Конкретика відрізняє цей підхід від структуралізму, постструктуралізму та когнітивної психології. Основними представниками дискурсивної психології є Дж. Поттер та М. Ветерел, вони написали книгу «Дискурс і соціальна психологія» 1987 р.

Протилежний до критичного є дескриптивний підхід дискурс-аналізу. Він має на меті прагнення описати та пояснити феномени, уникаючи власної (зокрема пов'язаної з політичними переконаннями суб'єкта дослідження) ідеологічної оцінки, що спричиняється не відсутністю громадянської позиції, а уявленнями про критерії наукової об'єктивності дослідження [1]. Так, Р. Андерсон поєднує аналіз політичної метафорики з дискурсивною теорією демократизації, суть якої полягає в тому, що витоки демократичних перетворень у суспільстві варто шукати в дискурсивних інноваціях, а не в зміні соціальних чи економічних умов. Чеський лінгвіст П. Друлак зробив спробу синтезувати евристики концептуального дослідження з методами дискурсивного аналізу соціальних структур за А. Вендтот [3]. На думку представників цього напрямку, дискурсивні структури є відображенням структур соціальних.

Окреме місце в критичній лінгвістиці посідає вивчення політичної метафори політичного дискурсу. Такими є комбінаторна теорія кризової комунікації (CCC-theory), яку розвивають Ф. Беєр, Х. Де Ландтхеєр. Дослідники зауважують можливість і необхідність об'єднання субінституціонального, інтеракціоністського та синтаксичного підходів до аналізу політичної метафори, які не відкидають один одного, а лише відображають різні перспективи розгляду одного феномену та мають сильні й слабкі сторони.

Теорію дискурсивного розуміння метафори розробляють німецькі лінгвісти Й. Вальтер, Й. Хельміг, Р. Хюльссе. Вони стверджують: метафора не стільки когнітивний, скільки соціальний феномен. Її розуміють не засобом аргументації, а відображенням загальних для певної групи людей уявлень, які суттєво впливають на «конструювання соціальної реальності». Згідно з названою теорією, сам дискурс

породжує метафори, а метафори постають «агентами дискурсу» (інакше кажучи, індивідуально-когнітивним особливостям учасників політичної комунікації відводять незначну роль).

Ще один напрям методології в дослідженнях дискурсу – постмодерністські теорії дискурсу (Е. Лаклан, Л. Гансен, Д. Говарт). Теорія постулює загальну метафоричність всякої сігніфікації; аналіз політичного дискурсу вважають найпридатнішим способом виявлення цієї онтологічної метафоричності.

Вагоме місце в дескриптивному аналізі політичного дискурсу належить методу контент-аналізу. Цей метод почав набувати значущості в науці разом зі зіставленням досягнень у сфері політичної комунікації. Його пов'язують з працями Г. Лассвелла, Н. Лейтеса, У. Ліпмана, С. Якобсона, Д. Каплана, А. Грея, Дж. Гольдсена та ін.

Відоме дослідження, виконане в рамках контент-аналізу, – розвідка Х. де Ландтсхеер, опублікована 1991 р. На прикладі аналізу голландського політичного дискурсу вона доводить, що в періоди політичних та економічних криз значно зростає кількість політичних метафор. Згодом Х. де Ландтсхеер і її колеги, порівнюючи метафорику бельгійського передвиборчого дискурсу з метафорику дискурсу в періоди між виборами, засвідчили: кількість метафор у ЗМІ збільшується саме у передвиборний період.

Кросдискурс-аналізом називають форму рефлексивної технологізації (термін, запроваджений Н. Ферклау) політичної промови. Політичний кросдискурс-аналіз складається зі селективного текстування формальних інституційних розмов за допомогою різних комунікативних ресурсів, які персоналізують і деідеологізують розмови, які часто породжують лише популістський дискурс. Ані конверсалізація, ані популізм не є новими в політичному дискурсі. Представники кросдискурсивного напрямку намагаються представити форми політичної промови, важливі для розуміння розбудови гегемонії формальної демократії.

Отже, лінгвістичний підхід до вивчення політичного дискурсу має своїм предметом і політичну мову, використовувану з маніпулятивною метою, і мову політики – термінологію та риторику політичної діяльності. Проте політичний дискурс не обмежений фаховими рамками і доступний для розуміння більшості суспільства. Незважаючи на розбіжності між підходами до вивчення дискурсу, їм властиві спільні ознаки. Вони визнають, що: мова – не лише відображення реальності; мова формує структури або дискурси – тобто не існує однієї спільної системи значень, а лише низка систем та дискурсів, котрі встановлюють значення; ці структури дискурсів створюються і трансформуються в дискурсивній практиці; потрібно досліджувати те, як зберігаються і змінюються ці структури за допомогою аналізу контекстів [4, с. 30].

Список використаної літератури

1. Барский Ф. И. Постнеклассическая психология. Социальный конструкционизм и нарративный подход [Электронный ресурс] / Ф. И. Барский // Из тезисов «круглого стола» «Нарративная психология» на конференции «Ломоносов-2005». – Режим доступу: <http://tinyurl.com/n38ab9c>

2. *Будаев Э. В.* Современная политическая лингвистика [Электронный ресурс] / Э. В. Будаев, А. П. Чудинов. – Екатеринбург, 2006. – Режим доступа: <http://tinyurl.com/kljoeu4>
3. *Клименко Ирина.* Теоретичні засади лінгвістичного аналізу політичного дискурсу / Ирина Клименко [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://tinyurl.com/o2f8tbx>;
4. *Филлипс Л.Лж.* Дискурс-анализ. Теория и метод / Луиза Лж Филлипс, Марианне В. Йоргенсен; пер. с англ. – Х.: Изд-во «Гуманитарный центр», 2004. – 336 с.
5. *Alvarez-Caccamo Celso.* Politicalcross-discourse: conversationalixation, imaginary networks, and social fields in Galiza / Celso Alvarez-Caccamo; Gabriela Prego-Vázquez // [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://tinyurl.com/o3ngpbz>
6. *Wodak Ruth.* Critical Discourse Analysis: History, Agenda, Theory, and Methodology / Ruth Wodak, Michael Meyer [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://tinyurl.com/pnxmulr>

Стаття надійшла до редколегії 15.04.2014

Прийнята до друку 10.05.2014

ДИСКУРС-АНАЛИЗ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ: РАЗНООБРАЗИЯ ПОДХОДОВ

Соломия Кривенко

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко
философский факультет, кафедра теории и истории политической науки
ул. Университетская, 1, 79000, г. Львов, Украина
e-mail: ssolowka@gmail.com*

Рассматривается проблема разнообразных подходов к определению и изучению политического дискурса, многоаспектность этого понятия. Раскрываются основные свойства различных подходов, которые развились в рамках политической лингвистики для изучения политического дискурса.

Ключевые слова: политический дискурс, дискурс-анализ, политическая лингвистика, критический дискурс-анализ, дескриптивный дискурс-анализ.

DISCOURSE ANALYSIS OF POLITICAL PROCESSES: THE VARIETY OF APPROACHES

Solomiia Kryvenko

*Lviv National University named after Ivan Franko,
faculty of Philosophy, Department of History theory of Political Science
str. Universytetska, 1, 79000, Lviv, Ukraine*

e-mail:ssolowka@gmail.com

The author raises the problem of the diversity of approaches to the identification and study of political discourse focuses on the many aspects of this concept. The author reveals the basic properties and names of representatives of the various approaches that have developed in the framework of political linguistics for the study of political discourse.

Keywords: political discourse, discourse analysis, political linguistic, critical discourse analysis, descriptive discourse analysis.

УДК.323.212

ЗМІНА ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНОГО ВЕКТОРА РОЗВИТКУ ЛАТИНОАМЕРИКАНСЬКОГО КОНТИНЕНТУ

Тетяна Бессараб

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки,
вул. Університетська 1, 79000, Львів, Україна
e-mail: btv.120390@mail.ru*

Проаналізовано особливості політичних процесів країн Латинської Америки. Досліджено передумови й причини відродження нових “лівих сил” і трансформацію політичних режимів латиноамериканських держав. Визначено зміни політичного вектору Латинської Америки під впливом економічного незалежнення латиноамериканських держав від США та їхньої орієнтації на Європейський Союз.

Ключові слова: НАФТА, Латинська Америка, ФТАА, МЕРКОСУР, політичні процеси, інтеграція, економічне зростання, “ліві сили”.

Латинська Америка у 90-х рр. ХХ ст. отримала загальносвітову підтримку, визнання та схвалення, завдяки тому, що континент позбувся військових режимів. У наслідок цього з 1998 р. до 2009 р. на політичній арені Латинської Америки зароджуються сили лівого спрямування, які прийшли до влади не революційним, а конституційним – демократичним шляхом (тричі – у Венесуелі, двічі – в Бразилії, Чилі, Аргентині, а також в Уругваї, Болівії, Еквадорі, Нікарагуа, Перу, Коста-Риці, Панамі, Гватемалі, Парагваї, Сальвадорі). Особливу увагу звернемо на той факт, що на новому етапі розвитку світової історії – на межі ХХ–ХХІ ст. – відбулося не стільки відродження “лівих сил” на Латинській Америці, а й їхнє якісно-нове переосмислення, яке сприяло радикальним змінам у політичній конфігурації цих держав. Для аналізу масштабності успіху “лівих”, розглянемо, що ж означає “лівизна” в латиноамериканських реаліях та виявимо причини їхнього «лівого повороту» в чотирнадцяти країнах континенту, що і є метою цієї статті.

Проблеми внутрішньополітичних трансформацій у Латинській Америці під впливом регіональних змін досліджували переважно зарубіжні науковці Ю. Ващенко, Е. Дабаган, В. Давидов, К. Майданик, Л. Окунєва, Е. Уріарте-Путінцева, І.Шереметьєв. Частково аналізували цю проблематику вітчизняні науковці, у тому числі В.Акулов-Муратов. Однак серед українських учених зазначене питання майже не розглядалося, що й зумовлює актуальність нашої статті.

Упродовж тривалого періоду 90-х рр. ХХ ст. регіон Латинської Америки та Карибського басейну намагався підтримувати і зміцнювати свої позиції як провідного центру впливу і господарського зростання у сучасному багатополлярному світі. Це регіон з 33 суверенними державами, населенням до 600 млн. осіб, зі сумарним ВВП –

понад 2 трлн. дол., обсягом зовнішньої торгівлі – понад 1,2 трлн. дол. і часткою промислової продукції в експорті, яка становить близько 65% [8, с. 65].

Одночасно відчутно зростає і зовнішньополітична роль Латинської Америки та ступінь її самостійності на міжнародній арені. Проте ще зовсім недавно, в останнє десятиліття XX ст., більшість країн цього регіону однозначно орієнтувались на США. Від США навіть надходили пропозиції щодо встановлення так званих “кровних відносин”, котрі б дозволили Вашингтону міцніше «прив’язати» до себе південних сусідів. Ця ідея могла втілитися у життя створенням під егідою США інтеграційних угруповань та підписанням серії угод щодо вільної торгівлі [2, с. 23]. Унаслідок реалізації цих ідей 17 грудня 1992 р. був розроблений Договір про Північноамериканську зону вільної торгівлі (НАФТА, NAFTA – North American Free Trade Area). Договір набув чинності 1 січня 1994 р., коли його підписали США, Канада і Мексика. Уже в грудні того ж року на саміті в Майямі керівництво США домоглося одностайного схвалення амбітного мегапроекту – створення до 2005 р. зони вільної торгівлі Північної та Південної Америк (АЛКА) за участі всіх держав від Ріо-Гранде до Вогняної Землі [2, с. 23].

Конференція мала на меті зберегти позиції США в Латинській Америці або хоча б дати їм змогу контролювати процеси, які відбуваються в цьому регіоні. Згідно із середньотерміновими планами адміністрації США було введено питання стосовно приєднання до НАФТА Чилі. Так, вашингтонські стратеги планували намертво закріпити південну частину Нового світу як невичерпного економічного резерву для американського бізнесу та забезпечити преференції транснаціональним корпораціям у конкуренції з європейськими та азійськими корпораціями. Однак прийнята “дорожня карта” формування АЛКА не була виконана, і події в Латинській Америці на межі століть почали розвиватися за іншим сценарієм. Так, у 1997 р. унаслідок обрання нового президента було заблоковане питання про приєднання Чилі до НАФТА. Це послабило позиції США напередодні другого саміту Північної та Південної Америк, що відбувся у квітні 1998 р. у Сантьяго (Чилі). Він мав на меті остаточно визначити схему та графік створення загальноконтинентальної зони вільної торгівлі, а насамперед – владнати суперечності, які виникли між США та Бразилією.

Під час зустрічі лідерів країн західної півкулі в процесі обговорення пріоритетної теми переговорів – про створення Панамериканської зони вільної торгівлі (ФТАА – Free Trade American Area) – найгостріша дискусія розгорілася між США і Бразилією. США недооцінило націоналістичні настрої громадськості Бразилії. Представники Бразилії надали перевагу моделі Південноамериканського спільного ринку (МЕРКОСУР). Окрім того, за умов, коли Конгрес США виступає проти прискореної процедури приєднання кожної країни до ФТАА, важко гарантувати затвердження такого договору без істотних поправок, невігідних латиноамериканським країнам [6, с. 381].

Настрої Бразилії підтримали й інші провідні держави-лідери регіону – Аргентина та Венесуела, котрі взяли курс на розвиток не панамериканської, а латиноамериканської інтеграції, зокрема, на основі розширення Спільного ринку півдня – МЕРКОСУР, який за останні роки став активною силою в регіоні й альтернативою США і НАФТА, а також на диверсифікацію економічних і політичних зв’язків за межами Західної півкулі [10, с. 50].

Опоненти ФТАА (Аргентина, Бразилія, Венесуела, Парагвай і Уругвай) стверджували, що запропонований США план загрожує не лише економічним інтересам південноамериканських країн, а й їхній політичній незалежності. Тому на сучасному етапі ідея створення ФТАА є нездійсненною, оскільки навіть Болівія, Куба та Венесуела підписали 29 квітня 2006 р. договір про створення антиамериканського альянсу – Болівійської альтернативи для Америк. Країни домовилися створити зону вільної торгівлі між собою і заявили про майбутню інтеграцію з МЕРКОСУР [12].

На сьогодні інтеграція з НАФТА не стала одним із напрямів зовнішньої політики Південноамериканського спільного ринку. МЕРКОСУР зосередив свою увагу на побудові інтеграційного об'єднання в Південній Америці й розглядає питання щодо приєднання нових членів. Нещодавня інтеграція Венесуели стала серйозною перешкодою на шляху подальших переговорів про оформлення ФТАА.

Існує також багато розбіжностей між економічним розвитком країн регіону, політичним устроєм і способом мислення. Усі ці чинники є перепорою на шляху до всеамериканської інтеграції.

Основне і найважливіше економічне об'єднання, яке, на нашу думку, насправді переслідує політичні цілі на латиноамериканському континенті – МЕРКОСУР. Саме з появою Південноамериканського спільного ринку розпочалась консолідація латиноамериканських народів та створення самостійного напрямку зовнішньої політики латиноамериканських держав. На противагу НАФТА, МЕРКОСУР – ключова сила Латинської Америки – зміцнює та інтенсифікує контакти та взаємовідносини з Європейським Союзом, кардинально змінюючи вектор розвитку і політичної орієнтації Латиноамериканського континенту.

Європейський Союз став другим за значенням торговельним партнером країн-членів МЕРКОСУР, найважливішим джерелом прямих іноземних інвестицій та провідним донором підтримки цього регіону [13]. Вже у грудні 1995 р. між МЕРКОСУР та ЄС було укладено “Рамкову міжрегіональну угоду”, що мала на меті створення зони вільної торгівлі між блоками. Раз у два роки ЄС та всі країни Латинської Америки й Карибського басейну організовують двосторонні саміти з широкого кола питань – політичних, економічних, освітніх, наукових, технічних, культурних, та ін.

У 2002 р. навіть відбувся саміт ЄС–МЕРКОСУР, де розпочався процес обговорення ідеї створення зони вільної торгівлі між організаціями. Значну роль у поліпшенні відносин ЄС із МЕРКОСУР відіграла Іспанія, представники якої на Мадридському саміті заявили, що “сильний МЕРКОСУР є ключем до успішного розвитку усього регіону” [12]. МЕРКОСУР для ЄС став не лише потужним торговельним партнером, а й одним із найважливіших напрямків інвестування капіталів. У ЄС також постійно висловлюють зацікавленість стосовно постачання сировини з країн-членів МЕРКОСУР.

Ще один крок для зближення МЕРКОСУР і ЄС, стала заміна розрахунків в доларах США на розрахунки в бразильських реалах і аргентинських песо. Це дасть змогу зменшити вплив США на економіку країн-членів МЕРКОСУР і поживавить розвиток відносин із ЄС [14]. Передбачається, що співпраця Латинської Америки з ЄС принесе ряд переваг. Це:

- використання досвіду ЄС у здійсненні інтеграційних процесів в межах цієї організації;

- залучення європейського капіталу в економіку країн;
- створення зони вільної торгівлі між двома угрупованнями;
- скорочення зовнішнього боргу та розв'язання різних економічних проблем через надання європейськими країнами кредитів;
- політичне й економічне унезалежнення Латиноамериканського континенту від впливу США й НАФТА.

Зміна напрямку політичної орієнтації Латинської Америки виявляється і в різкому зростанні товарообміну з країнами Азії, передусім з Китаєм, який став одним із найбільших споживачів латиноамериканських продуктів. Мексика, Перу, Чилі беруть активну участь у розвитку та багатосторонній співпраці в рамках АТЕС. Усе частіше спостерігаються виявлення державами Латинської Америки власної позиції у відстоюванні своїх інтересів і своєї самостійності. Характерний прикладом – відмова Мексики і Чилі в 2003 р. підтримати в Раді Безпека ООН позицію США щодо Ірану [10, с. 50].

Крім зміни зовнішньополітичного напрямку Латиноамериканського континенту за останні роки в умовах ревалоризації природних ресурсів і підвищення цін на велику кількість видів сировинних і продовольчих товарів спостерігається зростання стратегічної цінності Латинської Америки. Латиноамериканці відкрили для себе нові можливості на міжнародній арені, продемонструвавши серйозну геоекономічну та геополітичну зміну пріоритетів. Саме в цьому – одне з головних пояснень підвищення ролі латиноамериканських країн у світовій політиці [4, с. 16].

Нинішня соціально-політична ситуація в Латинській Америці багато в чому є продуктом важких наслідків монетаристських реформ 90-х років. Після періоду домінування в регіоні неоліберального фундаменталізму, з його безальтернативністю, космополітичністю й антисоціальною спрямованістю, на першому плані постали національно орієнтовані підходи та концепції. У центрі уваги – питання, пов'язані з відстоюванням суверенітету і національних економічних інтересів, соціального захисту незабезпечених категорій населення, зміцнення інститутів громадянського суспільства. На початку ХХІ ст. Латиноамериканський регіон зійшов з неоліберальної орбіти, розпочавши побудову альтернативної парадигми суспільного розвитку [5, с.29].

Однак ця нова латиноамериканська політична течія достатньо чітко розділена на два напрями. Так, країни, які розділяють ліберальні політичні погляди та є економічно розвинутішими в цьому регіоні (Аргентина, Бразилія, Парагвай, Сальвадор та Перу), намагаються в період економічної кризи наздогнати провідні держави світу. Іншого напрямку дотримуються такі країни, як Куба, Болівія, Еквадор, Нікарагуа, Домінікана, Сент-Вісент і Гренадини, Антигуа і Барбуда. У них спостерігається домінування натуральної економіки, панування великого землеволодіння і торгового капіталу, консервативні політичні погляди. Ця група країн підтримує приватне підприємництво задля економічного розвитку, співпрацю із розвинутими капіталістичними країнами світу та піклування держави про своїх громадян через забезпечення їхніх потреб за рахунок держави [9]. Однак зауважимо, що ці два табори все-таки мають спільну позицію щодо майбутнього усього Латиноамериканського континенту: його самостійність та незалежність; усунення будь-якого впливу інших держав. Окрім того, їх об'єднує відсутність суттєвих відмінностей у культурному світогляді й расово-етнічному складі [1]. Це формує їхні

взаємні симпатії, а не протиріччя у політичному й економічному становленні і допомагає рухатись усій латиноамериканській спільноті у одному напрямку.

Так, під дією трансформації політичної орієнтації всієї Латинської Америки важливою тенденцією стало підвищення ролі держави у всіх сферах суспільного життя. У країнах Латинської Америки відчутно простежується створення держпідприємств, відбувається нарощування державної інвестиційної активності, реалізуються масштабні соціально значущі програми (наприклад, будівництво доступного житла), розвивається пільгове кредитування малих і середніх підприємств, зростають споживчі іпотечні кредити, в межах боротьби з інфляцією стримується зростання цін і тарифів, заохочується експортна орієнтація місцевих товаровиробників. Чітко спостерігається послаблення залежності державної влади від традиційних груп тиску – передусім міжнародного бізнес-співтовариства (скажімо, Аргентина і Бразилія повністю погасили борги перед МВФ). Так, по суті, вибудовується нова модель приватно-державного партнерства, пріоритетне значення в якому надається національним інтересам і соціальній відповідальності бізнес-сектору [10, с. 85].

У 2004–2006 рр. Латинська Америка продемонструвала найвищі за останні чверть століття темпи економічного зростання (близько 5% щорічно). Причому Аргентина та Венесуела – країни, де державне регулювання економіки особливо помітне, розвивались рекордними (“китайськими”) темпами – від 9 до 18% на рік. Динамічне зростання допомогло латиноамериканцям не тільки зміцнити і модернізувати господарські структури, розширити інноваційний сектор економіки, а й покращити ситуацію у боротьбі з бідністю та злиднями, скоротити безробіття і знизити рівень соціальної напруги [6, с. 8].

Ще раз слід наголосити, що в регіоні повністю ліквідована практика прямого втручання військових у політичне життя, яка багато років була “візитною карткою” всієї Латинської Америки. Навіть кризові потрясіння на межі століть, наприклад, драматичні події в Аргентині 2001–2002 рр. не привели до ліквідації конституційних інститутів, що вистояли і забезпечили розвиток політичного процесу відповідно до демократичних процедур. Зазначені економічні та політичні зміни в регіоні відбуваються в контексті повороту “вліво” низки держав. Латиноамериканські країни одна за одною почали змінювати політичне забарвлення [7, с. 36]. Спочатку у Венесуелі (Уго Чавес в грудні 1998 р.), потім у Бразилії (Луїс Інасіо Лула да Сілва в жовтні 2002 р.) та Аргентині (Нестор Кіршнер в травні 2003 р.) електоральним шляхом приходять до влади політичні сили, які заперечують (і засуджують) попередній неоліберальний досвід і декларують соціальну (якщо не соціалістичну) орієнтацію своєї політики. Згодом Широкий лівий фронт на чолі з Табарі Васкес в жовтні 2003 р. переміг в Уругваї, на президентських виборах в Болівії в грудні 2005 р. “приходить першим” лівий радикал – індіанець Ево Моралес, який назвав свою перемогу на виборах “кошмаром Білого дому”. В Чилі 10 січня 2006 р. перемагає кандидат від соціалістичної партії Мішель Бачелет (перша жінка-президент в історії цієї країни), а в березні 2006 р. в Коста-Риці президентом стає соціал-демократ Оскар Аріас. У листопаді 2006 р. естафету в Нікарагуа й Еквадорі також підхопили ліві: в першому випадку переміг лідер синдистів Даніель Ортега, у другому – близький до Уго Чавеса економіст Рафаель Корреа. Наймовірно близький до перемоги був лідер лівих сил в Мексиці Андрес Мануель Лопес Обрадор, поступившись суперникові

лише 0,6% голосів. Непоганий результат на виборах в Перу показав ще один лівий радикал індіанського походження Ольянта Умала – у другому колі він поступився політику соціал-демократичного спрямування. Існує ймовірність того, що “ліва хвиля” дійде і до інших латиноамериканських країн [11, с. 10].

“Лівий поворот” за своїм значенням вийшов за межі Латинської Америки, оскільки цей регіон віддалився від США і зблизився із державами соціал-демократичної орієнтації. Не випадково, як уже зазначалось, спостерігається інтенсивне зближення латиноамериканських лівонаціональних режимів з Іспанією, європейською спільнотою. “Лівий поворот” проявився і в русі неприєднання до Зони вільної торгівлі Південної і Північної Америк, останній саміт (XIV Конференція глав держав і влади), який відбувався у вересні 2006 р. в Гавані [3, с. 11]. Латинська Америка з метою підтримки ідеї латинської єдності, незалежнення від США, захисту економіки країн усього континенту змогла консолідувались та радикально змінити суть “лівизни” політичної орієнтації Латинської Америки.

Отже, кількість і синхронність “лівих поворотів” дають змогу стверджувати про певні тенденції, природу (і політичну долю) яких потрібно досліджувати й надалі. Складність інтерпретації достовірного змісту і перспектив “лівої хвилі” пов'язана з відмінностями між самими лівоорієнтованими режимами і конкретними ситуаціями в окремо взятих країнах. Так, чилійська влада істотно відрізняється від венесуельського режиму, а уругвайська – від влади Нікарагуа. Різним є й становище в Аргентині і Болівії. У першому випадку очевидним є соціально-економічний прогрес і підтримка політичної стабільності, у другому – спостерігається небезпечно загострення ситуації, відбувається фрагментація сил, які від самого початку підтримували ліворадикальний проект. Усі режими “лівої хвилі” мають різний запас міцності. Зрештою успіх залежить від того, чи зуміють “нові ліві” на практиці довести, що в руслі лівонаціональної моделі можливе забезпечення органічного поєднання економічного зростання та соціального прогресу. В цьому полягає головний історичний виклик Латинської Америки, який дає глобальну, всезагальну значущість і закладає основи нової самостійної Латинської Америки.

Список використаної літератури

1. *Акулов-Муратов В.* Латинська мозаїка. Частина третя. Війна за незалежність – історична основа політичних ідей і регіонального устрою сучасної Латинської Америки / В. Акулов-Муратов, О. Будько [Електронний ресурс] // Режим доступу: [http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertna-dumka /view/article/latinska-mozajika-1/](http://uaforeignaffairs.com/ua/ekspertna-dumka/view/article/latinska-mozajika-1/)
2. *Ващенко Ю.* Изменения политической конфигурации латиноамериканского континента / Ю. Ващенко // Политические изменения в Латинской Америке. Научный журнал. – 2012. – № 11. – С. 22–27.
3. *Дабагян Э.С.* Политическая жизнь в Латинской Америке на рубеже веков / Э.С. Дабагян // Свободная мысль. – 2006. – № 5. – С. 11.
4. *Давыдов В.М.* Беспрецедентный сдвиг в политическом ландшафте региона / В. М. Давыдов // Латинская Америка. – 2007. – № 7. – С. 16.
5. *Давыдов В.М.* Левый дрейф Латинской Америки / В.М. Давыдов // Свободная мысль. – 2006. – № 11–12. – С. 29.

6. Кучик О.С. Міжнародні організації : навч. посіб. / О.С. Кучик – К. : Знання, 2007. – 749 с.
7. Майданик К.Л. "Четвертая волна" (О новом цикле социально-политического развития Латинской Америки. Взгляд слева / К.Л. Майданик // Мировая экономика и международные отношения. – 2006. – № 11. – С. 36.
8. Окунева Л.С. Бразилия: особенности демократического проекта. Страницы новейшей политической истории латиноамериканского гиганта (1960-е – гг. – 2006 г.) / Л.С. Окунева. – М. : МГИМО-Университет, 2008. – 823 с.
9. Уриарте-Путинцева Е.А. Франсиско Франко и приход к власти технократов в конце 50-х годов / Е.А. Уриарте-Путинцева // Вестник Московского университета. – Сер. 8 : история. – 2001. – №3. – С. 112–128.
10. Шереметьев И.К. "Левый поворот" в Латинской Америке : аналитический обзор. / И.К. Шереметьев, О.А. Жирнов. – М. : ИНИОН РАН, 2008. – 130 с.
11. Шереметьев И.К. "Левый поворот" в Латинской Америке глазами экономиста. По поводу "круглого стола" на эту тему / И.К. Шереметьев // Латинская Америка. – 2007. – № 2. – С. 10.
12. BBC News World. Europe. EU seeks trade breakthrough with Latin America. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/8686822.stm>
13. International trade centre: Trade Map. Trade Statistics for International Business Development. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.trademap.org/>
14. Literus — Электронная библиотека: Бизнес. Мировая Экономика. МЕРКОСУР. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://literus.narod.ru/Bussines/MirEcon/1-g5-2-3.htm>

Стаття надійшла до редколегії 15.04.2014

Прийнята до друку 10.05.2014

CHANGING OF POLITICAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT VECTOR OF LATIN AMERICAN CONTINENT

Tetyana Bessarab

*Ivan Franko National University of Lviv
Institute of philosophy, department of theory and history of political science
Universytetska st., 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail:btv.120390@mail.ru*

This article makes the analysis of the features of the political process in Latin America. The preconditions and reasons for the revival of the "left-wing forces" and the transformation of Latin American countries with new democracies are explored. This article analyzes the changes in the political vector of the Latin American continent due to the gaining economic independence of Latin American countries from the United States and their orientation towards the European Union.

Key words: NAFTA, Latin America, FТAA, MERCOSUR, political processes, integration, economic growth, "left-wing forces."

ИЗМЕНЕНИЕ ПОЛИТИКО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО ВЕКТОРА РАЗВИТИЯ НА ЛАТИНОАМЕРИКАНСКОМ КОНТИНЕНТЕ

Татьяна Бессараб

*Львовский национальный университет им. Ивана Франко,
философский факультет, кафедра теории и истории политической
науки, ул. Университетская, 1, 79000, Львов, Украина
e-mail: btv.120390@mail.ru*

Проанализированы особенности политических процессов стран Латинской Америки. Исследованы предпосылки и причины возрождения новых "левых сил" и трансформацию политических режимов латиноамериканских государств. Определены изменения политического вектора Латиноамериканского континента под влиянием обретения экономической независимости латиноамериканских государств от США и их ориентации на Европейский союз.

Ключевые слова: НАФТА, Латинская Америка, ФТAA, МЕРКОСУР, политические процессы, интеграция, экономический рост, "левые силы".

УДК 321

ГЛОБАЛЬНА ДЕМОКРАТІЯ ЯК ПРИНЦИП МІЖЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ДІАЛОГУ В КОНТЕКСТІ СВІТ-СИСТЕМНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Святослав Мотрен

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна,
e-mail: s.motren@gmail.com*

Установлено відповідність діалогічно-міжцивілізаційних форм взаємодії та демократичного принципу. Простежено кореляцію між реалізацією форм глобальної демократії і широким перебігом демократичних трансформацій. Перспективи успішного запровадження демократичного врядування визначено у зв'язку з правильно обраним типом реформаторської моделі.

Ключові слова: глобальна демократія, міжцивілізаційні взаємини, концепція Я-Інший, демократичні перетворення.

Мета статті – обґрунтувати відповідність цивілізаційній структурі сучасного світу моделі діалогічних відносин, довести можливість практичної реалізації діалогічного принципу взаємодії у демократії.

Оскільки наука повинна надихати практику, а кожне дослідження мати рекомендаційний характер і містити дорадчий аспект, то такою, власне, практичною компонентою нашої розвідки є зображення нормативної картини дійсності, яка відповідає відносинам діалогу й екзистенціальної комунікації. Неприпустимо, щоб в умовах третього тисячоліття людство наражалося на небезпеку від тих катастроф, котрі трапилися з ним у ХХ ст., чи повторювало помилки, які, зрештою, спіткали його впродовж усієї людської історії. Твердження «історія вчить тому, що нічому не вчить» стимулює до нормативного конструювання моделі міжсуб'єктних взаємин, аби не допустити з'яви чергових деструктивних феноменів у історії людства.

Методологічне підґрунтя забезпечив розвиток новітнього філософського мислення, представленого у нашому дослідженні методологією діалогічно-комунікативної онтології, вираженої концепцією Я-Інший. Практичні обриси дав змогу побачити цивілізаційний підхід, який зображає світ у вигляді цілісної складної системи, що складається з багатьох цивілізаційних світів, єдино можливим способом гармонійного співіснування котрих є діалогічні відносини. Тому основне наше завдання – проведення прямої паралелі між філософією діалогу, методологічну основу якої становлять відносини Я-Інший, і концепцією глобальної демократії.

За робочу гіпотезу ми приймаємо твердження: практичною формою системи відносин Я-Інший є демократія. Саме демократія відповідає тим характеристикам взаємовідносин, котрі філософія діалогу обґрунтовує як онтологічно притаманні природі усяких сутностей, зокрема політичних суб'єктів. Контекст взаємовідносин становить реальність, що конструюється в процесі міжсуб'єктної взаємодії.

Оскільки ми розглядаємо глобальну демократію у вигляді моделі взаємовідносин, то відповідно розуміємо: це – процес, якому властива динаміка, і в жодному випадку не статичний феномен. Творчим стрижнем цих взаємин є певний ціннісно-нормативний наратив, що притягує суб'єктів, утримує їх активність в полі визначених координат. Відтак допускаємо: на певному етапі може статися відхилення від заданого на початках наративу, його розмагнічування, а це призведе навіть до заміни на іншу – недемократичну – модель взаємодії. Ми ж будемо відстоювати думку, що онтологічно найближчою формою взаємовідносин до сутності суб'єктів – як індивідуальних, так і колективного складу – є демократія. Це не означає автоматично її фактичної безальтернативності, не заперечує відсутності в її природі деструктивних задатків і схильності до ерозії, відтак – витворення за її участі негативних начал у політиці. Підкреслюємо: вона найбільш придатна до вдосконалення і за благонастроєності суб'єктів здатна бути довготривалим стійким способом організації співжиття.

Саме формулювання поняття «глобальна демократія» стало можливим на постнекласичному етапі розвитку науки, постмодернізм відкрив нові методологічні грані, започаткував орієнтири, котрі по-новому допомагають осмислювати образ світу, вивчати принципи його функціонування, пізнавати сутність, місце і значення суб'єктів.

Практичне втілення глобальної демократії отримало перспективи внаслідок глибинних трансформаційних перетворень, позначених, зокрема, глобалізацією, розвитком засобів масової комунікації, демократизацією суспільств і світової політики, дезорієнтацією розвитку, трансформацією ідентичності.

У контексті мети нашого дослідження особливу увагу звернемо на те, що глибокі трансформації сучасності характеризуються цивілізаційними зсувами. Це спонукає нас шукати відображення людської природи у глобальних тенденціях. У світлі виразного усвідомлення відмінностей світосприйняття й унікальних особливостей складників ідентичності представників різних цивілізацій посилюється необхідність застосування методології Я-Інший. Суб'єкти з відмінними ідентичностями, які дотримуються глибинних культурних і етнопсихологічних позначень, неодмінно будуть протиставляти себе один одному, спрямовувати зусилля на самоствердження, аби довести власну рівнозначність Іншому. Саме в цьому аспекті виявляється цінність філософської аргументації про онтологічну рівність між Я і Ти, взаємне сприйняття повноти існування поза Мною Самим, що досягає апофеозу після єднання зі Мною. Тут доречно також пригадати комунікативно-інтерактивну максиму про набуття означення Собою лише після зустрічі зі Своім Іншим і вступом у діалогічні взаємини: Сам Собою Я ніякий, лиш у відносинах з Ти він отримує втілення у власній сутності й набуває ознак [1, с.20-21].

Це засвідчує фундаментальну потребу розвивати добронастроєні, доброзичливі відносини, які б не допускали наявності лицемірства і прагнення використати Іншого у своїх інтересах, применшити його значення як повноцінного суб'єкта задля возвеличення власного потенціалу.

У характері нинішніх міжцивілізаційних взаємин бачимо яскравий прояв інакшості. Експансіоністські тенденції Заходу вивели з важкої стагнації високі цивілізаційні світи Сходу, які активно почали відроджувати власні звичаї та традиції, протиставляючи західній своєю, ірраціональну з його погляду, ідентичність.

Сучасне, XXI ст., характеризується небувалим цивілізаційним ренесансом. Розвіялися прогнози про життєздатність лише західної цивілізації. Панівний світогляд про майбутню безальтернативну перспективу західної культури, який тривалий час стимулював вестернізацію і надихав Захід на експансію нових просторів, поволі відійшов у небуття, поступившись місцем полікультурному розумінню світу. Тепер на часі – докорінний перегляд спадщини паневроатлантичної доктрини і впровадження принципів діалогізму в конструювання глобального образу світу.

Основним чинником цивілізаційного відродження стало переосмислення власної культурно-етичної системи, порівняння її із західною і як наслідок перезакохання у рідну культуру і реідентифікація. Пожвавлення життєдіяльності пригнічених народів пробудило їхні почуття гідності й гордості за свою багатовікову традицію. Специфіка етнопсихологічного світовідчуття східних народів, на відміну від західних, полягає в інтровертивній спрямованості. Стратегія пізнання одне одного та, відповідно, взаємного зближення передбачає перекидання містка з одного боку на інший, два береги – це два самобутні світи, котрі можуть збагатити свого Іншого, але ніколи не стануть таким, як він, залишаться на своєму ґрунті, невіддільно прикріплені до нього глибинним корінням. Це засвідчує неприпустимість штучного насадження чужорідних цінностей в очікуванні швидких паростків.

Ще одна відмінна риса в сутності характерів західної та незахідної спільнот – ступінь раціональності стосовно явищ довкілля. Захід виробив раціональне відношення до навколишньої дійсності своїм життєвим девізом; раціонально критичний підхід застосовується до релігії, корпоративної, ділової етики, повсякденної філософії та загального розуміння процесу світового поступу. Духовно-етична система Сходу, навпаки, передбачає не активно перетворювальний, прагматично-утилітаристський підхід до дійсності, а творче споглядання й замилювання, що не відкидає цілком логічних умовиводів і наполегливого виконання установлених цілей. На сучасному етапі дослідники зазначають перевагу східної культурно-ментальної моделі, що характеризується теплотою, живістю, на відміну від західної, яка вироджується у холодний, утилітарний розрахунок [4, с.18].

Обґрунтовуючи відповідність цивілізаційній структурі сучасного світу моделі діалогічних відносин і припускаючи, що демократія – найпридатніша форма до діалогічно-міжцивілізаційних взаємин, ми дотримуємося таких міркувань: смисл демократії, крім політичного, правового навантаження, розкривається в духовно-етичному вимірі як повна свобода особистісного духу, самовираження суб'єкта, творча реалізація його внутрішніх потенцій і природних задатків. У сенсі міжсуб'єктної комунікації вона передбачає взаємодію на основі принципів толерантності, ввічливого взаємосприйняття, співпраці й солідарної підтримки, не допускає експлуатації одних ланок на користь інших, зневаження, соціального чи психологічного приниження. Модель демократичних відносин, як форма такої доброзичливої взаємодії, реалізується в щоденних практиках. Це не стан, що є сталим фактом, а феномен, який потребує незмінного повторення. Коли виконання принципів не підтверджується, демократія втрачає чинність, поступаючи місцем іншій формі. Зазначимо: саме демократична модель вписується у характер нинішньої взаємодії і трансформації цивілізаційної системи.

Отже, демократія постає не як форма політичного управління, що використовує визначені практики та процедури, а як модель взаємовідносин.

Безумовно, не можливо досягти істинно демократичної мережі глобальних взаємовідносин за відсутності демократичного правління всередині держав. Проте тут ми стикаємося з певним парадоксом, коли стійкими і життєздатними багато незахідних країн можуть бути лише внаслідок жорстких режимів влади. Тому постає чергове завдання: з'ясувати способи запровадження демократичного врядування у країнах, котрі не були причетними, або тривалий час не підтримували розвитку демократичної традиції.

Нагадаємо, що демократію часто розглядають як надбання Заходу. В ХХ ст. Захід активно пропагував свої цінності, видаючи їх за формулу міжнародного та внутрішньодержавного щеплення від різноманітних соціальних недугів. Упевненості його переможному поступу додавала технологічна динаміка, високоефективна економіка, соціальний захист, відносний рівень благополуччя, свободи, комфортний побут. Заходу доволі успішно вдавалося підтримувати образ генератора прогресу і виступати зразком для наслідування перед країнами, які розвиваються. Підтягування цих країн до західного зразка виявилось у вигляді ефекту «розвитку навздогін», коли економічна, ціннісно-духовна система трансформувалася відповідно до універсального пакета стандартів. Таким шляхом тривалий час рухалися Туреччина, Японія, Іран, низка країн Східної Азії, зокрема Сінгапур, Гонконг.

Однак на певному етапі, орієнтовно в останню чверть ХХ ст., відбувся кардинальний злам ціннісних орієнтацій, курс на вестернізацію змінився цивілізаційно-ренесансними трендами. Цьому сприяло усвідомлення неможливості стати часткою «золотого мільярда» внаслідок упровадження економічної моделі Заходу. Стало очевидним, що глобалізаційна західно-експансіоністська система працює виключно на збагачення найрозвинутіших країн, натомість решта країн, особливо слабкорозвинуті, безнадійно застрягають на манівцях. Заздалегідь безперспективна конкуренція між західними та незахідними країнами, у зв'язку з односторонньою фінансово-технологічною перевагою перших, спричинила конфлікт між цивілізаціями. Неблагодатна локальна ситуація у багатьох місцевостях вилілася в антизахідні настрої.

У цьому контексті прискорене запровадження демократії часто має протилежні наслідки, що виявляються у міжетнічних сутичках, моральній деградації та криміналізації. Надто потужний відгомін від провалу цивілізаторських зусиль Заходу пролунав у країнах ісламу. В умовах бідності й загального соціального занепадку західна риторика, поведінкові стереотипи видаються особливо провокативними.

Загалом, аналізуючи перебіг демократичних трансформацій у ретроспективі і оцінюючи потенціал демократичних перетворень у майбутньому, представники цивілізаційного підходу доходять висновку, що витoki успіхів чи невдач реформування суспільно-політичної системи варто шукати в етично-ціннісній, духовній матриці соціуму. Це надає імпульсу створювальній енергії, надихає на відносини з іншими країнами та цивілізаційними світами. Рівень життя і промислово-виробничий потенціал – похідні чинники. Відтак пропагуючи ідеали демократичного врядування, потрібно враховувати специфіку людської природи стосовно різних світів [4, с.21–23].

Інколи вибір на користь демократії призводить до затяжної бідності та соціальної деградації, натомість жорсткі режими влади можуть підтримувати сталій

рівень стабільності й не дати суспільству заглибитися у стан хаотизації та криміналізації. Після розпаду СРСР чимало країн, які перебували в його складі, стали на шлях міцного авторитаризму. Однак, зауважуючи логіку історичного процесу, можна припустити: саме цим вдалося уникнути становлення в них кримінально-кланових формувань і морального переродження, значно потужнішого за те, що відбулося в демократично налаштованих на старті змін державах, зокрема в Україні. Як стверджує Ф. Закарія, праві диктатури виявили послідовну схильність еволюціонувати в напрямі до лібералізації та консолідації демократії. Видається необхідним лише мати достатнє терпіння та чинити невідступний благонастроєний вплив.

Проте, на нашу думку, повноцінна самореалізація соціуму може відбутися лише внаслідок поєднання виявлення його духовно-культурного потенціалу і матеріально-економічної забезпеченості, котрі слугують інколи запорукою втілення одне для одного.

Ключове значення для суто економічного результату демократичних перетворень має обраний країною тип реформаторської моделі. Розвиток ринкових сил, від якого залежить економічний успіх, переважно визначається мотивацією на збагачення. Наприклад, у соціогенетиці західного світу, зокрема США, закладено мотиваційну установку найвищого ступеня. Прагнення до збагачення, що узгоджувалося на початках із простим міркуванням облаштувати гідно життя, поволі перетворилося на сенс життя. У зв'язку з цим Захід тривалий час посідав панівне становище у царині ринково-комерційної конкуренції. Обрана реформаторська модель, яка спирається на цивілізаційну специфіку, може доповнювати мотивацію або компенсувати її нестачу порівняно зі західними країнами або ж, навпаки, значно знизити конкурентоздатність країни.

Дуже вдалий вибір реформаторської моделі зробили країни Південно-Східної Азії. Культурне плетиво цього географічного пасма становить дивовижне поєднання конфуціанства, буддизму, індуїзму, мусульманства і християнства. На основі цінностей і поведінкових стереотипів своєї цивілізаційно-конфесіональної ідентичності вони виробили унікальні механізми та критерії, котрі допомогли їм успішно конкурувати із Заходом. Пробудження приспаної в народі створювальної енергії та сили духу забезпечило можливість перемогти, чи, принаймні, грати на рівних.

Скажімо, основним чинником економічного дива Японії стала кооперація сил держави і потужностей ринку. Раціонально продумана закритість, мобілізаційні можливості народу і аскетизм, певні архаїчні традиції сімейності та патронату внесли лепту в досягнення успіху. Ренесанс класичних цінностей конфуціанства, випробуваних тисячоліттями, спричинився до вражаючих економічних успіхів Китаю. Обережне, вивірене ставлення до чужого, поєднане з цікавістю до чужих надбань і засвоєнням «корисних чужих» знань, витворило своєрідний спосіб пізнання й контакту зі зовнішнім світом через певні цивілізаційні ґратця, котрі сприяють збагаченню та захищають одночасно.

Як ми переконаємося, саме вміння випрацювати ефективні, адаптовані до внутрішньо-національної специфіки підходи відіграє ключову роль поряд із ресурсним забезпеченням, кваліфікованим, інтелектуальним і творчим кадровим наповненням, технологічними досягненнями. Винайдення свого «реформаторського

велосипеда», відкидання однозначного виконання західних настанов, оптимізація західних цінностей стало стрижнем успішності. Натомість механістичне перенесення західних принципів економіки на чужорідний ґрунт, ігнорування місцевих традицій господарського впорядкування заради ринкових реформ призвело до деградації виробництва, соціальної сфери та якості життя [3, с.63].

Доцільно звернути увагу, що східний стиль міжцивілізаційної взаємодії використовує засоби «м'якої сили». Тверезий розрахунок із наміром максимально скористатися зі свого партнера замінюється на метод паритетної вигоди, аби добровільно залучити його на свій бік, знайти у нього слабину і використати її так, щоб він не почував себе зневажним.

У ХХІ, коли всі комунікативні потоки перетинаються, а будь-які дії мають пряму і зворотну силу, неприпустимо вести діалог з позиції лише власного інтересу, оскільки це не відтворюватиме взаємності, спричинить ефект руйнації взаємодії та обернеться саморуйнацією.

Реформаторські успіхи Китаю, з-поміж інших, ґрунтуються на принципах спадкоємності й поступовості. Китай не відкинув зв'язку з політичною традицією, не вдався до шокової терапії. У внутрішньосистемних перетвореннях він обрав шлях гармонізації її частин. У тих галузях, де готовність до змін не визріла, саме повільність стала наслідком результативності. Китай не здійснював приватизації промисловості, доки не створив відповідного конкурентного інституціонального середовища, а підприємства не привів у стан ринкової дієздатності. На основі сформованого конкурентного середовища та відповідної ринкової інфраструктури приватизація відбулася значно ефективніше.

Китай розпочав ринкові реформи раніше, ніж політичну лібералізацію. В умовах посттоталітарності, поглиблених економічним занепадом, це видається єдиною можливим способом для підйому. Значно пізніше держава зробила перші кроки до демократичності. На разі Китай досі не відповідає повністю західним стандартам демократії, але тенденції демократизації неминучі.

Формула, за якою реформи в економічній галузі передують перетворенням у політичній, стала заporукою «економічного дива» практично в усіх країнах Південно-Східної Азії, оскільки на початках власне диктаторські режими здійснювали ринкові реформи. На хвилі ж безпрецедентного «економічного дива» розпочався перехід до системи демократії [4, с.21].

Цікаво, що в моменті дотику диктатури із прийняттям ліберальних цінностей чимало диктаторів, котрі започатковували трансформацію, опинилися на лаві підсудних.

На противагу досвіду східно-азійських тигрів реформи в колишньому СРСР були позначені одночасними змінами в економічній та політичній сферах. Це спричинило нестабільність, яка не дала змоги втілити повноцінні перетворення ні в тому, ні в іншому вимірах. Зауважимо, що усталеність демократії досягається переважно внаслідок зміцнення соціально-економічної сфери суспільства, коли населення країни відчуває себе захищеним у сенсі доходу, стабільного надходження, зростання мікроекономічних показників. Тоді люди підтримують інститути демократії, сповідують дедалі ретельніше її цінності. Демократія ж і далі найефективніше здатна поглиблювати й оптимізувати потужності ринку. Однак, коли не запущені механізми ні ринку, ні демократії, то утворюється своєрідний стан

третього виміру, що можна охарактеризувати як гібрид, продукт негативної модифікацій усіх ключових сторін суспільно-політичного життя. Зрушити ж з місця цю прикру комбінацію видається надскладним завданням у зв'язку з мертвим вузлом – інституціональна система демократії не працює, бо не спирається на сильну економіку, економічна ж система недієздатна через безпорадність демократичних інститутів.

Масштабні перетворення часто потребують саме диктаторського механізму ухвалення рішень. Нерідко диктатура стає, по суті, безальтернативною формою правління, оскільки всі інші розглядаються загрозливими та невідповідними умовам історично-соціального середовища.

Одне з фундаментальних питань на шляху осмислення проблеми глобальної демократії – перспектива демократизації країн ісламської ідентичності. Ісламська цивілізація характеризується високим рівнем розвитку культури, що впродовж тривалого часу конкурувала із західною стосовно винаходів, досягнень і багато в чому її перевершувала. Власне, західно-цивілізаційна ідентичність сформувалась через протиставлення себе як Іншому культурно-історичній традиції ісламу. В суспільно-політичному побуті ісламських країн від самого початку існувало чимало норм і практик, які західні країни випрацювали лише внаслідок тривалої соціальної еволюції. Первинна залученість у контекст демократичних правовідносин робить мусульманський світ цілком придатним до сприйняття демократичної ідентичності. Розглянемо детальніше специфіку країн ісламського поясу.

Специфіка культури ісламської цивілізації полягає у своєрідному симбіозі норм етичного, релігійного, політичного життя. Релігія для мусульман – не просто віра, а й спосіб життя, що виявляється у строгій дисциплінованості різних аспектів поведінки. Приписи ісламу охоплюють усі життєві сфери, вони ж постають і своєрідним аналогом правових норм. Образ добродесного мусульманина регулює поведінку всебічної діяльності, подає зразок, як діяти у різних життєвих ситуаціях, зокрема накладає обмеження на ринкову експансію, зберігає від перетворення суспільства на ринкове. Ці приписи регулюються не правовими механізмами чи конкретними практиками, а духовними життєвими пріоритетами, критеріями оцінки особистості, котрі визначають перевагу моральної сфери життя над економічною чи іншими.

Доторкнувшись до Заходу, ісламські цінності почали зазнавати ерозії, молоді покоління під впливом вестернізації почали відчужуватися від своїх традицій. Результатом цього був потяг до самоізоляції та заперечення всього прозахідного. Мусульмани не зуміли витворити підходу, за яким могли б абсорбувати все цінне від Заходу, відфільтровуючи негативи, подібно до китайців. Усвідомлення того, що вони потерпають від деструктивного впливу Заходу, вилилося у акції тероризму, який знайшов широку підтримку серед народних верств.

Виразну паралель між характером західної та східної культур можна провести за рівнем емансипованості, що характеризує їхніх представників у повсякденному житті. Мусульманин надає перевагу прогнозованості, впорядкованості, впевненості у своєму становищі на майбутнє. Західна людина, навпаки, схильна до ризику, обирає шлях свободи, самотужки прямує ним до успіху. Цінності західної демократії відтак можуть і негативно впливати на мусульманську спільноту, підточувати її органічний ціннісний наратив. Згуртованість мусульман у

внутрішній взаємодії, спосіб співіснування у вигляді тісної, дружньої спільноти створюють сприятливий ґрунт для напрацювання правил і механізмів демократії.

Звернемо увагу на те, що суспільні цінності ісламу можуть слугувати й опорою для демократичного правління, і полем, де розпалюється ворожнеча, – непримиренним стає протистояння, внаслідок чого постає диктаторський режим. В яке русло повернути потік життєвої енергії – залежить від зміни дискурсу. Початковим імпульсом до зародження диктатури здебільшого є заздалегідь очевидна неспроможність мусульманських країн витримати конкуренцію в глобальній світовій господарській системі. Усвідомлення своєї вимушеної, зовні нав'язаної не конкурентоздатності підживлює прагнення відплати, у зв'язку з чим диктатори приходять до влади і заохочують праворадикальні настрої. Сформований у контексті диктатури дискурс пропагує серед населення уявлення про вищість своєї культури, виправдовує правомірність посягань на панівне становище у світі, справедливість нетерпимості до західного способу життя. Намагання ослабити мусульманські країни, перекрити їм шлях до самореалізації, аби підпорядкувати їх власним інтересам, спричиняє зворотні результати. Західний світ і США, зокрема, дають все нові приводи до реваншу. В цій ситуації явище тероризму набуває глобальних обрисів, отримує дедалі більш фанатичну підтримку, виражену в фінансовій, енергійній, ідейній, емоціональній формі, від мусульман, переконаних в істинності своїх цінностей.

Так, можна упевнено стверджувати, що сама собою боротьба з тероризмом не принесе відчутних результатів. Лише заходи, спрямовані на подолання глобального експансіонізму і впорядкування світового порядку відповідно до принципів рівності між слабо розвинутими і найрозвинутішими країнами, а також урівноваження їхніх господарських можливостей послаблять і зведуть нанівець ударну потужність від нездоланого, але нескореного ісламу [4, с.25].

Нинішній етап розвитку ісламського світу характеризується поступовим оговтанням від поразки, завданої західними ідейно-технологічним комплексом, коли ціла низка країн не витримала протистояння із західними потужностями. Однак нині ці країни переживають розквіт сил і активно відтворюють традиції, тому незабаром треба очікувати від них слова у відповідь. З огляду на давність традицій ринкових відносин у ісламських країнах, вони не забаряться з цим.

Кінцева перспектива Гантінгтонового «зіткнення цивілізація» залежатиме від розвитку між цивілізаційних взаємин у загальному на планеті. На цьому етапі ісламський світ зазнав всесвітньо-історичної поразки, але його прагнення взяти реванш буде визначатися способом, в який Захід захоче скористатися плодами власної перемоги. Враховуючи войовничий характер мусульманської культури, можна очікувати дуже потужної зворотної реакції. Водночас приклади мирного синтезу й творчої міжкультурної комунікації доводять імовірність сопричетності цивілізацій. Так, високорозвинуті країни мають працювати над скороченням розриву між ними та слабкорозвинутими, докладати зусиль для подолання глобальної невизначеності.

Послідовники філософії діалогу стверджують: Я має пізнати свого Ти, вивчити його делікатно і з благими намірами, в жодний спосіб не втручаючись у його самовираження, після чого вступити з ним у діалог, виявити себе. Коли ми беремо за основу уявлення про творчу сутність світобудови й онтологічне покликання суб'єктів

до благоді та гармонії, то матимемо орієнтир: яку саме картину дійсності ми маємо на меті побудувати. У всі часи мислителі намагалися з'ясувати, в чому полягає сенс буття, для чого все існує і розвивається, куди спрямовується потік життєвої енергії.

Цивілізаційна парадигма подає основи світорозуміння, котрі чітко виявляють, що плін світової історії має власну мету. Песимістичні уявлення окремих філософів і навіть поколінь, які згуртувались у методологічні школи, становлять логічну реакцією на суспільні потрясіння та глибокі особисті переживання стосовно зсувів історично-поступального характеру. Однак після смуги розчарувань неодмінно настає фаза заспокоєння й умиротворення. Людство існує за принципом птаха Фенікса – щось умирає, безповоротно відходить в минуле, а щось народжується і переносить життя на подальший виток у новій іпостасі. Болісний сам момент переходу: що безпосередніше переживання, то чутливіший він. Загострене сприйняття зламних, кризових періодів призводить до відчуття безсилості щось змінити, відтак – і безмістовності сподівань та віри у добре начало. Проте людство не зупиняється на місці, застій змінюється прогресом, а тривала зупинка додає посиленого поштовху рухатися уперед, надолужувати втрачене. Звісно, наївно очікувати, нібито попереду неодмінно гряде світле майбутнє, а відносини Я–Інший будуть лише партнерськими та комплементарними, але потрібно налаштуватися на діалогічні відносини, смиренне сприйняття Іншого, прагнути змінити його добрим наміром. У вимірі міжсуб'єктної взаємодії це виявляється у застосуванні «м'якої» сили.

Мета філософського пошуку – не зупинятися на досягнутому усвідомленні повноти розмаїття і множинності істини. Натомість політична наука має обґрунтувати, як жити в нових умовах варіативного дискурсу, прискореної поліфонічної практики. Крім того, на нинішньому етапі людство потребує орієнтирів, куди спрямувати свої сили, аби вони не зашкодили самим мешканцям глобальної ойкумени і не призвели до невідворотних катастроф. Власне, цивілізаційний підхід і методологія Я–Інший подають суб'єктам бачення того, як конструктивно застосовувати свій потенціал і направляти свої інтенції, дії в творчому руслі.

На противагу ілюзорному уявленню про поверхову уніфікацію, продиктовану американськими стандартами, структурно-функціональна система сучасного світу набуває виразного полі цивілізаційного характеру. Кожна цивілізаційна ланка є вільною і самостійною у своїй поведінці. Її власні традиційні ідейно-ціннісно-мотиваційні засади вирішально впливають на народи і держави, котрі перебувають у її ареолі. У зв'язку з цим усвідомлення цивілізаційної ідентичності в масштабі сучасної глобальної макроцивілізаційної системи має першочергове практичне значення.

Глобальна демократія – найбажаніший тип взаємин у контексті співіснування світових політичних суб'єктів, взаємодії різних цивілізаційних світів, що за умов сучасного науково-технічного процесу видається єдино можливим і придатним для життя і розвитку майбутніх поколінь. Практичне утвердження реалістської парадигми продемонструвало згубність покладення принципів реалізму до підставової доктрини місуб'єктних відносин. Комунікація з позиції виключної переваги власного інтересу періодично зумовлювала спалахування війн, силові форми розв'язання суперечностей. Дві світові війни засвідчили неможливість подальшого існування на реалістських світоглядних засадах. Технологічно-інтелектуальний рівень світового

прогресу висуває завдання переглянути методологічні засади міжсуб'єктної комунікації. Філософія діалогу та методологія Я–Інший демонструє відповідну модель взаємовідносин.

Список використаної літератури

1. Демидов А.Б. Теоретические исследования / Основоположения философии коммуникации и диалога / А.Б. Демидов // «Диалоговедение» М.М. Бахтина. Диалог. Карнавал. Хронотоп. – 1995. – №4. – С.5–35.
2. Закария Ф. Возникновение нелиберальных демократий / Ф. Закария. – 2004. – Логос. – № 2 (42). – С. 55–70.
3. Павленко Ю.В. Стадиальность, поливариантность и цивилизационная дискретность всемирно-исторического процесса / Ю.В. Павленко // Цивилизационная структура современного мира; в 3-х т. Т.1: Глобальные трансформации современности; под ред. акад. НАН Украины Ю.Н. Пахомова и док. филос. наук Ю.В. Павленко. – К.: Наук. думка, 2006. – 675 с.
4. Пахомов Ю.Н. Мировые цивилизации: проблемы и перспективы / Ю.Н. Пахомов // Цивилизационная структура современного мира. В 3-х т. Т.1. Глобальные трансформации современности; под ред. акад. НАН Украины Ю.Н. Пахомова и док. филос. наук Ю.В. Павленко. – К.: Наук. думка, 2006. – 675 с.
5. Ковлер А.И. Кризис демократии? Демократии на рубеже XXI века / А.И. Ковлер; отв. ред. серии академик Б.Н. Топорнин. – М.: ИГиП РАН, 1997. – 104 с.
6. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс; пер. с нем. – М.: Политиздат, 1991. – 527 с.

Стаття надійшла до редколегії 15.04.2014

Прийнята до друку 10.05.2014

GLOBAL DEMOCRACY AS THE PRINCIPLE OF INTERCIVILIZATIONAL DIALOGUE IN THE CONTEXT OF WORLD-SYSTEM TRANSFORMATION

Sviatoslav Motren

*Ivan Franko National University of Lviv, Institute of Philosophy
Department of theory and history of political science
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: s.motren@gmail.com*

Correspondence of dialogic-intercivilizational form of interaction and democratic principle is set. Correlation between fulfillment of democratic forms and spreading of democratic transformations is followed. Perspectives of successful incorporation of democratic rules are forecasted relatively to chosen type of reformatory model.

Key words: global democracy, intercivilizational relations, Me-Other concept, democratic transformations.

**ГЛОБАЛЬНАЯ ДЕМОКРАТИЯ КАК ПРИНЦИП
МЕЖЦИВИЛИЗАЦИОННОГО ДИАЛОГА В КОНТЕКСТЕ МИР-
СИСТЕМНЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ**

Святослав Мотрен

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
философский факультет, кафедра теории и истории политической науки
ул. Университетская, 1, 79000, Львов, Украина
e-mail: s.motren@gmail.com*

Установлено соответствие диалогично-межцивилизационных форм взаимодействия и демократического принципа. Прослежена корреляция между реализацией форм демократии и широким протеканием демократических трансформаций. Перспективы успешного внедрения демократического управления выведены в связи с правильно избранным типом реформаторской модели.

Ключевые слова: глобальная демократия, междучивилизационные отношения, концепция Я-Другой, демократические преобразования.

УДК 1(43)(09):18

ЕСТЕТИКА ПОЛІТИЧНИХ ТЕОРІЙ ЕПОХИ ВІДРОДЖЕННЯ

Євген Ланюк

*Львівський національний Університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки,
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна,
e-mail:yevhenlaniuk@gmail.com*

З'ясовано основні риси світоглядного контексту політичних теорій епохи Відродження, специфічний характер культури Ренесансу, де значне місце посідали категорії естетики та краси. Визначено межі взаємодії політичних теорій і естетичних начал світогляду Ренесансу. Встановлено естетичний зміст політичних теорій Ренесансу та місце естетики як способу пізнання й осмислення політики.

Ключові слова: епоха Відродження, естетика, політика, мистецтво, гуманізм, реалізм, Макіавеллі, утопія.

Відродження – епоха небувалого злету творчих можливостей людини. Після золоті доби Афін, що дала світу шедеври високої класики, якими людство захоплюється уже понад два тисячоліття, Відродження стало другим подібним спалахом людського генія. Леонардо да Вінчі, Мікеланджело Буонаротті, Рафаель Санті, Данте Аліг'єрі, Франческо Петрарка, Миколай Коперник, Джордано Бруно, Ніколо Макіавеллі, Томазо Кампанелла, Томас Мор та Еразм Роттердамський – у жодну з попередніх чи наступних епох не виникала плеяда настільки обдарованих особистостей. Те, що об'єднує митців, літераторів, учених та філософів епохи Відродження – це віра в безмежну, майже богоподібну силу людської творчості, переконання в самоцінності, гідності й неповторності людини – світогляд, який називаємо гуманізмом. Ренесанс не став наслідком тривалої еволюції, поступового сходження до творчих вершин і поетапного осягнення нових здобутків. Пробудження від середньовічної летаргії сталось раптово, швидко та несподівано. Епоха Відродження вибухнула та постала, наче Афіна з голови Зевса, – вже зрілою, в повному обмундируванні й готовою до шаленого поступу.

За словами видатного швейцарського історика Я. Буркгардта, в епоху Середньовіччя «обидві сторони людської свідомості – та, що звернена всередину, і та, що звернена назовні – перебували в якомусь напівсонному стані. Неначе дивна полуда, зіткана з віри, ілюзій та дитячих упереджень, застигла людям очі й забарвлювала світ у дивні, неприродні тони» [2, с. 4]. Термін «Відродження» означає передусім повернення до життя зразків класичної давньогрецької та римської культури, яку діячі Ренесансу нарекли «золотим віком» в історії людства. Середні віки, на думку діячів Ренесансу, характеризував передусім занепад майже всіх царин матеріальної та духовної культури, що скотилася у безодню варварства й обскурантизму. «Відкриття людини та світу» – ця метафора французького історика Ж. Мішле чи не найкраще пояснює суть Ренесансу. Орієнтація на Античність, однак, не

вичерпує усіх граней складної та неоднозначної доби Ренесансу. Насіння старовини, потрапивши на європейський ґрунт, уже сформований тисячолітньою історією християнства й особливістю народних культур, дали паростки світогляду зовсім іншого типу, не схожого ні на Античність, ні на Середньовіччя, а радше на – їхню динамічну синтезу. З плином часу цей світогляд кристалізується в культурі, науці, політиці й мистецтві Нового часу. А поки, звільняючись від пут фанатичної релігійності, забобонів та мракобісся, перед нами постає ренесансна людина – «*homo universale*», яка зачудовано приглядається до себе та світу, усвідомлюючи свою перевагу над усіма творіннями рук Божих.

Щоб охарактеризувати сповна світогляд Ренесансу, виокремимо його ключові риси. Це – антропоцентризм (осмислення людини як центру Всесвіту, на відміну від теоцентризму – покладання в центр Всесвіту Бога, що характеризувало Середньовіччя), реалізм й естетизм. Кожен з цих пунктів, формуючи у поєднанні з іншими єдину тканину ренесансного світогляду, накладає свій відбиток на діалогічність мистецтва і політики. Розглянемо ці моменти окремо.

1. *Антропоцентризм*. Епохальний переворот, який приніс зі собою Ренесанс, полягав у тому, що у центр світу він поставив не Бога, Творця усього суцього, а людину, заради якої Бог створив світ і яка за творчими та пізнавальними ознаками подібна на Бога. Захоплення людиною – красою її тіла, проникливістю її розуму та могутністю творчості – чи не найкраще висловив діяч італійського Ренесансу, член Флорентійської академії неоплатоніків М. Фічіно: «Людина вимірює небо і землю. Небо не є для неї надто високим, а центр землі надто глибоким. Оскільки людина вимірює устрій небесних світил, то хто ж заперечуватиме, що геній людини такий самий, як геній Творця цих самих небесних світил, і що вона сама могла б створити ці світила, якби мала засоби і небесний матеріал» [цит за: 7]. За словами філософа-гуманіста Дж. Манетті, «прекрасний світ, створений для людини Богом, однак верхиною Його творення є сама людина, тіло якої багатократно перевершує усі тіла» [10].

2. *Реалізм*. Я. Буркгардт порівняв світоглядний переворот, що здійснився в епоху Відродження, з полудою, яка впала з людський очей і дала змогу сприймати світ реалістично. «Повернення до світу» означало відмову від біблійного одкровення – як обов'язкового мірила всякого явища природи чи культури – і пошук критеріїв їхнього обґрунтування у них самих. Натомість це мало далекосяжні наслідки в усіх сферах людської діяльності. У мистецтві художники та скульптори, починаючи зі скульптур Н. Пізано та фресок Джотто, зображували світ «таким, яким він є», застосовуючи перспективу та світлотінь. «Естетичне мислення Ренесансу вперше довірилось людському зору як такому – зазначає О. Лосєв, – без античної космології та середньовічної теології. В епоху Відродження людина вперше стала думати, що реальна й суб'єктивно-сприйнята нею картина світу і є найістиннішою, і це не є ілюзія, помилка зору чи умоглядний емпіризм» [6]. Наука та медицина почали звільнятися від фантастичних уявлень про природу й людський організм, успадкованих зі Святого Письма та праць Арістотеля, Птолемея і Галена. Натомість критерієм істинності знань про природу став емпіричний досвід, отриманий унаслідок спостереження й експерименту. В етиці гуманісти обґрунтовували індивідуалізм та право людини на суто земне щастя (у нагоді тут став наново відкритий епікуреїзм). У політичній філософії домінувало вчення Н. Макіавеллі, який

започаткував раціональне осмислення політики, розкриваючи емпіричні закони її функціонування. За словами Б. Рассела, «жодного політичного аргументу Макіавеллі не спирає на християнський або біблійний ґрунт. Середньовічні автори виробили концепцію легітимної влади – тобто влади Папи чи імператора або такої, що походить від них. У Макіавеллі таких уявлень немає. Влада належить тим, хто вміє її вибороти у вільному змаганні. Його більша прихильність до народного уряду походить не від ідеї про права, а від спостереження, що народні уряди не такі жорстокі, безоглядні й свавільні» [9, с. 428].

3. *Естетика і творчість*. Звернувши погляд на світ, перше, що людина епохи Відродження помітила в ньому, – красу. Закони природи, доступні раціональному пізнанню, ще лежали, заховані від неї під поверхнею видимих явищ, тим часом як її краса відкрилася у повністі (вже згодом, з поступом природничих наук в епоху Просвітництва, насамперед із появою ньютонівської фізики, людину, не менше за чуттєву, почала захоплювати раціональна картина дійсності, де панує розум). За Лосєвим, «новизною епохи Відродження стало надзвичайно енергійне висунення примату краси, при чому краси чуттєвої. Бог створив світ, але ж який цей світ прекрасний, скільки ж краси в людському житті й у людському тілі, в живому виразі людського обличчя і в гармонії людського тіла» [6]. Вдивляючись у світ і шукаючи критеріїв його обґрунтування у ньому самому, ренесансна людина створила реалістичну естетику, ґрунтовану на красі. На відміну від Середньовіччя, це – не краса духу, що піднімається над тілом (приклад такої краси – передусім ікона), а чуттєво доступна та повноцінна тілесна краса. «Людське тіло для індивідуалістичного мислення Ренесансу обов'язково не тільки тривимірне і рельєфне, але, будучи принципом будь-якого іншого зображення, робить і його тривимірним та рельєфним. В епоху Відродження і живопис, і архітектура і навіть уся література завжди випуклі, завжди рельєфні, завжди скульптурні» [6]. Естетизм настільки пронизує світогляд епохи Відродження, що його теоретики проголошували естетику первинним і найголовнішим принципом пізнання, ставлячи її навіть вище ніж філософію та науку. Як стверджував Леонардо да Вінчі, мистецтво та наука слугують пізнанню світу. Наука розкриває його кількісну сторону, а мистецтво – якісну. При чому мистецтво має вищу евристичну силу, оскільки розкриває суть явищ у їхній індивідуальній неповторності й глибині, що розумуванню не під силу. Живопис – це «найстійкіша стійка філософія або мудрість» [див.: 6; 10].

Естетика епохи Відродження має чимало ознак, які споріднюють її з античною естетикою. Це, зокрема, тілесність, об'ємність, пропорційність. Однак між ними існують суттєві відмінності. Антична естетика впливає зі світогляду космоцентризму – він усі чуттєві явища зводив до знеособленої, самодостатньої природи. В її основу покладена пластика – тілесно-предметне розуміння життя, де зовнішня форма цілковито поглинала неповторний внутрішній світ. Антична пластика творила хоча й тілесно досконалі, проте взаємозамінні, деіндивідуалізовані форми. Мистецький твір, згідно з теорією *мімезису* (наслідування), лише копіює красу, яка об'єктивно міститься у природі; автор – тільки посередник між природою і твором (що майстерніший автор, то менше простежується його творча манера, то більше він наближається до абстрактної досконалості). Естетику епохи Відродження, ґрунтовану на світогляді антропоцентризму, навпаки, пронизував пафос людської індивідуальності, яка утверджувала себе. Персонажі творів Ренесансу – це не лише

досконалі тіла афродіт та аполлонів, а й особистості у всій повноті внутрішнього, духовного життя (чого варті, наприклад, одухотворені мадонни Рафаеля або величні фігури Мікеланджело, котрі навіть серед пекельних мук кидають виклик долі, або ж чуттєві постаті Ботічеллі, спрагли земних насолод). Краса в епоху Ренесансу постала радше *індивідуалізованою*, ніж *об'єктивованою*; покликання майстра постає в тому, щоб розкрити неповторну красу індивіда, а не абстрактну красу людини. Крім того, надзвичайно важливу роль в естетиці Ренесансу відігравала особистість самого майстра. Світогляд антропоцентризму надав йому право творити за власними законами, мати свій неповторний творчий почерк. Ренесансний митець є *творцем* у найповнішому розумінні, а не тільки посередником між об'єктивною красою природи та штучною красою мистецтва. Коли антична естетика на перший план висувала природу і вже потім – мистецтво, що її наслідує, то естетика Ренесансу трактувала природу лише як засіб, первинну форму, звідки митець творить вищу красу. «Естетика епохи Відродження, – акцентує О. Лосєв, – проповідує наслідування природі не гірше, ніж антична. Однак, приглянувшись до теорії ренесансного наслідування, одразу зауважуємо, що на першому плані тут не стільки природа, скільки художник. У творі художник намагається виявити ту красу, яка міститься в сховку природи. Отже, художник тут не лише натураліст, а й вважає, що мистецтво навіть вище, ніж природа. У теоретиків ренесансної естетики, наприклад, є таке порівняння: художник повинен творити так, як Бог творив світ, і навіть краще. Тут середньовічна маска спадає, і перед нами постає творчий індивідуум Нового часу» [6].

У зв'язку з цим доходимо висновку: естетика епохи Відродження безпосередньо корелює з антропоцентричним світоглядом і позначена насамперед суб'єктивністю індивіда, що виявляє себе у розкритті багатства внутрішнього світу особистості й творчому почерку майстра.

Ренесанс – епоха стихійного утвердження людської особистості в усіх царинах людського буття. Це – час ламання усталених канонів поведінки і в політиці, й у мистецтві. Їм на зміну Ренесанс утвердив нову парадигму індивідуалізму, згідно з якою людина у поведінці строго не зв'язана жодними законами. Вона – сама собі закон, а в її здатності покладати собі закони та норми виявляється фактична богоподібність людини – кульмінація світогляду антропоцентризму.

Ґрунтом для стихійного утвердження людської особистості слугував іманентний світ природи та суспільства, що, на противагу трансцендентному Богові в епоху Середньовіччя, став предметом первинного зацікавлення гуманістів. Кінцева мета діяльності людини у світі – розкриття його краси, виявленої через творчість в індивідуальних, неповторних образах.

Естетизм – якість, яка домінує над усім Ренесансом, полягав передусім у найгострішому та напруженому переживанні життя, переданні його за допомогою мистецтва. Саме це простежуємо в скульптурних образах сильних особистостей у «Божественній комедії» Данте, фресці Мікеланджело «Страшний суд» і трагедіях Шекспіра. Так, російський літературний критик Л. Шестов, коментуючи трагедію Шекспіра «Макбет», на відміну від численних літературознавців, котрі стверджують, що великий драматург передусім прагнув показати невідворотність покарання за вчинене зло, вважає: Шекспір читачів нічому не вчить. Його основна мета – показати людину в житті: непередбачуваному, ірраціональному, максимально напруженому та

непіддатливому жодним обмеженням. Образ злочинця Макбета – це «згусток» самого життя, взятого у набагато інтенсивнішому, ніж буденність, вимірі, а тому – перетвореного на естетику.

Шекспір, Данте і Мікеланджело – не єдині приклади. Розглядаючи мистецтво та літературу Ренесансу, ми всюди спостерігаємо в ній насамперед естетику – пафос творення, де розкриває себе індивідуальність, зображуючи неповторність, інтенсивність життя. Ті самі світоглядні принципи безпосередньо втілюють політичні теорії Ренесансу, передусім у поглядах Н. Макіавеллі й утопічних концепціях. При чому вони реалізуються настільки прямо і безпосередньо, що перед нами навіть не окремі приклади запровадження певних принципів в політиці й мистецтві, а сама політика перетворена на своєрідне мистецтво (тут можна навести паралель з культурою доби Античності; для неї характерний панестетизм, тобто трактування краси як іманентної ознаки впорядкованого космосу. Ренесансний панестетизм, однак, ґрунтувався на інших засадах. Це – не естетизм усталених, незмінних, досконалих форм, а естетизм індивідуальної краси та самого ірраціонального процесу творення). Розглянемо в світлі принципів світогляду Ренесансу, естетику політичних теорій Н. Макіавеллі й утопістів – Т. Мора і Т. Кампанелли.

Про Н. Макіавеллі й «макіавеллізм», що став синонімом цинічної, аморальної політики, написано дуже багато. Тому ми акцентуємо лише на аспектах його теорії, котрі вступають у безпосередній діалогічний зв'язок з мистецтвом. Макіавеллі називають засновником реалістської політологічної парадигми, яка досліджує світ політичного винятково так, як він існує насправді, а не так, як він би повинен існувати. У цьому, зокрема, полягає різниця з попередньою політичною думкою від Платона до середньовічної схоластики, що конструювала винятково ідеальний політичний світ, куди повинен наблизитися недосконалий емпіричний. Німецький філософ Е. Кассігер у 1944 р. навіть назвав Макіавеллі «Галілеєм політології», що аналізує рух політичної матерії так само, як і великий природознавець матерії фізичної. Основну працю – «Володар» – Н. Макіавеллі адресував Цезарю Борджія, позашлюбному сину Папи Олександра VI, бачачи у ньому державного діяча, здатного об'єднати Італію та вигнати з неї іспанських завойовників. Твір Макіавеллі – сукупність рекомендацій щодо того, як завойовувати й утримувати владу, котрими, за задумом автора, мав би скористатися Борджія, аби виконати свою благородну місію з об'єднання країни.

Головна ідея твору (її Макіавеллі прямо не озвучує, але вона червоною ниткою проходить через увесь його трактат) – «мета виправдовує засоби». Влада – це самостійна цінність, яка не залежить ні від династичних прав, ні від зовнішньої легітимності, а належить винятково тому, хто здатний її завоювати й утримати. Щоб одержати владу, правитель повинен уміло застосовувати і добро, і зло, не цуратися жодного підступу чи жорстокості, коли лише у такий спосіб можна укріпити владу. Етика, отже, повністю елімінована з теорії Макіавеллі. Етика, як і релігія, право чи мистецтво – усе це лише набір засобів, котрими повинен уміло користуватися правитель, аби досягнути й утримати владу, що є його кінцевою метою.

Ключові поняття, якими оперує Макіавеллі, – *virtu* (доблесть) та *fortuna* (доля). Охарактеризуємо ці поняття детальніше, оскільки вони відображають зв'язок теорії Макіавеллі зі світоглядом Ренесансу та її безпосередній естетизм.

Щоб досягати й утримувати владу, індивід повинен мати певний набір характерологічних якостей, котрі Макіавеллі називав «доблестю» (*virtu*). Це – мужність, розум, наполегливість, хитрість, щедрість, підступність, жорстокість і подібний набір якостей. Щонайважливіше (і це – ключове), кожна з цих чеснот правитель повинен виявляти лише тоді, коли потрібно, та не цуратися і протилежних якостей, коли цього потребує інтерес. Наприклад, правитель повинен бути: добрим, але здатним і відступати від добра; вірним сильнішому за себе сюзерену, але, якщо влада того похитнеться, відступити від даної клятви і т. д. Коли якась риса абсолютно домінує в характері правителя (навіть доброта), то правитель приречений втратити владу за зміни обставини, і ця риса стане для нього згубною: «Необхідно, щоб він (мудрий правитель) – володів душею, яка здатна обертатися відповідно до того, чого вимагають вітри і переміни фортуни», – зазначав Н. Макіавеллі [8, с. 52].

Отже, хоча завоювання й утримання влади потребує низки характерологічних якостей, жодна з них не повинна цілковито домінувати, бо обмежить правителя й приречить його на поразку. Правитель потребує насамперед уміння *користуватися* якостями та відступати за необхідності від них. Тобто він перебуває у процесі постійного становлення. Це – пафос творення самого себе, що допомагає провести паралель з художником, який постійно шукає нових творчих форм.

Інше поняття, що безпосередньо корелює з поняттям *virtu*, – це поняття *fortuna* (доля). *Fortuna* – зовнішні обставини, перешкоди та виклики, з котрими доводиться боротися особистості, аби досягти своїх цілей; це – всі перепони, з якими варто рахуватися, та шанси, котрими доцільно скористатися. Фортуна Макіавеллі – приклад реалізму епохи Відродження у політичній теорії. Схоже до макіавеллістської фортуни поняття простежуємо в античному світогляді. На відміну від античних уявлень, у Макіавеллі доля не тяжіє цілковито над особистістю та не визначає усіх її вчинків. Радше навпаки – людина постійно кидає виклик долі та бореться з нею. На думку російського дослідника І. Євлампієва, «фортуна Макіавеллі не така вже фатальна й нездоланна. Макіавеллі не вважає, що це – сила, вища за людину. Радше навпаки: видатна особистість, коли виявить достатньо натиску, енергії та бажання, може поставити фортуна собі на службу та зробити її, як і народ, “матеріалом” для своїх задумів» [3, с. 18].

Між *virtu* та *fortuna* існує безпосередній зв'язок. Сам Н. Макіавеллі визначив співвідношення між ними так: «... фортуна непостійна, а людина наполягає на власному способі дій. Тому, доки між ними панує згода, людина перебуває в благополуччі, коли ж настає розлад, благополуччя закінчується. І все-таки я вважаю, що натиск – це краще, ніж обережність, адже фортуна – жінка, і хто хоче з нею порозумітися, повинен її бити і гамселити. Таким вона покоряється швидше, ніж тим, хто холодно береться за справу» [8, с. 76].

Подібно до «фортуни», мислитель розглядає і народ. Народ – у жодному випадку не носій суверенітету чи мета, про благополуччя якої повинен постійно дбати правитель. Метою макіавеллістського правителя є тільки влада; народ – лише один із чинників, на котрі повинен зважати правитель, одночасно з такими чинниками, як, скажімо, аристократія, близьке оточення, іноземні держави. Макіавеллі трактує народ у вигляді сукупності дрібних, «звичайних» людей, позбавлених *virtu* й, отже, зовсім нецікавих за винятком тих випадків, коли вони можуть становити загрозу для влади.

Народ для Макіавеллі – це тільки складова частина місткого поняття *fortuna*, зовнішніх обставин, з котрими повинен рахуватися правитель. Це – будівничий матеріал, з якого можна виліпити що завгодно. Він потрібен правителю для того, аби утвердити себе на його тлі, виліпити із нього каркас своєї влади. За словами О. Лосєва, «суспільство й історія [в теорії Макіавеллі], що постають як сукупність безликих, бездушних і аморальних арифметичних одиниць, – це і є найсправжніший гуманізм, оскільки йдеться про створення правильного людського суспільства. Однак ці арифметичні одиниці внутрішньо спустошені й перетворені виключно на будівельний матеріал» [6].

Інший момент, що необхідно розглянути в контексті політичної теорії Макіавеллі, зв'язок з добою Античності й роль античних прикладів. Учений скрупульозно аналізує епізоди античної історії та закликає Цезаря Борджіа дотримуватися прикладів видатних полководців й державців. Як й інші гуманісти Ренесансу, Н. Макіавеллі залишається вірним ідеї: Античність – це «золота епоха» в історії людства, вмістилище досконалих політичних форм, їх потрібно наслідувати (подібно, як поезія Вергілія була такою ж «формою» для Петрарки і Бокаччо). Попри все захоплення античністю, головним учителем для Макіавеллі усе-таки є досвід. Історія, насамперед антична, – це не музей застиглих форм, а «вчителька життя», що заново актуалізує себе в різних історичних контекстах і ситуаціях. Тому наслідування античності повинно бути не бездумним та раболіпним, а критичним і таким, що орієнтується передусім на реалії сьогодення. Реалізм спонукає мислителя будувати політичну теорію на засадах інваріантів людської природи, що конституують основні закони людського буття. Приклади, котрі виявляють ці закони, найповніше описані саме в епоху Античності. Звідси необхідність постійно оглядатися на Античність. Однак у кожній ситуації ці закони актуалізують себе по-іншому. «Будь-яку конкретну подію Макіавеллі схематично зводить до якогось загального правила людської природи й історії, однак це правило існує не як, власне, загальна сила, що перебуває над історією і до історії, – констатує Л. Баткін, – як сама ця різноманітна і строката історія, як її «різноманіття», коротше кажучи, як «приклад», казус. «Різноманіття» призводить до того, що норма кожен раз ніби народжується заново, і в кожна сучасність по-своєму зустрічається з Античністю. Історія у Макіавеллі зовсім не розвивається, але й не перебуває в божественній визначеності. Вона виглядає не як ріка, що звідкись витікає і кудись тече, а як хвильоване вітрами море – вічно різне й те саме водночас» [1, с. 353]. Петрарка чи Мікеланджело орієнтувалися на форми, розроблені античними поетами та митцями, але прозрівали в кожному художньому творі його неповторну сутність. Подібно і правитель Макіавеллі повинен робити ставку на «золоті приклади» античної історії, котрі можна назвати «досконалою формою» політики, однак уміти творчо їх застосовувати, сприймаючи неповторність кожного моменту вічно різної та мінливої історії.

Підсумовуючи, доходимо висновку: макіавеллістський володар перебуває у постійній борні з фортуною; в наборі його особистих характеристики – *virtu* – жодна риса не повинна домінувати абсолютно, адже вона сковує володаря та прирікає його на поразку. Фортуна – матеріал для самореалізації особистості, що нагадує творчий пошук. Подібно до художника, який за допомогою пензля та фарб творить картину, за допомогою *virtu* та *fortuna* правитель створює особисту владу, а в ній – самого себе. Нікollo Макіавеллі конструює політичну теорію винятково в душі художнього

світогляду Ренесансу. Політика, що здійснюється видатною особистістю (антропоцентризм), набуває ознак творення й естетики, пробиваючи в історії та суспільстві (реалізм), орієнтуючись на античність, власний неповторний політичний образ. Конкретніше діалогічність політики і мистецтва розглянемо, проаналізувавши ренесансну антитезу макіавелізму – політичні погляди утопістів.

На перший погляд, ренесансна утопія може здаватися діалектичним запереченням макіавеллізму: гармонійне, строго ієрархічне, замкнене суспільство, схоже на ідеальну державу Платона. Насправді, утопія має відбиток того самого ренесансного естетизму, який спостерігаємо у Макіавеллі. За законом єдності й боротьби протилежностей, утопія заперечує макіавеллізм, але змикається з ним воедино у межах ренесансного естетизму, становлячи його *alterego*. Утопію й теорію Макіавеллі можна порівняти з позитивом і негативом одного й того ж зображення, яке є відбитком ренесансного естетизму. Діалог мистецтва і політики в рамках утопії відбувається на тих самих засадах, що й у теорії Н. Макіавеллі. Змінений лише ракурс і спосіб, за допомогою якого політик-художник виіплює індивідуальний естетичний шедевр зі суспільства-матеріалу.

До найвідоміших утопістів належить автор трактату «Місто Сонця» Т. Кампанелла, відомий різкою та позірною критикою Н. Макіавеллі, який, за його словами, зруйнував зв'язки між політикою, етикою та релігією. Проте, на думку американського дослідника Дж. Края, «Макіавеллі залишив настільки глибокий слід у творчості Кампанелли, що навіть ранні читачі не вагалися називати його “різким критиком і водночас замаскованим майстром макіавеллізму” та стверджувати, що він вивів на авансцену ті підступно замасковані принципи макіавеллістської політики, котрі сам Макіавеллі мав мужність висловити безпосередньо» [11]. Різка неприйняття й засудження утопістами Макіавеллі лише засвідчує належність двох парадигм політичного мислення як двох полюсів-крайнощів, до єдиного світоглядного контексту художнього Ренесансу. В чому ж відмінність і схожість теорії утопістів та Н. Макіавеллі? Розглянемо насамперед, що таке утопія.

За енциклопедичним визначенням, утопія – «літературний жанр, котрий полягає у зображенні неіснуючого ідеального суспільства» [5, с. 1117]. Слово «утопія» дослівно означає «місце, якого немає». У філософський та науковий ужиток цей термін запровадив англійський мислитель Т. Мор, автор суспільно-політичного трактату «Золота книжка, настільки ж корисна, як і забавна, про найкращий устрій держави і про новий острів Утопія» (скорочено «Утопія»). Конкретно про «Утопію» Т. Мора, як і про інші «утопії», зокрема «Місто Сонця» Т. Кампанелли (1602 р.), «Фортецю Христа, або опис Республіки Христіанопіль» Й.-В. Андрее (1619 р.), «Історію Севарамбів» Д. Вераса (1675 р.), «2440 рік» Л. Мерсьє (1770 р.), «Подорож в Ікарію» Е. Кабе (1840 р.), «Погляд назад» Е. Беллами (1888 р.), «Вісті знівдікіля» В. Морріса (1891 р.) та інші написано чимало («утопії» були актуальні у різні історичні епохи, аж до другої половини XIX ст., а також у XX ст., коли з'явився протилежний до утопії літературний жанр «антиутопії»). Однак, за суттю, все-таки це явище, започатковане Ренесансом, у контексті якого, власне, і розкриваються його характерні ознаки). Тож далі ми проаналізуємо насамперед ті ознаки утопії, котрі важливі в контексті нашого дослідження.

За історію політичної думки було чимало спроб сконструювати концепцію ідеального суспільства. Перша та найвідоміша така спроба належить Платонові,

автору діалогів «Держава» і «Закони». У ХХ ст. людство побачило не лише спроби теоретизування на тему, яким має бути ідеальне суспільство, а й намагання запровадити такі конструкції в життя, що вилилось у гігантських політико-соціальних експериментах, які призвели до мільйонів людських жертв. З-поміж усіх спроб створити теоретичний ідеал політичного устрою (найвідоміший приклад такого ідеалу, безсумнівно, – «Держава» Платона), одна стоїть осторонь, адже має ознаки, котрі зближують її не стільки з науковим чи філософськими концептом, скільки з художнім витвором. Це – ренесансна утопія, подана передусім у творах Т. Мора та Т. Кампанелли. «Плоть від плоті» Ренесансу, утопія яскраво розкриває окреслені нами ознаки світогляду епохи Відродження – антропоцентризм, реалізм, естетизм. Те, що характерно для реалізму епохи Відродження, – внутрішня, субстанційна природа явищ (у цьому контексті – явища соціального життя), в утопії перебуває ще під поверхнею чуттєво доступного й емоційно насиченого. Сам термін «місце, якого нема» вже натякає на зміст цього феномену: перед нами – мрія, відірвана від життя фантазія, насичена описом великої кількості деталей. Спроба «описати» зовнішні атрибути суспільства – його побут, звичаї, ремесла, торгівлю і под., – а не науково чи філософськи збагнути його природу й історичні рушії – це те, що відрізняє утопію від, скажімо, політичного ідеалу Платона (філософія) або марксизму-ленінізму (наука). Отже, утопія – це феномен радше політичної естетики, ніж політичної філософії чи політичної науки.

Утопія, на перший погляд, може здаватися запереченням Ренесансу. Титанізм людської особистості-творця, котрий становить наскрізну ідею світогляду епохи Відродження, в утопії, на перший погляд, абсолютно знівельовано. Навіть більше: в утопії відсутнє самостійне людське начало як таке. Індивід утопії – це автомат, що бездумно виконує усі покладені на нього зверху функції; коліщатко єдиного державного механізму. «З погляду Кампанелли, – стверджує О. Лосєв, – людське суспільство має бути перетворене на ідеальний кінський завод. “Начальник дітнородження”, який підпорядковується правителю Любові, повинен входити в такі деталі інтимного життя, про котрі не варто розказувати, причому астрологія застосовується в статевих справах передусім. Чистісінькою наївністю є вказівки на те, що люди повинні ходити вдень у білому вбранні, а вночі й за містом – у червоному, чорний колір забороняється взагалі. Такі поради про працю, торгівлю, плавання, ігри, лікування, вставання зранку, про астрологічні прийоми під час заснування міст і ще багато інших» [6].

Який, отже, контраст між утопією та неповторними сильними особистостями у творчості Данте, Мікеланджело, Макіавеллі та Шекспіра! «В Античності ослаблене відчуття особистості було природнім, – констатує О. Лосєв, – а у Платона лише доводилось до межі. Що ж стосується Ренесансу, то людська особистість тут була на першому місці. А тому те, що ми простежуємо у Кампанелли, – це, звичайно, відмова від ідей Відродження. Хоча сказати, що Кампанелла взагалі не має відношення до Ренесансу, теж не можна. Він не лише проповідник праці, що розуміється позитивно; вся його утопія, поза сумнівом, містить сліди ренесансних ідей. Тому точніше буде сказати, що тут перед нами саме модифікований Ренесанс, а саме – Ренесанс, який критикує сам себе в суспільно-політичному відношенні» [6]. В утопії, на наш погляд, розгортається не менший титанізм, що впливає зі світогляду антропоцентризму, як і в працях Макіавеллі. Тільки-от титанізм цей перебуває неначе за кадром і не поданий

у фабулі самого твору. Це – титанізм автора, що, як і макіавеллівський володар, створює свій політико-естетичний шедевр зі «суспільного» матеріалу. Коли, проводячи паралель з музикою, творчість Данте, Мікеланджело, Макіавеллі й Шекспіра можна порівняти з концертом для інструменту з оркестром, де оркестр (метафора суспільства) становить лише фон для утвердження мелодії героя-протагоніста (сильної особистості – головного персонажа), то утопії Мора і Кампанелли – симфонія для всього оркестру, де на перший план виведено власне суспільство-фон. «Героєм», у цьому випадку, є той, хто безпосередньо музики не продукує, але без котрого мелодійне звучання оркестру було б неможливе, – композитор, якого можна порівняти з автором утопії. «Прості смертні», позбавлені героїчних якостей, що їх зневажали Данте, Макіавеллі чи Шекспір, застосовуючи лише для того, аби відтінити героїчну особистість і сформувані необхідне для неї тло, у творчості утопістів стали протагоністами, виступаючи не поодиночки, а всі разом; вони стали учасниками інтелектуального експерименту автора, який за їхньою допомогою намагався побудувати власну картину «щасливого» суспільства. В утопії, отже, виявляються ключові риси ренесансного світогляду – антропоцентризм, реалізм та естетизм.

Ключовий персонаж утопії – її автор, що на свій розсуд творить картину досконалого суспільства зі суспільного матеріалу. Саме в авторові втілюється ренесансний титанізм нічим не обмеженого індивіда, який утверджує власне бачення світу. Утопія зазвичай розташовується на острові, що є її «топосом» – майданчиком, де автор починає творити свій проект. Здатність саме «творити» суспільство, а не філософськи чи науково його пізнавати – це і є визначальна ознака ренесансної утопії, що впливає зі світогляду Ренесансу з його абсолютним приматом творчості. Аби надати своєму твору ознаки художнього, автор інколи вводить в дію титана-законодавця – засновника утопічного суспільства (в «Утопії» Т. Мора його звать Утопом). Однак в утопії виразно звучить лише голос самого автора, а додаткові персонажі (прадавній законодавець чи мандрівник-мореплавець, який відвідав утопію й від імені якого ведеться розповідь) потрібні йому лише для того, щоб створити ефект художньої розповіді.

Ренесансна утопія має дуже важливу відмінність від ідеальної держави Платона. Хоча в обох випадках ми маємо справу із намаганням визначити суспільно-політичний ідеал, але передумови такого окреслення радикально відрізняються. Платон пробує показати передусім, якою є *ідея* суспільства, виходячи з іманентних ознак людської особистості й людських потреб. Ідеальна держава покладена цілковито в русло Платонової філософії, що розмежовує ідею речі – її абсолютний і незмінний прообраз – та самі емпіричні речі, котрі постають немов би тінями ідеї. «Держава» Платона – це, отже, намагання проникнути розумом під поверхню явищ, збагнути їхній глибинний філософський зміст, а не відірвана від реальності, насичена деталями «мрія», яка втілює суто авторське, суб'єктивне бачення світу, чим є утопія.

Антропоцентризм утопії виявляє себе ще й у тому, що фундаментальним її засновком є прагнення людини до щастя. Автор, перебуваючи в руслі ренесансного епікуреїзму, прагне створити картину не *істинного* (так робив у своїй ідеальній державі Платон), а насамперед *щасливого* суспільства. Критерієм «щастя» тут є володіння благами (зокрема духовними), дозвілля, простота звичаїв та ін. Оскільки варіантів «щастя» є безліч, а істина – лише одна, то й варіантів утопічного суспільства

також може бути дуже багато. Платон, творячи в контексті філософського пошуку монологічної істини, ніколи б не погодився з думкою про існування ще інших варіантів ідеальної держави. Утопія ж – це суто авторський проект «щасливого» суспільства. Тому одній утопії цілком не суперечать інші утопії, так само як цінність однієї картини чи скульптури не заперечують усі інші.

Прагнення до щастя у вигляді універсального фундаменту людського єства, на що спирається утопія, передбачає морально-етичну релятивність, яка в утопіях представлена не менше, ніж у «Володарі» Макіавеллі. Утопія – це, безсумнівно, критика існуючого суспільного порядку, але, згідно з німецьким дослідником Г. Ніппердаєм, «ця критика спрямована не проти гріха і диявола, не проти загальнолюдських вад, вона не є есхатологічною проповіддю про каяття, натомість вона є світською і конкретною. Вона спрямована не проти людських вад і осіб, а проти відносин і інституцій, проти порядку як такого, а також проти структури власності як його центрального елемента. Вона відповідає на виклик фундаментальної кризи і відрізняється від традиційної критики своєю іманентністю світу, інституційністю та радикальністю» [4, с. 145]. Червоною ниткою крізь утопію проходить релятивність людської моралі й стверджується обумовленість людської поведінки суспільно-політичними інститутами. Проілюструвати цю тезу можна за допомогою паралелі між утопічними теоріями та ще одним проектом досконалого суспільства – «градом Божим» Августина. Августин вважав, що досконале суспільство можливе лише як сукупність морально досконалих людей, а його створення під силу лише Богові; звичайні люди ж здатні творити лише грішні інститути «граду земного». Натомість Мор і Кампанелла стверджували: не досконале суспільство походить від досконалих людей, а досконалі суспільні інститути можуть створити морально досконалих людей. Далі, зазначає Г. Ніппердай, «змальований в утопії антисвіт є зовсім іншим світом, невідомим та непевним. Але він є можливим антисвітом. Він не казковий. Відрізняються в ньому лише спосіб стосунків, соціальні умови та інституції людей, і все-таки ця інаковість мислиться в горизонті людської свободи. ... Фундаментальна риса – переконання, що поведінка утопійців обумовлена їхніми інститутами. ... Тут ми знаходимо максимум практичної політики: інститути визначають людську особу. ... Добра людина – це не передумова, а наслідок утопічного порядку» [4, с. 145]. Суспільно-політичні інститути й інституції в утопії повністю конструюють людські якості. Утопійці, отже, настільки ж позбавлені внутрішніх якостей, наскільки і «Володар» Макіавеллі. Така «внутрішня спустошеність» є необхідною передумовою творення досконалого суспільства, адже будь-яка «наперед заданість» рис, подібно до правителя Макіавеллі, неодмінно б обмежувала пафос творчого пошуку. Лише з позбавлених якостей індивідів можна втілити проект досконалого суспільства; укоріненість у людині моралі неодмінно б заважала фантазії автора.

Обравши за основу сукупність бездушних, позбавлених внутрішніх якостей індивідів, автор утопії приступає до формування самого суспільства, регламентуючи суспільний розпорядок, працю та відпочинок, особливості владних інститутів і под. Причому автор за власним смаком оздоблює це суспільство безліччю деталей, наприклад уже згаданим нами кольором сорочок, що Кампанелла приписує соляріям носити в темну чи світлу пору доби. Унаслідок цього з'являється суто суб'єктивна картина суспільства, «виліплена» автором за ознаками художнього твору. Утопія –

така сама картина чи скульптура, тільки створена не за допомогою полотна та пензлів або мармуру чи різця, а зі «суспільного» матеріалу.

Підсумовуючи, доходимо висновку: утопія – це спосіб естетичної рефлексії політики. Ідеальна картина суспільства, зображена в утопії, має ознаки суто індивідуального мистецького твору, який перебуває в контексті світогляду Ренесансу з його приматом творчості й естетизму.

І в трактаті Н. Макіавеллі «Володар», і в ренесансній утопії перед нами розгортається естетична парадигма політики, коли політика «творюється», аналогічно до мистецтва, а її естетична оцінка замінює етичну. За словами І. Євлампієва, політичний діяч в епоху Відродження трактувався, наче творець «політичної матерії»; в своїй активності він керується тими самими принципами, що й митець-художник або скульптор. «Для раннього Відродження, – констатує І. Євлампієв, – ідеалом був художник, самотній творець, який величаво і спокійно здійснюється над людьми та створює зразки божественної краси, котрі покликані слугувати основою для розширення сфери, де відбувається остаточне розкриття досконалості природного буття, його перетворення на земне “тіло” Бога. Для пізнього Відродження художник уже не є найвищим прикладом божественного служіння людини. Він надто самотній і надто відірваний від повсякденного життя людей, щоб слугувати прикладом “героїчного ентузіазму”. Найвище покликання людини – це політичне покликання, в якому здійснюється творче перетворення не мертвої матерії світу, а життя людей заради їхньої більшої досконалості» [3, с. 10–11].

Макіавеллізм – це безпосередня, цинічна й оголена краса політики, краса, яку можна порівняти з красою шахових комбінацій, естетикою сили та підступного й холодного, немов кинджал, безжального розуму. Флорентійський мислитель адресував трактат жорстокому герцогові Цезарю Борджіа – людині, яка уособлювала максими макіавеллізму. Його мету Макіавеллі визначив благородно – об'єднання Італії та вигнання з неї іноземних завойовників. Однак естетика макіавеллізму не залежить від жодної конкретної мети чи історичного контексту. Це – естетика політики як такої.

Подібно перед нами розгортається естетизм утопії, котра вперше засвідчила: суспільство можна трактувати у вигляді мистецького твору. Причому з позбавлених будь-яких рис людей-автоматів можна виліплювати, наче з глини, будь-яку форму, задуману автором. Це – інший приклад краси політики, що розгортається вже не в динаміці (як у випадку з теорією Макіавеллі), а в статичності, підтверджуючи моторошну «красу» суспільно-політичних форм.

Над політичною теорією Макіавеллі й утопіями, отже, тяжіє естетизм; він натомість впливає зі загального контексту світогляду Ренесансу з його абсолютним приматом творчості. Макіавеллізм та утопії – фактично, той самий феномен політики, перетвореної на мистецтво. Відмінність між ними лише в тому, що в Макіавеллі – це динамічний естетизм дійової особи-політика, а в утопістів – статична естетика суспільно-політичних форм, яку творить художник, що перебуває «за кадром» твору.

Те, що Ренесанс обґрунтував у теорії, ХХ ст. сповна побачило на практиці. У тоталітарних новотворах минулого століття був присутній і доведений до вершин цинізму макіавеллізму, і втілені у практиці комунізму «утопії», побудовані фантазером-автором не на певному міфічному острові, а в цілком реальних країнах – таких, як сталінський СРСР, маоїстський Китай, Камбоджа «червоних кхмерів» та ін.

Це ще раз доводить, що такі діалектично протилежні концепції, як макиавеллізм та утопія, становлять синтетичне ціле не лише в теорії, а й на практиці.

Список використаної літератури

1. *Баткин Л.* Итальянское Возрождение: проблемы и люди/ Л. Баткин. – М.: РГГУ, 1995. – 448 с.
2. *Буркгардт Я.* Культура Возрождения в Италии/ Я. Буркгардт – М.: Юристъ, 1996. – 596 с.
3. *Евлампиев И.* Николло Макиавелли: proetcontra/ И. Евлампиев. – СПб.: Изд-во. РХГА, 2002. – 689 с.
4. Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера. – К.: Тандем, 2002. – 584 с.
5. Литературная энциклопедия терминов и понятий/ под общ. ред. Н. Николюкина. – М.: Интелвак, 2001. – 1600 с.
6. *Лосев А.* Общая характеристика эстетики возрождения [Электронный ресурс] / А. Лосев. – Режим доступа: <http://psylib.org.ua/books/lose010/txt02.htm>
7. *Любимов Я.* Искусство Западной Европы [Электронный ресурс]/ Л. Любимов. – Режим доступа: <http://www.bibliotekar.ru/iskusstvo-europa/10.htm>
8. *Макиавелли Н.* Государь / Н. Макиавелли. – М.: Планета, 1990. – 80 с.
9. *Рассел Б.* История западной философии / Б. Рассел. – К. Основы, 1995. – 759 с.
10. *Соколов В.* Философия эпохи Возрождения [Электронный ресурс]/ В. Соколов. – Режим доступа: <http://abuss.narod.ru/Biblio/sokolov.htm>
11. *Jill Kraye.* Tommaso Campanella (from Stanford Encyclopedia of Philosophy) [Электронный ресурс] / *Kraye Jill.* – Режим доступа: <http://plato.stanford.edu/entries/campanella/>

Стаття надійшла до редколегії 15.04.2014

Прийнята до друку 10.05.2014

AESTHETICS OF POLITICAL THEORIES OF THE RENAISSANCE

Yevhen Laniuk

*Lviv National University named after Ivan Franko
Institute of philosophy, department of theory and history of political science
Str. Universytetska, 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: yevhenlaniuk@gmail.com*

The basic features of the ideological context of political theories of the Renaissance are disclosed in the paper. The specific nature of culture of the Renaissance, in which the dominant position was occupied by the categories of aesthetics and beauty, is determined. The forms of interaction between political theories and aesthetic principles of the Renaissance worldview are defined. The aesthetic nature of political theories of the Renaissance is found, and the position of aesthetics as the way of understanding politics, is outlined.

Keywords: Renaissance, aesthetics, politics, art, humanism, realism, Macchiavelli, utopia.

ЭСТЕТИКА ПОЛИТИЧЕСКИХ ТЕОРИЙ ЭПОХИ ВОЗРОЖДЕНИЯ

Евгений Ланюк

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко
философский факультет, кафедра теории и истории политической науки,
ул. Университетская, 1, 79000, г. Львов, Украина
e-mail: yevhenlaniuk@gmail.com*

Выясняются базовые черты мировоззренческого контекста политических теорий эпохи Возрождения. специфический характер культуры Ренессанса, где значительное доминирующее место занимали категории эстетики и красоты. Определяются границы взаимодействия политических теорий и эстетических начал мировоззрения Ренессанса. Устанавливаются эстетическое содержание политических теорий эпохи Возрождения и место эстетики как способа познания и осмысления политики.

Ключевые слова: эпоха Возрождения, эстетика, политика, искусство, гуманизм, реализм, Макиавелли, утопия.

УДК 327:930

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ УНІВЕРСАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ У СУЧАСНОМУ ГЛОБАЛІЗОВАНОМУ СВІТІ

Вікторія Буник

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки,
вул. Університетська 1, 79000, Львів, Україна
e-mail: vik-ka04@ukr.net*

Досліджено універсалізацію суспільно-політичного процесу як причину виникнення конфлікту та масштабну трансформацію в політичному житті суспільства. Універсалізацію розглянуто у вигляді змінного елементу, що або «приживається» в системі суспільства, або ні. Охарактеризовано процес «знищення» універсалізацією рідних для суспільства елементів, унаслідок чого виникає конфлікт ідентифікації, який визначає межу між універсальним та сингулярним.

Ключові слова: політичний процес, глобалізація, політичний конфлікт, універсалізація політичних процесів, трансформація суспільно-політичного життя.

У сучасному суспільстві існує проблема розмежованості явищ і понять, котрі існують у суспільно-політичному житті чи стосуються його. Причина цього – поляризованість світу, яка й провокує неможливість поєднання одиничного (універсального) та загального (глобального). Однак у постмодерністському світогляді ці поняття дуже своєрідно впливають одне на одного. Адже саме універсальність і є основною характеристикою глобального світоустрою, а одиничність, навпаки, характеризує суверенність, незалежність і нестандартність світогляду, способу життя, мислення й розуміння себе та своєї культури. Таке означення понять залежить від багатьох чинників сучасного суспільно-політичного процесу, що «виховують універсальну людину». Проте цю теорію не варто плутати з формалізованим поглядом про людину-ерудита. У глобалізованому світі під таким поняттям людина пристосовується до загальних цінностей, думок і можливості вибору. Серед багатьох можливостей вона обирає чітко визначені, подані суспільним прогресом, але в жодному випадку не ті, які були надані їй в недалекому минулому. Адже прогресивний розвиток суспільства, з одного боку, лише розвиває сферу існування людини, покращує її та полегшує. Хоча з іншого – цей глобальний процес «поглинає» індивідуальні проблеми й можливості людини ототожнюючи їх зі загальним процесом на певних етапах розвитку світу. Такі розбіжності спричиняють різні конфлікти у суспільстві, зумовлені з глобального й локального середовища. Отже, досліджуючи універсалізацію суспільно-політичного процесу, варто визначити передусім сутність понять «універсалізація», «глобалізація», «політичний конфлікт» і «соціально-політичний процес», знайти взаємозалежність між ними й охарактеризувати вплив одне на одного. У цьому причинно-наслідковому ланцюжку також встановлюються критерії, принципи і теорії стосовно зазначених понять.

Теоретико-методологічний аналіз допоможе розкрити проблему в більш прикладному ключі політичної науки.

Методологія вивчення процесу універсалізації політичної дійсності становить важливий етап дослідження проблеми. Вона доступна як система понять та їхніх відношень, принципів і методів розвідки, котрі окреслюють універсалізацію суспільно-політичних процесів. Процес універсалізації належить до найнеоднозначніших, адже може розглядатись одним із напрямів глобалізації або окремим процесом. Тому процедура методології надзвичайно необхідна, оскільки неможливо досліджувати справжній процес у всьому його імовірному безмежному просторі й існуванні. Проте зауважимо, що методологія – це не здійснення самого дослідження, а наперед жорстко обмежений спектр вірогідних результатів. Універсалізація як політичне явище й об'єктивна закономірність привертає все більшу увагу вчених в країнах і Заходу, і Сходу. Саме тому опубліковано багато праць з глобалістики. Однак проблема полягає в тому, що універсалізацію в цьому вимірі не розглядають як самостійний процес, у зв'язку з чим методологічної бази для її вивчення практично немає. Хоча необхідно чітко розмежовувати глобалізацію, яка є виміром, та універсалізацію, яка становить етап цього виміру.

Поглиблене дослідження сучасних глобальних процесів диктує необхідність нових підходів і методів до аналізу самого поняття універсалізації та її впливу на суспільно-політичні процеси у світі. Адже універсалізація сприяє не лише універсалізації тих чи інших інформаційних і науково-технічних проблем, а й урізноманітнює проблеми в суспільстві [4]. На сучасному етапі універсальні можливості розвитку між країнами та людьми стають нерівномірнішими і соціально несправедливими. Це призводить до виникнення усіляких конфліктів у світовому просторі. Наприклад, в останнє десятиріччя має місце значна активізація процесів зростання і відродження етнічної та конфесійної свідомості в різних районах світу. Подальша інтенсифікація таких процесів неминуче спричинить появу суттєвих міжетнічних і міжконфесійних протиріч у світі.

У праці «Мораль в сучасній соціальній системі світу» Б. Вілсона саме питання моральності постає проблемою виокремлення й вибору ціннісних орієнтирів з потоку всіх можливих у світі [див.: 5]. На цей вибір однозначно впливає ідентифікація людини себе самої, розуміння її національної приналежності, культурної та релігійної спадщини й інших подібних проблем. На думку Н. Лумана, універсалізація має системний характер. Тому її мають ті елементи, які добровільно взаємодіють між собою. Елементи, котрі не можуть взаємодіяти, руйнують систему і зумовлюють сутички одних складових з іншими. Таке явище, з одного боку, дає змогу системі «виправляти» свою відмінність, формуючи однакові критерії для подальшої універсалізації, з іншого – спричиняють загрозу самій універсальності системи [10].

У працях постмодерніста Ж. Бодрієра сучасний глобалізований світ постає нестійким. Справжня небезпека пов'язана з тим, що створене зусиллями численних фахівців суспільство, в якому, здається, більше не існує жодних форм зла, насправді дуже хитке і вразливе. Не лише зовнішня загроза може порушити рівновагу, – всередині системи зароджуються нові небезпечні віруси, перед котрими безсилі люди, вигодувані штучної їжею. Це не медична, тобто не тільки медична проблема. Йдеться про те, що за фасадом гасел, пацифізму, демократії, екології, здоров'я,

моральної чистоти, безконфліктної комунікації приховуються реактивні форми зла. Гасла ж ці можна назвати продуктами універсалізації – тим, до чого причетні всі без винятку [3].

Дослідник У. Бек натомість вбачає у глобалізації світу гомогенніше середовище, яке буде єднати суспільства і цивілізації та боротись із конфліктами. Саме у цьому й полягає заслуга універсалізації, що гомогенізує культурну сферу і допомагає виробити єдині універсальні цінності [1].

Вагомою основою для аналізу проблеми універсалізації та конфліктності у глобалізованому світі слугує праця С. Гантінгтона «Хто ми? Виклики американської ідентичності». Він дуже чітко простежує проблему виникнення конфлікту в глобалізованому світі, через непримиренність цивілізацій, котрі вирізняються передусім своїми цінностями й звичаями [8]. Автор пояснює постійний зв'язок між універсалізацією та виникненням конфліктів, стверджуючи, що єдиним питанням, яке завжди буде єднати людство, – погодження людства. Відповідає учений також достатньо традиційно. Люди ідентифікують себе, використовуючи поняття релігії, мови, історії, цінностей, звичаїв і суспільних інститутів. Ідентифікація відбувається з прив'язанням до певної культурної групи – племен, етнічних груп, релігійних общин зрештою, націй і цивілізацій. Тобто «ми дізнаємося, хто ми, лише після того, коли нам стане відомо, ким ми не є, і тільки тоді матимемо змогу дізнатись, хто ми» [8]. У такий спосіб джерелом конфліктів в глобалізованому світі постає не лише ідеологія й економіка. Найважливіші межі, що розділяють людство, визначаються універсалізацією культурної сфери суспільства. Тоді ж і поняття універсалізації цінностей можна пояснити через пізнання людством себе, утвердження власних принципів та ідеалів, виявлення власної ідентичності, походження та ролі в суспільстві, а тоді вже – ідентифікацію самого себе. Саме конфлікт між націями і групами країн різних цивілізацій найточніше виявляє цю боротьбу за власні інтереси, зацікавленості. Отже, з погляду неореалізму, людство самостійно універсалізує свої цінності й потреби, котрі в кінцевому підсумку ідентифікуються тією самою групою чи нацією за певний період і в певний відтинок часу. В контексті розвитку людина універсалізує для себе не лише такі цінності, як любов, свобода, самопожертва, а й ненависть, насильство й одержимість владою. Конфлікти стають неминучим виявом людської натури. Універсалізація – явище, що існувало і в традиційному суспільстві, й у сучасному. В кожному суспільстві повинні бути спільні інтереси, які дають змогу людям співіснувати разом: у простому суспільстві – це родинні зв'язки; в сучасному суспільстві з високою часткою неоднорідності й складною структурою загальні інтереси повинні бути «зовнішніми», наприклад, пов'язаними з політичною системою.

Головне завдання методологічного дослідження С. Гантінгтона – пошук ідентичності в сучасному світі. Ідентичність – це і є універсальність для певної групи людей, суспільства, нації. Саме тому конфлікти, котрі виникають у глобалізованому світі, є конфліктами ідентичності [8]. Вони й призводять до культурної переідентифікації держав, формування системи нових міжнародних відносин. Основна думка вченого в тому, що поширення західних цінностей не сприяє ані виникненню загальної цивілізації, ані вестернізації незахідних суспільств. Окрім того, універсалістські претензії Заходу можуть спричинити конфлікти з іншими цивілізаціями, зокрема з ісламом і Китаєм. Політичні принципи – «неякісний матеріал» і для ідентифікації, і для універсалізації; єдиним об'єднуючим елементом

мають бути культурні цінності. Інтерес до вивчення впливу універсалізації, а не глобалізації особливо актуалізувався в першому десятиріччі XXI ст., коли події, які так чи інакше дослідники зараховують до виявів «конфлікту цивілізацій», помітно почастишали і навіть набули систематичного характеру. Попри очевидну інтенсифікацію емпіричних маніфестацій «конфлікту цивілізацій», теоретичне осмислення таких процесів, зокрема з огляду наявності великих досліджень, наразі не відповідає ні потребам світової спільноти, потребуючи адекватних пояснень того, що відбувається, ні потребам наукового та філософського пізнання дійсності [8].

Сприйняття ж у науковому співтоваристві «конфлікту цивілізацій» лише як «концепції С. Гантінгтона», а не реальності сучасного світу призводить до одностороннього трактування самої ідеї конфлікту, зумовленого універсалізацією, що ототожнюється з концепцією американського політолога. Подібне ототожнення спричинило граничну політизацію поняття «конфлікт цивілізацій» і розгляд цього феномену лише в контексті тих ідей і конкретних рекомендацій, які викладені в працях С. Гантінгтона. Водночас очевидно: ідея такого конфлікту не зводиться лише до концепції С. Гантінгтона, а постає як діагноз глобального розвитку на початку XXI ст. На сучасному етапі наукового дискурсу важливо не лише визначити існування протистоянь глобального масштабу, а й ідентифікувати їхній характер, і, операціоналізувати, чи ввійшло в широкий ужиток у різних видах дискурсу (філософський, науковий, політичний) поняття «конфлікт цивілізацій». Підтверджена самим плином історії адекватність трактування сучасного глобального протистояння саме як протистояння культурно-цивілізаційного, обумовлює актуальність подальшого розроблення ідеї міжцивілізаційного конфлікту, що виникає в полі глобалізації, але спричинений універсалізацією, виявлення його передумов, причин і підстав.

Окрім розвідок С. Гантінгтона, вирізняються дві праці, безпосередньо присвячені проблемі конфлікту цивілізацій. По-перше – А. Таріка «Зіткнення цивілізацій: хрестові походи, джихад і сучасність», але вона має публіцистичний характер і не містить серйозних теоретичних узагальнень. Теоретичніше насичена робота Дж. Сакса «Гідність відмінності. Як уникнути зіткнення цивілізацій», де проаналізовано феномен розмаїття національних, соціальних, релігійних, культурних та інших людських спільнот і розглянуто можливість зниження загрози конфлікту через діалог між ними.

У пострадянському просторі проблема впливу універсалізації на виникнення конфлікту не одразу викликала великий інтерес. Дослідження цього питання полягали радше у виявленні глобалізації та її впливу на суспільство, але не універсалізації. Учений А. Назаретян одним з перших відгукнувся на статтю С. Гантінгтона, зауваживши згубність міжцивілізаційних конфліктів у сучасну технологічну еру, і запропонував вихід із цього протистояння через уподібнення цивілізацій одна одній на основі загальноприйнятих культурних цінностей.

У дискусіях, спричинених вивченням нового явища універсалізації, позначені основні напрями осмислення сучасної дійсності в контексті ідей С. Гантінгтона. Так, було наголошено на важливості історіософської інтерпретації сучасного глобалізованого світу. Вирізняються праці А. Дмитрієва, Д. Зарова, С. Кисельова, В. Литвиненко, В. Межуєва, А. Столярова, В. Чагілова, О. Шкаратана. Більшість з цих російських авторів сприймають тезу С. Гантінгтона про те, що протистояння і

напруження в сучасному світі має не державний, а цивілізаційний характер. Тобто на них впливає не глобалізація, а ціннісний аспект – універсалізація суспільства. На думку А. Столярова, вся історія – це «зіткнення цивілізацій»; А. Дмитрієв прогнозує поглиблення існуючого протистояння цивілізацій; В. Межуєв пояснює сучасні конфлікти протиріччями у розвитку світової капіталістичної системи, а не культурно-цивілізаційними протиріччями.

Окремі науковці, в тому числі Б. Рассет, намагаються довести на засадах аналізу емпіричних фактів теоретичну неспроможність теорії С. Гантінгтона. Приблизно такої ж позиції дотримуються Дж. Метлок і Г. Хартман, вважаючи, що концепція «конфлікту цивілізацій» теоретично неспроможна і суперечить фактам. В. Наумкіна називає цю концепцію «безглуздою», оскільки універсалізація в жодному випадку не впливає на міжцивілізаційні конфлікти; вона також перетворена глобалізацією на війну ресурсів і владних привілеїв. А. Янів стверджує неспроможність концепції С. Гантінгтона в контексті загальної критики цивілізаційного підходу, позначаючи його «постмодерністським».

Проблему впливу та змінення якості універсалізації як процесу, що впливає на суспільно-політичну дійсність, трактують А. Гулевський і В. Хліпун. За їхніми твердженнями, міжцивілізаційний конфлікт обумовлений сучасними явищами глобалізації, під час котрих відбувається вторгнення західної культури в зони з протилежними культурними цінностями. Згідно з Ю. Яківцем, сценарій конфліктів, спричинених універсалізацією, став відповіддю на виклики глобалізації. Л. Медведко вважає: у світовому процесі глобалізації цивілізаційні світи рухаються не зустрічними, а паралельними курсами. З. Відоевич розглядає універсалізацію неминучим наслідком глобалізації, що зумовлює конфлікти в світі.

Певний розвиток у науковій літературі отримала проблема суперечності між сучасністю і традиційністю як підстави конфлікту Заходу та Сходу. На думку Л. Васильєва, спостерігається принципова структурна відмінність між традиційним Сходом та Заходом (іманентно спрямованим у майбутнє), що за суттю непереможно. У контексті проблеми модернізації протистояння між сучасним Заходом і традиціоналістським ісламським світом зазначають А. Аксенюк, П. Гуревич, Б. Данилов, Б. Єрасов, А. Малащенко, В. Наумкіна, Г. Фуллер, М. Хатамі. Істотно висвітлено в науковій літературі регіональний аспект конфліктів, спричинених універсалізацією, пов'язаний із проблемою інтеграції традиціоналістських, передусім мусульманських громад в європейський культурно-цивілізаційний простір. У цьому зв'язку важливе значення мають розвідки С. Бенхабіба, Є. Демінцевої, А. Захарченко, Р. Лейка, Д. Муза, Г. Помаранчі, В. Проданова, Ю. Рубинського, Е. Тагірова, А. Шайо.

На сучасному етапі розвитку світу такі стереотипи, як «дилема безпеки», «сила» зовсім зруйнувались. Адаже до існуючих колізій національних держав у глобалізованому світі можуть долучатись зовсім нові. Протиріччя ймовірні між людьми, котрі вважають себе громадянами світу, й індивідами, що розглядають себе патріотами своєї держави, релігії та національної спільності. Цікава з цього приводу типологія конфліктів постмодерністського дослідника-компаративіста Д. Аптера: 1) зіткнення переваг; 2) зіткнення інтересів; 3) зіткнення цінностей [див.:6]. Саме названі види конфліктів становлять категорії, якими має змогу оперувати універсалізація, тобто суспільство самостійно їх універсалізує. Природа таких

конфліктів, за Е. Гідденсом, має природу ціннісних конфліктів і чітко розмежовує поняття «протиріччя» та «конфлікт». Конфлікт, що виникає на тлі універсалізації таких цінностей, – це боротьба між акторами та суспільствами, котрі структурно протилежні у соціокультурній системі світу. У сучасному глобалізованому світі «гравцями» стали повстанські угруповання, діаспори, етнічні партії, міжнародні організації й інші структури. Знову ж таки простежуємо акцент на ідентичності й різномірності, за яку виникає необхідність боротись. Американський аналітик Т. Барнетт вирізняє єдиний тип конфлікту в сучасному світі – конфлікт глобалізації. У цьому типі містяться і конфлікт ідентичності, і конфлікт поділу влади та ресурсів, і національні конфлікти. У зв'язку з цим можливими стають конфлікти між тими, хто хоче зробити світ ще взаємопов'язанішим, і тими, хто хоче ізолювати частину людства або частину своєї нації від глобалізації. Ту ділянку земної кулі, яка не має змоги користуватись «універсальними благами» глобалізації, Т. Барнетт назвав «озоновою діркою глобалізації», «неінтегруючим провалом». Саме звідси і варто чекати приросту потенціалу міжнародного світового конфлікту [9].

Цінна для порівняння методологічна концепція англійського соціолога Дж. Гелбрейта, де він підтверджує думку: що становить благо та цінність для одного, не є ним для іншого. У сукупності потреби, орієнтири й цінності людства створюють символічний універсум всього розмаїття у світі – від товарів до процесів. Окрім зазначених чинників та механізмів впливу глобалізації та універсалізації на світ існують ще й об'єктивні чинники окремого суспільства, котрі містять демографічні показники, економічні рівні, якість самого суспільства. Отже, локальне також може впливати на глобальне і саме нав'язує йому необхідні потреби [див.: 7].

У праці «Насилля глобального» Ж. Бодріяр намагається пояснити, власне, аналогію або, навпаки, розбіжність між глобальним та локальним розумінням світу [2]. Це відбувається через пошук аналогії між глобалізацією й універсалізацією. Універсалізація зв'язана з правами людини, свободою і демократією, тобто цінностями, ключовими для всього людства. На відміну від неї глобалізація торкається технології, ринку, інформаційного середовища. Глобалізація здається незворотнім процесом, а універсалізація – лише процесом, що змінюється в ході історії. Кожна культура, яка стала універсальною, втрачає існування або помирає. Саме тому й виникають більшість конфліктів у середовищі універсалізації. Проте ці конфлікти створює саме людство. Люди вірять, що ідеальне призначення всякої цінності в їхньому житті – це її універсальність. Дуже важливий у сучасному світі розподіл однакових цінностей та інтересів між людьми; це й зближує їх. Хоча насправді поза увагою залишається небезпека перетворення цінностей на смертельну зброю. Тоді й починається боротьба за ідентичність та самовизнання. Сьогодні універсалізація бездіяльна, можливо, у зв'язку з тим, що усі ключові цінності розвитку світу втратили актуальність і цінність. Досягнення найзагальнішого значення тих же цінностей – демократії, свободи та прав людини – загинули.

Універсалізація втрачає зміст через глобалізацію. Глобалізація обміну змінила сутність універсалізації, інакше кажучи, унеможливила ціннісну універсалізацію. Перехід від універсального до глобального призвів до фрагментації суспільства і гомогенізації. Універсальні цінності втрачають владу та законність. Хоч вони були подані як єдино можливі культурно-зв'язуючі цінності, але більше не здатні це здійснювати, оскільки поширення глобалізації знищило всі форми

диференціації й універсальні цінності, які були і об'єднуючим елементом, і елементом розрізнення кожної зокрема. Проте універсалізація виявила себе в історії. Сьогодні все-таки виражені глобальним порядком, без усякої альтернативи, з одного боку, і сингулярності – з іншого, концепції свободи, демократії та прав людини виглядають на тлі глобалізації жахливо.

Усі універсальні цінності замінені віртуальними глобальними цінностями. Саме тому й на основі цих розбіжностей з'являються конфлікти, насилля глобального над універсальним. Це насилля характеризується верховенством технічного виробництва й ефективності, тотального управління, інтегрованої циркуляції та еквівалентності всіх обмінів [2].

Ціннісний конфлікт у сучасному глобалізованому світі, виникнувши на базі універсалізації, взагалі відкидає компромісні вирішення, що, власне, й намагається дослідити Ж. Гуенно. На його думку, за природою ціннісний конфлікт – це конфлікт з нульовою сумою [10].

Отже, засадами, котрі становлять методологію дослідження універсалізації як причини виникнення конфліктів у глобалізованому світі, є теорії глобалістики. На них ґрунтуються й усі теоретичні поняття та принципи універсалізації. Саме теорії глобалістики чітко розмежовують глобалізацію й універсалізацію, розглядаючи глобалізацію у вигляді виміру сучасної світової політики, а універсалізацію – об'єктивного процесу спільного формування цінностей і тенденцій світового прогресу. Універсалізація – це виокремлення основних ідеалів та орієнтирів, загальних для всієї світової спільноти, що допомагають їй перебувати у постійній взаємодії.

Стосовно методології в процесі пізнання поняття універсалізації та виникнення конфліктів у середовищі універсалізованого світу, то вона здійснює для нашого дослідження дві вагомих функції. За допомогою методології суб'єкт пізнання (а це, власне, і є універсалізація та поняття конфлікту) фіксує фрагмент реальності як предмет дослідження. Це – по-перше. І, по-друге, методологія, виходячи з можливості існування явища, що на основі цієї методології існує в реальній картині світу, допомагає виявити практичне спрямування конкретного процесу пізнання, отже, і реальний стан проблеми. У зв'язку з цим доходимо висновку: методологія та методичні підходи вивчення нашого питання дають змогу розглянути дослідження, поділяючи його на два взаємозалежні блоки. Перший вивчає безпосередньо поняття універсалізації, його зв'язок із глобалізацією, зародження самого поняття. Другий аналізує сутність конфліктів, які виникають у середовищі глобального світоустрою, під впливом універсалізації. За допомогою методології ми зможемо або відкинути, або підтвердити положення. У такий спосіб логічним залишається перехід до першого блоку дослідження.

Список використаної літератури

1. Бек.У. Концепция общества риска [Електронний ресурс] /У. Бек. – Режим доступу: <http://www.sociosinfo.ru/socios-1105-1.html>.
2. Бодрийяр Ж. Насилие глобального. [Електронний ресурс] / Ж. Бодрийяр. – Режим доступу: <http://www.dglobal.narod.ru/violence.htm>
3. Бодрийяр Ж. Прозрачность зла / Ж. Бодрийяр. – М: Добросвет, 2000. – 571 с.

4. *Делокаров К. Г.* Глобализация и теория хаоса /К. Г. Делокаров. – М.: Scientific Press Ltd, 2002. – 189 с.
5. *Надурак В. В.* Трансформація моралі у процесі глобалізації сучасного світу / В. В. Надурак // Вісник Прикарпатського університету: Філософські і психологічні науки. – Івано-Франківськ: Плай, 2006. – Вип. ІХ. – С. 63–69.
6. Розширение конфликта [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://studentu-vuza.ru/psihologiya/konfliktologiya/razreshenie-konflikta.html>
7. *Федотова В. Г.* Хорошее общество / В.Г.Федорова. – М.: Прогресс-традиция, 2005. – 544 с.
8. *Хантингтон С.* Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности /С. Хантингтон – М.: ООО «Изд-во АСТ»; ООО «Транзиткнига», 2004. – 635с.
9. *Barnett Thomas.* Globaliation. [Електронний ресурс] / *Thomas Barnett.* – Режим доступу: <http://thomaspmbarnett.com/>
10. *Guehenno Jean-Marie.* Globalization and International System of Democratic / Jean- Marie Guehenno //Journal of Democracy –1999. – № 10(1). – Р. 22–35.
11. *Luhmann Niklas.* Ökologische Kommunikation: Kann die moderne Gesellschaft sich auf ökologische Gefährdungen einstellen?/ Niklas Luhmann. – Opladen, Westdeutscher Verlag, 1986. – 275 s.

Стаття надійшла до редколегії 15.04.2014

Прийнята до друку 10.05.2014

METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF INVESTIGATING THE ISSUE OF UNIVERSALIZATION OF POLITICAL PROCESSES IN THE MODERN GLOBALIZED WORLD

Victoria Bunyk

*Ivan Franko National University of Lviv
Institute of philosophy, department of theory and history of political science
Universytetska st., 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: vik-ka04@ukr.net*

This article investigated the universalization of social and political process as a cause of conflict and as a massive transformation in the political life of society. In the article universalization is considered as a variable element that is either "take root" in the system of society or not. The process of "destruction" universalization of native society elements, which resulted in the identification of a conflict that defines the boundary between universal and singular.

Key words: political process, globalization, political conflict, the universalization of the political process, the transformation of social and political life.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОБЛЕМЫ УНИВЕРСАЛИЗАЦИИ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ В СОВРЕМЕННОМ ГЛОБАЛИЗИРОВАННОМ МИРЕ

Виктория Бунік

*Львовский национальный университет им. Ивана Франко,
философский факультет, кафедра теории и истории политической науки,
ул. Университетская, 1, 79000, Львов, Украина
e-mail: vik-ka04@ukr.net*

Исследуется универсализация общественно-политического процесса как причина возникновения конфликта и масштабная трансформация в политической жизни общества. Универсализация рассматривается в виде сменного элемента, что либо «приживается» в системе общества, либо нет. Характеризуется процесс "уничтожения" универсализацией родных для общества элементов, в результате которого возникает конфликт идентификации, который определяет границу между универсальным и сингулярным.

Ключевые слова: политический процесс, глобализация, политический конфликт, универсализация политических процессов, трансформация общественно-политической жизни.

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ НАЦІЇ ЯК ПОЛІТИЧНОГО ФЕНОМЕНУ В МОДЕРНИХ ТЕОРІЯХ НАЦІЇ ТА НАЦІОНАЛІЗМУ ЄВРОПЕЙСЬКИХ МИСЛИТЕЛІВ

Марко Сорокопуд

*Львівський національний університет імені Івана Франка
Філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна
e-mail: marchikus7@gmail.com*

Виявлено сутнісні характеристики нації, її ознаки та концепції в теоріях нації та націоналізму Е. Гелнера, К. Дойча й Е. Сміта. Виокремлено об'єктивні ознаки нації як головні чинники її концептуалізації у поглядах Е. Гелнера, К. Дойча, Е. Сміта. Описано вплив компліментарності - основи формування об'єктивних ознак нації у теорії нації К. Дойча. Проаналізовано вплив націотворення на формування об'єктивних ознак нації в модерній теорії нації Е. Гелнера. Визначено об'єктивні ознаки нації у етнологічній теорії нації Е. Сміта.

Ключові слова: нація, народ, національна ідентичність, ознаки нації, феномен, теорія нації, модерні теорії нації, компліментарність, концептуалізація.

Специфікою модерніського підходу до теорії нації є те, що нація утворилася та набула основних ознак і характеристик у період індустріалізації та модернізації. Представники цієї теорії заперечують існування нації в домодерну епоху.

Вчений Е. Сміт окреслив декілька ключових ознак, притаманних модерніським версіям теорії нації: "першою є визнання могутності й впливовості націоналізму. Друга ознака – модерністи трактують нації як соціологічні спільноти і дають власне визначення цього феномену. Вони також вважають, що явища, котрі характеризують націю, виникли у модерну епоху. Зі закінченням даної епохи нації та націоналізм відійдуть у минуле" [3; с. 138]. Ще однією характеристикою нації є те, що вона бачиться як культурна побудова, на основі чого еліти для захисту власних інтересів, сприяють творенню національної ідентичності у суспільстві.

Найповніше модерніська теорія нації розкрита у працях Е. Гелнера, К. Дойча та Е. Сміта. Ці дослідники, хоча й належать до однієї теорії, але мають свої особливості стосовно формування концепції та визначення ключових ознак нації. Так, К. Дойч – представник комунікативної теорії нації, Е. Гелнер – етатистської, а етнічна теорія нації найґрунтовніше розкрита Е. Смітом. Кожен із підходів має низку особливостей, котрі ми спробуємо виявити у процесі нашого дослідження.

Існує чимало термінів, що відображають бачення національного – етнічність, нація, націоналізм, народ, національна ідентичність. Однак, усі ці феномени так чи інакше бачаться через призму нації та її ключових ознак. Нація і похідні від зазначеного слова дефініції та категорії: націобудівництво, націогенез, національна ідея, та ін. – часто використовують у сучасному лексиконі. Відтак кожен учений застосовує попередні напрацювання, досвід країни, яку він вивчає, і на основі цього виділяє критерії, ознаки, за котрими можна стверджувати, що цей феномен є не етносом, чи народом, а саме нацією. Різноманітність полягає також у вимогах,

традиціях і специфіці однієї дисципліни, переважно тієї, представником якої є науковець. Результатом цього є різні підходи, котрі фактично неможливо класифікувати у певні моделі чи напрями, адже кожний має специфічні властивості. Саме тому ми розглянемо наукові концепції феномену нації, окремих науковців і на основі їхніх поглядів спробуємо сформувати власне бачення нації та її ключових ознак.

Щоб описати основні властивості та ознаки нації потрібно широке коло цих ознак та властивостей. Проте що ширше коло, то більше винятків, яким вони можуть бути непритаманними. Тому формування універсального визначення, аби зрозуміти на основі чого відрізняється нація від інших суспільних груп, фактично неможливе. Різні науковці пропонують власні визначення цього феномену.

Так, К. Дойч – представник комунікативної теорії нації та націоналізму, ґрунтовно описав її основні положення та сутність. Його теорія значно вплинула на розвиток досліджень у різноманітних галузях знань і на розвиток націоналізму. Поняття, що використовував К. Дойч, і висновки, котрих він дійшов у праці "Націоналізм та соціальна взаємодія", позначились на багатьох дослідженнях нації та націоналізму. вчені, які намагались розв'язати конкретні й теоретичні потреби, зв'язані з цією проблематикою, використовували елементи підходів запропонованих К. Дойчем.

Однак теорія викликала і чимало запитань та зауважень, оскільки пропонувала об'єктивно проаналізувати націю та мала відвертий модернізаційний характер: "Критики зазначали, що високий рівень компліментарності характерний також для багатьох домодерних спільнот і суспільств. При чому "модерність" трактували як імператив, визначальну і необхідну умову поступу націй" [2].

Розглянемо детальніше основні характеристики й ознаки нації, поняття та категорії, відповідно – сутність комунікативної теорії нації, проаналізувавши працю К. Дойча "Націоналізм та соціальна взаємодія".

Отже, на початку своєї праці дослідник зазначає: для того, щоб зрозуміти процеси націоналізму та національності, необхідно створити певну концептуальну модель, яка відповідатиме основним вимогам, у наслідок чого можна буде цілісно розглянути практичні й теоретичні проблеми, які виникають за розглядом процесів та категорій теорії нації та націоналізму. Для успішного формування моделі необхідно, щоб вона могла пояснювати й передбачати розвиток певних прикладних явищ, відтак ця модель має сприяти передбаченню подій, забезпечити можливість хоча би частково контролювати їх процеси та розвиток у суспільстві, формулювати нові питання, створювати методи визначення необхідних фактів, що може призвести до створення нових ідей.

Відповідно К. Дойч намагався віднайти набір понять, для визначення необхідних таким умовам: "Кожен концепт повинен бути операціональним. Він повинен бути чітко визначеним у термінах можливих спостережень або вимірювань, на яких він ґрунтується та з допомогою яких його можна було б перевірити. Він має бути націлений на якісь подальші спостереження чи експерименти. Кожний концепт повинен бути «критичним». Концепт не повинен бути настільки багатозначним та гнучким, щоб підійти під усі можливі емпіричні результати"[4; с. 546]. Саме завдяки таким концептам, можливе формування і створення моделі аналізу нації та

націоналізму, визначення їхніх основних понять, категорій і розв'язання практичних та теоретичних проблем, пов'язаних з визначеною проблематикою.

Для опису процесів теорії нації та націоналізму доводиться використовувати декілька концептів одночасно. Тому необхідно виокремити вимоги, котрим повинен відповідати сам опис: "Він має застосовуватися до поведінки як індивідів, так і груп. Він має застосовуватися як до раціональної, так і до так званої «ірраціональної» поведінки груп або індивідів. Він мусить використовувати як дані, які можна одержувати встановленими зовнішніми способами, так і суб'єктивні дані, доступні тільки з інтроспекції, а також доступні непрямим чином – з літератури" [4; с. 546]. Коли опис буде відповідати цим вимогам, а концепти – концептуальним вимогам, ця теорія зможе ефективно пояснювати явища пов'язані з нацією та націоналізмом. Існує необхідність використовувати доступні можливості та знання спеціалізованих дисциплін названої проблематики, отже – використовувати їхні здобутки у межах тих ділянок, де їх можна застосувати.

Термін нація у праці К. Дойча розглядається у значенні спільноти, але існує чимало наукових праць, де термін "нація" використовується в значення культури. Традиції, знання, цінності, норів, звичаї передаються каналами культури, і належать до основних її складових. У такому випадку концепт дає лише спрощену модель реальності, але буде відображати сутність кожного збірного поняття: "Поняття того, що мають спільного між собою знання, цінності, традиції, новини, чутки та накази, було розроблено комунікаційними інженерами. Вони назвали це інформацією" [4; с. 548].

Суспільства чи спільноти – взаємопов'язані товари та послуги, які вони виробляють і обмінюють. Інформація – своєрідний продуктом культури, що виробляється, відбирається та каналізується. К. Дойч зазначає: такі речі як залізниця, друкарський верстат, стіни – предмет суспільства. Дорожній знак, абетка, табу становлять предмет культури. Тобто культура символізує ознаки й характеристики предметів, котрі найточніше їх виражають, і оперує ними в різноманітних процесах: "Суспільство комунікує матеріальними товарами або вкладанням енергії, яке називають працею; культура комунікує зразками. Це можуть бути зразки розміщення об'єктів у просторі - від кераміки та орнаментів до знарядь та будівель, або зразки дії, – ігри, танці, чи моделі добродесної поведінки" [4; с. 549].

Поняття "національність" передбачає єднання значної кількості людей зі середнього та нижчого класів, пов'язаних з регіональними центрами та провідними соціальними групами каналами соціальної комунікації, економічним спілкуванням. Націоналісти перетворюють народ на національність, коли здобудуть та використовуватимуть владу задля народу.

У всіх цих випадках національності перетворюються на нації, якщо отримують реальну силу для підтримання своїх прагнень. Коли їхні націоналістичні члени досягають успіху і стара або нова державна організація опиняється в їхньому розпорядженні, тоді нація стає суверенною і з'являється національна держава

До основних понять, що використовує К. Дойч, аби пояснити свою теорію належить поняття "компліментарність". У найзагальнішому розумінні воно передбачає взаємну відповідність елементів, їхню здатність бути приналежними до певної структури, а головними ознаками є взаємодоповнення та взаємозамінність. Компліментарність найповніше виявляється через засоби комунікації та спілкування.

Необхідними компонентами для цього процесу є історична пам'ять, символи, звички, спосіб мислення для успішної реалізації принципу компліментарності, ці компоненти повинні бути зрозумілі всім індивідам спільноти.

Зазначено, що ця дана теорія має функціоналістський характер, адже націю визначають не за набором певних ознак, а за певними функціональними можливостями, у нашому випадку – комунікативними. Комунікативна теорія К. Дойча має також інструменталістський характер, адже створення нації та національної держави можливе лише за умов наявності бажання та діяльності або провідних суспільних груп, або "націоналістів".

Наступна концепція нації – теорія нації Е. Гелнера. Важко визначити остаточно, до якого із підходів належать ідеї та теорії дослідника. Радше їх можна зарахувати до певного синтезуючого розуміння у структурно-функціональному та модернізаційному аспектах. Коли аналізувати ознаки нації, категорії та саме визначення нації за Е. Гелнером, тоді ідеї дослідника синтезують культурологічний та етатистський підходи до розуміння феноменів нації та націоналізму.

Е. Гелнер розглядає націю за принципом культурної спільності, тобто певна сукупність осіб культурної групи, об'єднаних неорганічними зв'язками, засобом комунікації – це мова, на її основі формуються ідеї, почуття, прагнення та звички як окремих індивідів так і соціальних груп, тобто формується культурна спільність. Етатистська концепція полягає у тому, що нація повинна мати суверенну владу, яка поширюється на всіх її членів та здійснюється на конкретно визначеній території, уподібнює представника нації до громадянина. У пошуках відповіді на питання про те, що таке нація, за яких умов і під впливом яких чинників виникає це явище, Е. Гелнер прагне використовувати теоретичні досягнення обох підходів до розуміння сутності нації.

Специфіка підходу Е. Гелнера до теорії нації полягає в тому, що первинні, вихідні визначення нації, котрі існували у XIX – першій половині XX століть, він переосмислює, на основі чого і створює власну теорію. З попередніх, вихідних визначень дослідник зберіг лише те, що виникнення держави, як політико-історичного феномену можна визначити за допомогою простеження взаємозв'язку та взаємовпливів між категоріями: "нація", "держава", "націоналізм", "спільність культури".

До основних позицій Е. Гелнера належить та, що передбачає розгляд взаємозв'язку держави і нації. Він вважає, що цей інститут покликаний охороняти правопорядок, і забезпечує цю функцію за допомогою спеціалізованих органів. Оскільки сучасні дослідники держави мали нові характеристики, порівняно із доіндустріальними, він наголошує: формування індустріального суспільства створило нові соціальні й політичні інститути, трансформували попередні інститути, сформувало нове бачення національних спільнот, національної самосвідомості та національної ідентичності. Ми проаналізуємо основні ідеї теорії нації Е. Гелнера у праці "Нації та націоналізм".

Отже, дослідник наголошує: визначення нації пов'язане зі серйозними труднощами і для розуміння важливості нації він порівнює її з державою. Окрім цього перші організації людей, не обов'язково були державами. Дослідник наголошує, що нація є відмінним феноменом: "Навпаки, уявлення про людину без нації, здається, викликає далеко більшу напругу в сучасній уяві. Людина без нації кидає виклик

визнаним нормам і тому провокує відчуження"[1]. Однак це не означає, що нація первинна соціальна спільнота. Це – вид спільноти, який характерний, можливо, усім державам світу, але він виник, так як і держава, завдяки певній сукупності обставин.

Для того, аби визначити ознаки й сутність нації необхідно, чіткіше визначити взаємозв'язок, схожі характеристики виникнення і подальшого становлення держави та нації, а також те, яке значення мав цей взаємовплив: "Фактично нації, як і держави, зумовлені певною сукупністю обставин, а не загальною необхідністю. Ні нації, ані держави не існували в усі часи і за будь-яких обставин. Націоналізм стоїть на тому, що вони призначені одна для одної; що одна без другої неповна і що це породжує трагедію" [1]. Відповідно, нації та держави – не обов'язкові інститути та феномени, не єдиний спосіб інтегрування суспільства. Це сталося випадково. Націоналізм вважає: нація і держава невіддільні, хоча ці феномени виникають не одночасно; іноді державні інститути зумовлюють формування нації, іноді нація зумовлює утворення держави.

Подальшим кроком для дослідження феномену нації є те, що Е. Гелнер визначає дефініцію для цього феномену: "Двоє людей належать до однієї нації тоді й лише тоді, коли їх об'єднує одна культура, яка, у свою чергу, означає систему ідей, знаків, зв'язків, способів поведінки та спілкування" [1]. Це визначення наголошує на функціональному аспекті, діяльній особливості членів нації. Тобто, за допомогою певної системи знаків та символів індивіди однієї нації спілкуються, а внаслідок цього між ними утворюються різноманітні зв'язки. Вони подібні як і способи поведінки цих індивідів у різноманітних ситуаціях. Щоб точніше відобразити свої погляди, Е. Гелнер наводить ширше визначення нації: "Двоє людей належать до однієї нації тоді й лише тоді, коли вони визнають свою належність до цієї нації. Інакше кажучи, нації робить людина, нації є витвором людських переконань, вірності і солідарності" [1]. Для визначення, що індивіди є представниками однієї нації необхідно, щоб у межах певної території, соціальна група, до якої належить індивід, визнала певні права й обов'язки. Відповідно формується система норм, котрі індивіди визнають легітимними на основі того, що вони є членами однієї спільноти.

Однак визначення можна застосовувати не лише для виокремлення націй, але й інших суспільних груп: партій, команд, клубів, а також про різноманітних соціальних класів, які формуються не на основі національного принципу, а на основі різноманітних видів діяльності, які не передбачають національну ідентичність як первинну. Е. Гелнер доходить висновку, стосовно першої форми виокремлення нації з інших суспільних груп: "Воля, згода, ідентифікація ніколи не були відсутні на людській сцені, навіть коли їх супроводжували розрахунок, страх та інтерес" [1]. Специфіка полягає у тому, що для цього визначення притаманні і раціональні, й ірраціональні компоненти.

Отже, Е. Гелнер є представником модерністської теорії нації. Його концепція нації складається із двох основних положень. По-перше, на його думку, нація повинна формуватись на основі культури, адже двоє людей належать до однієї нації тоді й лише тоді, коли їх об'єднує єдина культура. Ознаки нації, з культурологічного погляду, – спільні знаки, ідеї, зв'язки, способи поведінки та спілкування. По-друге, на думку дослідника, лише ті двоє людей, котрі визнають належність до нації, можуть зараховуватись до однієї нації. У цьому випадку формується певна система ознак та

цінностей нації: спільні переконання, вірність, солідарність, взаємні права й обов'язки, спільна територія та мова.

Поняття нації взаємопов'язані з поняттям "націоналізм". Е. Гелнер зазначає, що націоналізм – теорія політичної легітимізації, яка потребує, щоб етнічні кордони не перетинались із політичними й етнічними кордонами у межах держави, не відокремлювали правителів від інших громадян. Дослідник зазначає: саме на основі того, що етнічні кордони не завжди перетинаються із державами існує певна соціальна напруженість. На землі є велика кількість потенційних націй. Однак кількість потенційних націй значно переважає кількість життєздатних держав. Саме тому територіальне політичне утворення може стати етнічно однорідним, коли будуть знищені, вигнані чи асимільовані всі чужинці.

Е. Сміт – представник етнологічної концепції, яку іноді називають етніцистською концепцією нації. Цей підхід наголошує на культурній та історичній спадщині суспільної групи, він популярний серед сучасних дослідників теорії нації. Саме завдяки Е. Сміту, який найповніше дослідив й проаналізував етнічну теорію нації та націоналізму, історична соціологія стала одним з провідних напрямів вивчення цих понять. У загальному розумінні, для представників зазначеної теорії нація – найбільша група, найбільший колектив, які коли-небудь знала людська історія. Е. Сміт, окрім кількісного складу соціальної групи, вирізняв такий чинник формування, існування та розвитку нації, як закони колективної соціальної поведінки. Дослідник також сформулював своє визначення нації, визначив її основні ознаки й характеристики. Окрім самого феномену нації, Е. Сміт досліджував також націоналізм, і визначив його типологію.

Російський учений М. Мнацаканян вважає, що Е. Сміт – суспільно визнаний лідер модерністського напрямку в царині теорії нації, найавторитетніший учений у цій галузі знань. Учений наголошує, що сам Е. Сміт вважає себе представником "етно-символізму". За останні 30 років у світ вийшло чимало праць, статей і монографій Е. Сміта, з поміж них – "Теорія націоналізму", "Національна ідентичність", "Етнічні витоки нації", у них простежуємо акцентування на етнічних початках формування нації та національних рухах. Альтернативним варіантом визначення концепції нації вченого, М. Мнацаканян вважає історико-етнічний. За допомогою цієї теорії, чітко спостерігаємо процес формування нації, її відмінності й особливості на кожному етапі формування. Зауважимо, що Е. Сміт відкидає абстрактні схеми, загальні роздуми про націю, котрі зводять її до ілюзії, створеної за допомогою мислення.

Різні дослідники неоднаково оцінюють доробок Е. Сміта, хоча можна остаточно встановити інституції. Сам дослідник розглядав такі феномени, як нація, націоналізм, національна ідентичність, держава, їх взаємозв'язок, основи формування та функціонування. У межах дослідження, ми найбільшу увагу приділятимемо саме терміну "нація", його головних ознак та характеристик.

Отже, у праці "Національна ідентичність", Е. Сміт формулює визначення нації, описує її головні ознаки та характеристики. Відповідно дослідник формулює власне визначення нації: "Нація – це велика, вертикально інтегрована і територіальна мобільна група зі спільними громадянськими правами і почуттям колективності, а також з однією чи кількома спільними характеристиками, які відрізняють її членів від членів подібних груп, котрі можуть бути їхніми союзниками чи противниками" [2]. На засадах цього визначення можна виявити ознаки, притаманні нації: територія,

вертикальна інтегрованість, громадянські права, національна ідентичність, що постає через почуття колективності, а також наявність інших подібних за сутнісними ознаками, але відмінними за характеристиками соціальними спільнотами, на основі чого і формується національна ідентичність. Зазначимо також, що група, яка не відповідає своїм наповненням всім ознакам нації, не може називатись завершеною, сформованою нацією.

Одне з головних положень Е. Сміта: «Нація утворюється із етнічної групи, а певні положення нації – на засадах трансформації з етнічної групи до самої нації: чимало націй формувалось передусім навколо домінуючої етнічної групи. Етноси, за визначенням, пов'язані з певною територією, ймовірні кордони нації великою мірою визначені міфами і спогадами панівного етносу" [6]. Однак сама нація – поняття ширше, ніж етнічна група: Нація, як уже сказано – це сукупність людей, що має власну назву, спільну історичну територію, спільні міфи та історичну пам'ять, масову громадську культуру, однакові економічні й однакові юридичні права для всіх членів, – це спільнота, що має спільні міфи та спогади. До того ж нація – теж територіальна спільнота: "Та якщо у випадку з етносами зв'язок з територією може бути лиш історичний та символічний, то у випадку з нацією він фізичний і реальний: нації володіють територіями" [5]. Різниця між нацією й етнічною групою полягає ось у чому: нація має суверенітет, вона здійснює свою волю на території, де існує, розвивається; етнічна група має символічний зв'язок із територією, заснований на спогадах та міфах. Нація потребує елементів етнічності, хоча і трапляються нації, у котрих не існує даних елементів, але їх завжди можна розвинути. Проте нація обов'язково має спільні міфи, спогади про територію, на якій перебуває.

Різницю між нацією й етнічною спільнотою дослідник вбачає у тому, що в етнічній спільноті не існує певних характеристик нації. У них не виникає потреби жити на територіальній батьківщині, оскільки культура спільноти не поширена на всіх членів, вона не може бути громадянською, адже і саме поняття громадянства відсутнє. Відсутні також економічні ознаки – економічна єдність та суспільний поділ праці, яка є однією поряд із політичною та культурною взаємодією, з основ існування й розвитку нації. Також не діють юридичні норми, які поширюються на всіх членів суспільства. Адже ці характеристики нації утворюються на підвалинах соціальної взаємодії й історичних обставин, унаслідок чого утворюється нація.

Формування нації, Е. Сміт наголошує, на засадах етнічних критеріїв не є певним законом і не поширюється на всі нації. Однак актуальність розгляду нації саме через призму етнічності полягає ось у чому: "По-перше, з погляду історії перші нації формувались, як ми побачимо згодом, на основі етнічних ядер доновітньої доби; по-друге, етнічна модель соціологічно плідна; І, по-третє, потреба викувати, байдуже з яких приступних культурних елементів, зв'язну міфологію й символізм культурно-історичної спільноти всюди стає найголовнішою умовою національного виживання та єдності" [6]. Отже, держави, котрі формувались на підґрунті етнічної спільноти, мали великий культурний вплив, а також, надали певний зразок творення нації іншим країнам у світі. Суть "соціологічної плідності" етнічної моделі нації, полягає в тому, що вона припасовується до держав новітнього і досвітнього виду спільноти. Також і саме будівництво культурної взаємозалежності між міфами та територією, формує національну єдність.

Проаналізувавши основні модерні теорії, доходимо висновку: найповніше на нашу думку, сутність модерністської теорії нації можна простежити в Е. Гелнера, К. Дойча та Е. Сміта. Ці дослідники, хоча й належать до однієї теорії, але мають особливості стосовно формування концепції та визначення ключових ознак нації. Відповідно, К. Дойч – представник комунікативної теорії нації, Е. Гелнер – етатистської, а етнічна теорія нації доступно розкрита Е. Смітом. Кожен із підходів має низку особливостей. Отак, К. Дойч у праці "Націоналізм та соціальна взаємодія" розвиває комунікативну модель теорії нації та націоналізму. Він наголошує, що необхідна концептуальна модель із набором концептів, котрі відповідали б таким критеріям: кожен концепт повинен бути операціональним, плідним, та критичним. Для опису потрібно декілька концептів. Саме тому опис має відповідати заданим вимогам: застосовуватися до поведінки індивідів і груп; застосовуватися до раціональної й ірраціональної поведінки груп або індивідів; поєднувати різні спеціальні знання, щоб уможливити обмін та перекомбінацію знань, здобутих різними галузями.

Концепція нації Е. Гелнера складається із двох основних положень. По-перше, на його думку, нація повинна формуватись на засадах культури, адже двоє людей належать до однієї нації тоді й лише тоді, коли їх об'єднує культура. Ознаки нації, з культурологічного погляду – спільні знаки, ідеї, зв'язки, способи поведінки та спілкування. По-друге, на думку дослідника, лише ті двоє людей, які визнають належність до нації, можуть належати до однієї нації. У цьому випадку формується певна система ознак та цінностей нації: спільні переконання, вірність, солідарність, взаємні права й обов'язки, спільна територія та мова. Поняття нації в нього є взаємопов'язані з поняттям "націоналізм". Е. Гелнер зазначає: націоналізм – теорія політичної легітимізації, яка вимагає, щоб етнічні кордони не перетинались із політичними та держави не виокремлювали правителів від інших громадян.

Найповнішу характеристику нації серед представників модерністського підходу визначив Е. Сміт, формуючи дві базові моделі нації – західну, громадянську та східну, етнічну. Головне положення східної моделі: нація розглядається спільнотою людей, об'єднаних спільним походженням, народною культурою, мовою та звичаями. Західна модель: члени нації пов'язані спільною історичною пам'яттю, міфами, символами і традиціями, історичною територією, а також такими чинниками як політико-юридична рівність членів, спільна громадянська культура й ідеологія.

На засадах східної та західної моделі трактування нації Е. Сміт дає певне загальне визначення нації, це – сукупність людей, що має власну назву, спільну історичну територію, спільні міфи й історичну пам'ять, масову громадську культуру, однакові економічні та юридичні права для всіх членів, спільні міфи та спогади.

Він вирізняє певну сукупність ознак характерних для більшості націй західного, громадянського та східного, етнічного типу: відмінні культурні риси, котрі дають змогу виокремлювати "ми" від "вони", членів спільноти від тих, хто до неї не входить; наявність історично успадкованої спільної території; відносно великі розміри території та чисельність населення; зовнішньополітичні відносини з іншими подібними спільнотами; існування спільних для даної групи колективних почуттів і системи лояльностей; безпосереднє членство в цій групі з рівними правами громадянства для всіх її членів.

Список використаної літератури

1. Гелнер Е. Нації та націоналізм [Електронний ресурс] / Е. Гелнер. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/gellner/gel.htm>
2. Касьянов Г. Теорія нації та націоналізму [Електронний ресурс] / Г.Касьянов. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/kasian/kas.htm>.
3. Мнацаканян М. О. Нации и национализм. Социология и психология национальной жизни / М.О. Мнацаканян. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 387 с.
4. Націоналізм: антологія / упор. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – 872 с.
5. Сміт Е. Д. Національна ідентичність [Електронний ресурс Е.Д. Сміт. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/smith/smi02.htm>
6. Терешковец П. Современные теории нации – Дойч, Геллнер, Смит, Грох и др. [Електронний ресурс] / П. Терешковец. – Режим доступа: <http://www.polissya.eu/2011/01/sovremennye-teorii-nacii-groh-smit.html>.

Стаття надійшла до редколегії 15.04.2014

Прийнята до друку 10.05.2014

**THE NATION CONCEPTUALIZATION AS A POLITICAL PHENOMENON IN
MODERN NATION THEORIES AND IN THE NATIONALISM OF EUROPEAN
POLITICAL SCIENTISTS**

Marko Sorokopud

*Ivan Franko National University of Lviv
Institute of Philosophy, Department of theory and history of political science
Universytetska st., 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: marchikus7@gmail.com*

The study identified the essential characteristics of a nation, its characteristics and highlighted the modern role of nation concepts in theories of nationalism written by E. Gellner, K. Deutsch and E. Smith. The author distinguished objective evidence of the nation as key factors in its conceptualization in the theories of E. Gellner, K. Deutsch and E. Smith. The impact of complementarity as a basis for the formation of objective evidence of the nation in the theory of Karl Deutsch was described. The influence on the formation of nation-building as an objective evidence of the nation in modernist theory of E. Gellner was defined. The article focused on characterizing of the objective evidence of the nation in ethnological theory nation of E. Smith.

Key words: nation, folk, national identity, national characteristics, the phenomenon, the theory of nation, nationalism, national identity, modern nation theory, complementarity, conceptualization.

**КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ НАЦИИ КАК ПОЛИТИЧЕСКОГО ФЕНОМЕНА В
СОВРЕМЕННЫХ ТЕОРИЯХ НАЦИИ И НАЦИОНАЛИЗМА ЕВРОПЕЙСКИХ
МЫСЛИТЕЛЕЙ****Марко Сорокопуд**

*Львовский национальный университет им. Ивана Франко
Философский факультет, кафедра теории и истории политической науки
ул. Университетская, 1, 79000, Львов, Украина
e-mail: marchikus7@gmail.com*

Выявлено сущностные характеристики нации, ее признаки и концепции в теориях нации и национализма Э. Гелнера, К. Дойча и Э. Смита. Выделено объективные признаки нации как основные факторы ее концептуализации во взглядах Э. Гелнера, К. Дойча и Э. Смита. Описаны влияние комплементарности – основы формирования объективных признаков нации в теории нации К. Дойча. Проанализировано влияние нации на формирование нации в модернистской теории нации Э. Гелнера. Этнологичность теории нации Э. Смита.

Ключевые слова: нация, народ, национальная идентичность, признаки нации, феномен, теория нации, национализм, национальное сознание, современные теории нации, комплементарность, концептуализация.

УДК 323.2:316.454.3

ЕЛІТА І МАСА У СИСТЕМІ СУБ'ЄКТ-ОБ'ЄКТНИХ ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД

Марія Курило

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки,
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна
e-mail: Kurylom@ukr.net*

Проаналізовано особливості взаємовідносин політичної еліти і маси, визначено їхні характеристики відповідно до науково-теоретичних підходів. Визначено критерії суб'єктності й об'єктності у політичних відносинах еліти і маси, зокрема крізь призму політичного режиму.

Ключові слова: політична еліта, маса, суб'єкт влади, об'єкт влади, політичні відносини.

Мета статті – розглянути теоретико-методологічні підходи до розуміння еліти й маси у політичній науці, особливості їхнього співвідношення та взаємозв'язку.

Форми відносин еліти і народних мас варіювалися на різних етапах творення суспільства. Упродовж історичного розвитку держави, а також зміна соціально-політичних, культурних і економічних чинників суттєво впливала на радикальну трансформацію взаємин. До основних суб'єктів управління суспільством належить політико-управлінська еліта. Необхідність дослідження визначається соціально-політичною ситуацією, головною ознакою якої є характер і динаміка відносин “еліта – маса”. У сучасних умовах, коли бажання завоювати, використовувати й утримувати державну владу притаманне великій кількості людей, реалізувати його можуть далеко не всі, унаслідок цього утворюється меншість, що за допомогою індивідуальних характеристик і відповідних критеріїв має змогу здійснювати владу, тим самим підкорюючи собі більшість. У процесі історичних змін якісні характеристики суб'єктів політичного процесу змінюються відповідно до вимог суспільства, тому дуже важливо проаналізувати, наскільки бажане зі сторони більшості береться до уваги меншістю. Трансформація суспільства (традиційне, індустріальне, постіндустріальне) спричиняє зміну відносин між суб'єктом та об'єктом політичного процесу. У зв'язку з цим аналіз особливостей стосунків політичної еліти й народних мас буде важливим доти, доки буде існувати держава і влада.

Масові явища привертають увагу мислителів і політологів. Предметом ретельного студіювання багатьох науковців різних країн стали явища навіювання, поведінка особистості в натовпі, взаємодія лідера та маси. Індивіда у ХХ ст. часто розглядали елементом маси, оскільки в період глобалізації особистість прагне соціалізації, ідентифікації з певною групою. Не рідко, заради безпеки чи внаслідок навіювання, людина потрапляє в масу, якій притаманне використання специфічної

поведінки та мислення на шляху досягнення власної мети, що впливає на розвиток суспільства і стабільність політичної системи. Маса впевнено виходить на політичну "арену", починаючи з XIX ст. (Х. Ортега-і-Гассет), відкрито заявляє про себе, демонструючи власну поведінку й потреби, кидає виклик правлячій групі – політичній еліті.

Перш ніж розглядати еліту та масу в системі суб'єкт-об'єктних політичних відносин, проаналізуємо наукові положення, котрі розроблялися з метою характеристики цих феноменів.

Сьогодні у політологічній літературі існує велика кількість теоретичних підходів стосовно розуміння поняття еліти й маси. Серед ключових праць, присвячених дослідженню суспільно-політичного явища "маса", – доробки Е. Канетті "Маса і влада", Г. Лебона "Психологія мас", Х. Ортега-і-Гассет "Бунт мас", С. Сігеле "Злочинний натоп", Г. Тарда "Громадська думка і натоп", З. Фрейда "Психологія мас", Д. Ольшанського "Політична психологія".

Теорії еліти виникли наприкінці XIX ст., що пов'язано з появою масових рухів і політичних партій, які стали суттєвими групами впливу на політику та розширили середовище формування політичної еліти. Вони намагалися описати й витлумачити появу політичної еліти, її існування, структуру, взаємодію між структурними елементами, зв'язок між суспільством і елітою, функції політичної еліти в суспільстві. Представники класичної теорії політичної еліти, її ролі й значення в суспільстві – Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс. Не менш важливими є елітарні позиції М. Алле, А. Рокко, Дж. Сарторі, Й. Шумпетера.

Характеризуючи процес творення маси, вчені вирізняють декілька причин, котрі спонукають її утворення. В тому числі, за Е. Канетті, притаманний людині страх дотику до інших, що спонукає стати частиною маси, де, людина почуває себе у безпеці. Будучи складовим елементом такої сукупності, вона відчуває себе у тисняві, якої не боїться, оскільки це – цілісна структура. Маса прагне до зростання та не встановлює його меж, інакше буде приреченою. У певний період настає "розрядка", що означає зникнення соціальної нерівності й ієрархічної структури між людьми, котрі перебувають у масі. Е. Канетті – прибічник концепції природного виникнення маси: почуття бути захищеним притаманне людині від народження, а такий захист вона може відчути саме в масі [6]. За концепцією С. Сігеле, неправильно буде визначати залежність усього "агрегата" від його складової, оскільки кожен елемент має свої властивості, котрі в сукупності можуть не підтвердити попередній висновок про результат [16]. З цього приводу Г. Тард зазначав: людина здатна мислити раціонально, хоча, ставши частиною маси, таке мислення зникає; відтоді людина діє згідно з емоціями і втрачає індивідуальність [15, с.154]. Такої ж думки дотримувався і Г. Лебон, вважаючи, що в масі людина втрачає свої властивості й потребує героя без благородних властивостей [8, с.63-64]. Унаслідок існування двох концепцій типів мас (природної та штучної) З. Фрейд охарактеризував штучним способом сформовані маси. Він трактує їх як такі, що створені людиною чи групою осіб; приклад штучних мас – церква та військо [17].

Масу варто визначити як ситуативну, природну чи штучну, гетерогенну за складом, неструктуровану та неорганізовану, психологічну єдність людей. Таке скупчення людей становить масу, оскільки спостерігаємо:

- втрату здібності до спостереження;
- знеособлення;
- різке переважання ролі відчуттів над інтелектом;
- відмову від логіки;
- знецінення особистої відповідальності;
- нерегульованість і хаотичність [15, с.157].

Стосовно трактування виникнення еліти у політичній думці, то вона необхідна для управління суспільством, бо, за елітарними теоріями, маса безпосередньо не може брати участі в політичному процесі. Хоча існує ймовірність того, що еліта може формуватися з найкращих представників – вихідців із нижчих верств населення: це творення контреліти і циклічна зміна еліт. Формування еліти з нижчих верств унеможливиться тоді, коли в еволюції еліти домінуватиме аристократична тенденція, тобто вона буде прагнути до кристалізації та закритості. Саме ця ситуація може спричинити протистояння між масами й елітою.

Учений Г. Моска розробив концепцію “політичного класу” як суб’єкта політичного процесу. Це частина правлячого класу, що має безпосередній стосунок до влади. Висхідний пункт теорії дослідника – концепції поділ суспільства на дві нерівні за соціальним станом та роллю групи: правлячу меншість та політично залежну більшість (масу), при чому перша консолідується, перетворюючись на закритий клас.

Суспільство як цілісність, що складається з функціональних елементів, В. Парето розглядав для пояснення соціальної динаміки він сформулював теорію “циркуляції еліти”: соціальна система прагне до рівноваги і під час виходу з рівноваги повертається до неї; процес коливання системи й повернення її до “нормального стану” рівноваги утворить соціальний цикл; перебіг циклу залежить від характеру циркуляції еліт. У період функціонування правлячої еліти виникають певні незадоволення нею. Це є першопричиною для створення потенційної контреліти. Учений не відкидає можливості введення до еліти людей і з нижчих верств населення.

Крізь призму політичного режиму та партійної організації Р. Міхельс визначає: цивілізоване суспільство не може існувати без панівного класу, елементи якого зазнають часткових змін. Він формулює “залізний закон олігархії”; суть його полягає у тому, що “демократія, аби зберегти себе й досягти відомої стабільності”, змушена створити організацію пов’язану з виокремленням еліти – активної меншості, якій маса мусить довіритися через неможливість її прямого контролю над цією меншістю [9, с. 51–66] .

Очевидно, що маса й еліта – важливі соціальні групи, утворення котрих учені пояснюють у різних підходах їхнє виникнення, зумовлене природою, тобто через людський страх бути на самоті чи бажання тісної взаємодії з іншими виникає сподівання позбавити себе від цього, ставши частиною маси. Маса, коли вона є природним утворенням, ставить на меті постійне збільшення, внаслідок чого й зможе функціонувати. Не відкидається також можливість штучного формування маси однією чи кількома особами; важливо, у цьому випадку, для чого вона формується, на який термін чи за яких суспільно-політичних обставин.

Еліта становить сукупність кращих представників політичної сфери буття, відіграючи у цьому виді діяльності провідну роль – управління суспільством, є тією вибраною меншістю, яка має всі ресурси й здібності для того, аби відрізнятись від

інших і підкоряти собі більшість. Особа здобуває визнання тому, що виконання владних функцій робить осіб елітою. Згідно з ціннісним підходом (його прихильниками – Г. Моска, Дж. Сарторі), еліту визначають як сукупність осіб з культурно-психологічними якостями, з котрими вона народилася чи виховала у собі. Соціальний статус, місце і роль у системі владних відносин охоплює функціональний підхід. За ним еліта здійснює найважливіші функції, керує більшістю, має найбільшу вагомість і вплив [3, с. 70].

Натомість маса є інертною, вона “пливе за течією”, керується ірраціональністю та не визнає межі свого зростання. Дії маси можна спостерігати, критикувати, оцінювати, але їх важко спрогнозувати, не кажучи вже про те, чи можна масу притягти до відповідальності. Маса відповідальності не несе, бо не визнає свою поведінку злочинною чи такою, що не відповідає суспільним нормам моралі. Також маса прагне до збільшення, а через власну щільність і однорідність вона – немов, своєрідний організм, з якого окремого винуватця чи кількох визначити неможливо.

Цілком зрозуміло, що еліта й маса створюють політичні відносини у межах держави, сутність якої полягає у внутрішньому змісті її діяльності. Це виражає єдність загальносоціальних (захист інтересів усього суспільства) і вузьокласових (захист інтересів економічно панівного класу) інтересів громадян. У сучасних умовах зміст діяльності держави набув нових якостей, тобто подолання суперечностей через компроміс, толерантність, плюралізм думок. Таку державу сучасні західні теорії, трактують у вигляді надкласової, що представляє інтереси всього суспільства.

Цілеспрямованою діяльністю у галузі взаємовідносин між різними суспільними групами, державами та народами є політика, пов'язана із боротьбою за здобуття чи утримання державної влади. З окремої людини починається політичний інтерес, а взаємодія особистостей, їхніх інтересів визначає зміст політичного процесу. Політичний процес, як цілісне явище має свою структуру:

- суб'єкт (носії влади);
- об'єкт (на кого спрямовані дії);
- засоби, методи, ресурси, інституції що реалізують процес.

Визначення ролі суб'єкта та об'єкта у політичному процесі є обов'язковим, оскільки вони визначають сутність складових його елементів. Суб'єкт-об'єктні владні відносини здійснюються на основі керівництва та підпорядкування.

Характер суб'єкт-об'єктних відносин передбачає визначальний вплив суб'єкта на об'єкт. Особливістю таких відносин – ієрархічність, підзвітність, взаємна відповідальність, керованість та конкретна спрямованість.

Суб'єкт влади представлений дійовою особою, соціальною групою чи організацією з власними інтересами, які, використовуючи окремі засоби, мають всю повноту політичних повноважень, приймають політичні рішення та несуть основну відповідальність за них. Суб'єктами є: особа; політичні лідери; політична еліта; соціальні спільноти; політичні партії, етнопонаціональні спільноти; громадські рухи; регіон; держава. Суб'єкт влади керує та контролює за тими, хто виконує рішення. Р. Даль розглядає владу як контроль за поведінкою, звідки “А має владу над Б настільки, наскільки може змусити Б робити те, що Б в іншому випадку не чинив” [5, с. 123]. Тут суб'єктом влади може бути актор, який володіє всією повнотою ресурсів, за допомогою котрих змусить об'єкта до певних дій, що можуть перечити бажанням

самого об'єкта. Влада розглядається як "влада над" певне асиметричне відношення, яке передбачає конфлікт і опозицію сторін. Інша сторона владних взаємовідносин – об'єкт, над яким здійснюється керівництво та контроль, тобто на нього спрямовані владні відношення, котрим він повинен підпорядковуватися. Об'єктом політичної влади може бути суспільство, клас, етнос, група та кожен індивід.

Для можливості здійснення влади, суб'єкту мають бути притаманні такі якості:

- бажання володарювати;
- компетентність;
- уміння використовувати ресурси (наявні чи потенційні);
- авторитет.

Джерелами влади є авторитет, закон, харизма, сила, престиж, знання, інтерес, багатство. Суб'єкт здійснює свою волю за допомогою насильства, примусу, переконання, заохочення, права, традицій, страху та інших ресурсів влади. Об'єкт має підпорядковуватися волі суб'єкта, мотивуючи це: страхом; зацікавленням у виконанні рішень; авторитетом суб'єкта; нерівномірністю розподілу ресурсів [7].

Кожен суб'єкт і об'єкт політики виявляє себе у сфері політичного життя не лише як такий, що має специфічні для певної категорії риси і властивості, а й такий, що містить і виявляє риси й властивості інших суб'єктів та об'єктів; не існує суб'єкта чи об'єкта в "чистому" вигляді.

Х. Ортега-і-Гассет, захищаючи позиції про суб'єктність еліти, вважає: умовою нормального функціонування суспільства є наявність еліти як керівника та маси, "що знає своє місце". Ця норма дотримувалася у XIX ст., коли маса не претендувала на участь, розуміючи нестачу своєї кваліфікації. Проте наступне століття було переломним. Уся влада в суспільстві перейшла до мас, але маси не хочуть і не можуть управляти навіть власною долею, не кажучи вже про суспільство. Європа зараз зазнає найважчої кризи. Маси витіснили еліти із традиційних сфер її діяльності, вони "увірвались у вишукані кутки нашої культури", котрі доступні були колись лише меншості [12].

Політичний процес розглядається як сукупність усіх динамічних змін у поведінці й відносинах суб'єктів, виконанні ними ролей у прийнятті політичних рішень. Ми проаналізували структуру політичного процесу (суб'єкт, об'єкт, засоби, методи, ресурси) для подальшого розгляду того, хто саме постає у ролі об'єкта впливу в соціально-політичних відносинах "еліта-маса". Маса визначено як повноцінне соціальне утворення, оскільки їй притаманні визначені властивості й риси, відповідно до котрих вона намагається виразити свої інтереси та прагнення, чим і демонструє у цьому процесі власну поведінку. Швидкий безперервний темп зростання маси, через страх свого розпаду, її відкритість спонукають до певних проявів, хоча вона залишається об'єктом впливу еліти. Оскільки еліта виконує найважливішу функцію – управління суспільством і приймає управлінські рішення (теорія елітизму), з цього випливає, що вона наділена політичною владою й автоматично оволодіває статусом суб'єкта політичного процесу, управлінські постанови котрої та укази поширюються на об'єкта політичного процесу.

Готовність до підкорення маси як об'єкта впливу залежить від:

- від її якостей;
- від висунутих до неї вимог;

- від ситуації та засобів впливу, які має суб'єкт;
- від сприйняття суб'єкта об'єктом, залежно від наявності чи відсутності у нього авторитету [14, с. 278].

Важко спрогнозувати коефіцієнт підкореності маси, котрій властиві (емоційність, відчуженість, напруженість), можуть суттєво впливати на результат виконання вимог, висунутих до неї. Через відсутність раціонального аналізу ситуації та впливу надмірної емоційності може дещо викривитися реальний стан подій. Варто також зауважити, що ситуація під час якої здійснюються владні повноваження суб'єкта, є достатньо визначальною для маси, оскільки вона детермінована віковим контингентом і природними чинниками, тобто, реакція на певні рішення може визначатися залежно від вікового складу маси та природних умов. Стосовно авторитетності владного суб'єкта у свідомості маси, то маса визнає і потребує лише свого вождя. Ця людина у певний спосіб втілює у собі закон; вождь може спрямовувати маси на героїчні змагання, тому вони приносять жертвують своїми інтересами і потребами, навіть власним життям. Усе відбувається тому, що “привид, який світиться через віру і мужність, невизначений, але ця дійсна риса вождя називається авторитетом”. Одного його жесту чи слова достатньо, аби заставити масу слухати та виконувати. Маса магнетизується, відчуває страх і зачарування одночасно, загінотизована його поглядом [10]. Хоча зазначимо, що не всі мислителі визначали вождів за достойних. Так, Г. Лебон вважав лідера “бездаром”, С. Сігеле – “генієм-лідером”, який кидає ідеї, наче “камінь у воду”, котрі несуться “хвилями”, тобто зовнішніми чинниками впливу. Отже, маса відчуває гостру необхідність у лідері, оскільки в іншому випадку її існування буде примітивним та безперспективним; це природно зумовлена властивість маси підкорятися, возвеличувати, опиратися.

Можна вважати, що поєднання таких характеристик, репрезентує масу як об'єкт впливу, оскільки:

- через власну аморфність вона нездатна до самостійного, організованого утворення;
- маса прагнучи зростати, стає безмежною, з чого випливають дві важливі позиції, – маса уникає правової відповідальності за свої дії (її обов'язково несе суб'єкт) і технічно немає змоги здійснювати управлінські функції в умовах прямої демократії, тому виникає необхідність представницької;
- ірраціональність, нестабільність, бездіяльність негативно впливають на стан політичної системи;
- спільна для всіх масова свідомість, нерозвинена аналітичність порушать принцип плюралізму поглядів у розв'язанні політичних проблем.

Маса як соціальний організм і об'єкт впливу може бути незадоволена існуючим станом політичної системи. Канали такого незадоволення – економічний стан, затяжні сучасні переформування, пасивне неприйняття природи змін та самого порядку здійснення таких змін [4, с. 33]. Хоча, унаслідок особливостей типів політичних режимів, відносини еліти і маси зазнають змін.

Відповідно в умовах авторитаризму зв'язки маси з правлячою елітою у певний спосіб заблоковані, оскільки харизматичні властивості створюють ймовірність використання підтримки населення для зміцнення правлячого режиму.

Хоча маса не впливає на прийняття політичних рішень, адже влада не опирається на вимоги та потреби соціальних груп і масові ініціативи контролюються елітою. Слабкість масової свідомості певним чином “живить” авторитаризм, а пасивність маси слугує джерелом формування та вироблення терпіння до правлячої групи, її політичної стійкості. Автократія не потребує демонстративного показу вірності від населення, адже існує необхідність у відсутності відкритого політичного протистояння, однак немає жорсткого обмеження права на автономність, різноманітність самовираження суспільства чи груп; дозволена діяльність тих сил, підтримують існуючий status-quo [1].

Натомість, коли йдеться про становлення тоталітаризму, то вирішальну роль відіграє масова підтримка тоталітарних рухів. Масове суспільство, що постає однією з передумов його тоталітарності, призводить до необхідності харизматичного лідера. За умов тоталітарного режиму лідер очолює партію в країні (існує одна партія), яка має всю повноту державної влади [2]. Цікаво, що тоталітарному політичному режимі, користуючись притаманними йому методами та засобами, лідер утворює штучну масу. Оскільки необхідністю для тоталітаризму є наявність єдиної масової партії, то опозиційність режиму іншими рухами неприпустима. У зв'язку з цим постійна підтримка єдиної партії – це штучне утримання складу уявних “прибічників” не лише на рівні діяльності, а й у зовнішньому контролі ймовірнісних підсвідомих опозиційних переконань. За такого типу політичного режиму, маса може лише прагнути до збільшення за рахунок входження до її складу нових прибічників тоталітаризму, і зростання припиниться у тому випадку, коли масовим стане все суспільство.

В умовах демократії правління здійснює не народ, а уряд, який схвалений народом. Політична участь мас обмежена; це обґрунтовується тим, що маса слабо уявляє цінності й принципи демократії та піддаючись впливові демагогів, може руйнувати їх. За концепцією відкритого суспільства К. Поппера, демократія дає змогу масам вільно обирати правлячу еліту. “Масі нема потреби вдаватися до законів, – наголошував А. Токвіль, – щоб покарати тих, хто думає інакше; їй достатньо висловити своє несхвалення, і почуття гнітючої самотності й безсилля доведе їх до відчаю. Коли люди рівні за становищем, то завжди громадська думка з величезною силою тисне на розум кожного індивіда; вона керує ним, охоплює і пригнічує його; це залежить не стільки від політичних законів, скільки від складу самого суспільства” [16, с.196]. Не відкидається те, що панування народу за умови демократії несправедливе, тому, що можливий конфлікт між масою та елітою; маса придушує багатих і народ перетворюється на колективного тирана [11].

Отже, ми можемо стверджувати: маса визначається як об'єкт впливу з боку еліти. Це впливає з того, що маса утворюється не лише з достойних і здібних людей, а й з простих пересічних громадян, котрі не мають управлінських функцій; їм не властиве прагнення до влади, в масі всі рівні, відсутня ієрархія. Маса також прагне постійного зростання внаслідок безперервного залучення до неї всіх бажаючих перетворюється на більшість. Що стосується еліти, то вона намагається бути закритою, тобто залишатися меншістю, якій притаманні якості котрі дають їй можливість здійснювати управління суспільством. Згідно з поглядами учених-дослідників маси, вона не здатна до самоорганізації та й управління, вона надто ірраціональна, діє на основі підсвідомого бачення реальності нав'язаного вождем-

лідером, якого маса величає. Відносини між масою і елітою детермінуються формою політичного режиму, що визначає тип правлячої еліти та ставлення її до маси, рівень вільної масової організації, вираження своїх інтересів.

Підбиваючи підсумки, можна констатувати: політична еліта – вибрана меншість, яка має всі ресурси та здібності для того аби відрізнятись від інших, підкорити собі більшість. Адже вона наділена управлінською функцією у суспільстві те беззаперечно вважається суб'єктом здійснення владних повноважень. Маса – об'єкт владних відносин, але вона не має монополії на владу, тому змушена перебувати під впливом та контролем правлячої еліти. У межах конкретного політичного режиму еліта може відкрито демонструвати необхідність у підтримці з боку маси або відверто спростовувати її; співпрацювати з масою чи відштовхувати її, а нерідко – ігнорувати.

Список використаної літератури

1. Авторитаризм и власть: сравнительная политология в терминах и понятиях [Электронный ресурс] // Социально-полит. журн. – 1997. – №3. – Режим доступа: stud24.ru/politology/avtoritarizm-kak.../265762-790328-page3.html
2. Авторитаризм и тоталитаризм [Электронный ресурс] // Режим доступа: otherreferats.allbest.ru/political/00076433_0.html
3. Ашин Г. Современные теории элиты: критический очерк / Г. Ашин. – М.: Междунар. отношения, 1985. – С. 70.
4. Гордон Л. Общество "недовольных" (Особенности массового сознания в переходный период) /Л. Гордон // Полис. – 1998. – № 3. – С. 33–35.
5. Даль Р. Полиархия: участие и оппозиция / Р. Даль; пер. с англ.; под ред. С. Деникиной, В. Барановой. – М.: Изд-во ГУ ВШЭ, 2010. – 288 с.
6. Канетти Э. Масса и власть [Электронный ресурс] / Э. Канетти; пер. А. Добровольський. – К. – Юніверс, 2001. – Режим доступа: royallib.ru/book/kanetti_elias/massa_i_vlast.html
7. Кухта Б. Політичні еліти і лідери [Електронний ресурс] / Б. Кухта, Н. Теплоухова. – Л.: Кальварія, 1996. – Режим доступу: <http://politics.ellib.org.ua/pages-cat-35.html>
8. Лебон Г. Психология масс /Г. Лебон. – СПб :Макет,1995. – С. 63–64.
9. Мандзій Л. Політична еліта: історія та теорія: навч. посіб. / Л. Мандзій, О. Дащаківська. – Л.: Видавн. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2009. – С. 51–66.
10. Московичи С. Век толп. Наука о массах / С. Московичи. – М.: Центр психологии и психотерапии, 1996. – 478 с.
11. Мудрак І. Історія держави і права зарубіжних країн: курс лекцій [Електронний ресурс] / І. Мудрак. – Ірпінь, 2001. – Режим доступу: <http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/708/>
12. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс [Электронный ресурс] / Х. Ортега-и-Гассет; пер. А. М. Гелескула // Эстетика. Философия культуры. – М.: Искусство, 1991. – с. 309–311. – Режим доступа: www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/gas_voss/

13. Сигеле С. Преступная толпа. Опыт коллективной психологии [Электронный ресурс] / С. Сигеле. – СПб.: Изд. Ф. Павленкова, 1896. – Режим доступа: www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/Sighele/_Tolpa_intro.php
14. Скакун О. Теорія держави і права: підручник / О. Скакун; пер. з рос. – Х.: Консум, 2001. – 656 с.
15. Тард Г. Общественное мнение и толпа / Г. Тард; пер. с франц. под ред. П. С. Когана. – М.: Изд-во Т-ва типографии А. И. Мамонтова, 1902. – 201 с.
16. Токвиль А. Демократия в Америке / А. Токвиль; пер. с франц.; предисл. Гарольда Ласки. – М.: Прогресс, 1992. – 554 с.
17. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого "Я" [Электронный ресурс] / З. Фрейд. – М.: Изд "Современные проблемы" Н. А. Столляр, 1926. – Режим доступа: www.magister.msk.ru/library/philos/freud001.htm

Стаття надійшла до редколегії 15.04.2014

Прийнята до друку 10.05.2014

ELITE AND MASSES IN THE SYSTEM OF SUBJECT-OBJECT POLITICAL RELATIONS: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL APPROACH

Mariya Kurylo

*Ivan Franko National University of Lviv
Institute of philosophy, department of theory and of political science
Universytetska st., 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: Kurylom@ukr.net*

The article analyzes the features of the relationship of the political elite and masses, defines their characteristics in accordance to scientific and theoretical approaches. Criteria of objectivity and subjectivity in political relations of the elite and masses, particularly in the light of the political regime, is outlined.

Key words: political elite, mass, the subjects of power, an object of power, political relations.

ЭЛИТА И МАССА В СИСТЕМЕ СУБЪЕКТ-ОБЪЕКТНЫХ ПОЛИТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД

Мария Курыло

*Львовский национальный университет им. Ивана Франко,
философский факультет, кафедра теории и истории политической науки,*

*ул. Университетская, 1, 79000, Львов, Украина
e-mail: Kurylom@ukr.net*

В статье проанализированы особенности взаимоотношений политической элиты и массы, определены их характеристики в соответствии с научно-теоретическими подходами. Определены критерии субъектности и объектности в политических отношениях элиты и массы, в частности сквозь призму политического режима.

Ключевые слова: политическая элита, масса, субъект власти, объект власти, политические отношения.

УДК 323, 272

СУТНІСТЬ ПОЛІТИЧНИХ РЕВОЛЮЦІЙ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ

Ганна Гиря

*Ужгородський національний університет,
факультет суспільних наук, кафедра політології і державного управління,
вул. Університетська 14, м. Ужгород 88000, Україна
e-mail:hyryaanna@gmail.com*

Розглянуто суперечливі проблеми теорії революції. У порівняльному аспекті охарактеризовано різні підходи до визначення самого поняття “революція”, а також проаналізовано вплив революцій на політичну систему суспільства. Розглянуто причини та цілі революцій у суспільстві з погляду різних дослідників.

Ключові слова: революція, політична революція, соціальна революція.

Поняття “революція” належить до широко використовуваних у науках. З початком Нового часу, зокрема після грандіозних соціально-економічних і політичних потрясінь, пов'язаних з революціями англійською XVII ст., французькою й американською XVIII ст. і революціями XX ст. (зокрема російської та китайської), сам феномен революції потрапив під пильну увагу дослідників.

За минулі сторіччя розуміння сутності цього поняття значно поглибилося. Так, очевидці англійської революції найчастіше обмежувалися фіксацією подій, які відбувалися, не розкриваючи їхніх фундаментальних причин. З плином часу в дослідженнях, присвячених європейським революціям XVII – XVIII ст., почали аналізувати ширший комплекс проблем: формування нового соціального прошарку – буржуазії, що претендує на значущішу роль в економічному та політичному житті країни; протиріччя всередині правлячої еліти, чинники власне економічного характеру.

Однак уже в середині XIX ст. у суспільних науках спостерігаємо гранично розширювальне тлумачення терміна “революція”: археологи зауважували “неолітичну революцію”; описуючи бурхливе зростання англійської економіки, багато дослідників, зокрема К. Маркс і Ф. Енгельс, використовували поняття “промислової революції”. У науковий обіг XX ст. активно ввійшло поняття “науково-технічна революція”.

Отже, що активніше застосовували поняття революції, то менше було визначеності, яка виокремлює його з-поміж інших суспільствознавчих понять, оскільки аналіз феномену революції відмежувався від традиційного соціального контексту.

Феномен революції потребує теоретичного осмислення, яке становить методологічну цінність для політологів, соціологів, істориків та інших дослідників, котрі займаються проблемами соціальних змін. Усе це засвідчує необхідність постійної реінтернації феномену “революції” і перегляду наповнення поняття “революція”. До речі це поняття – одне з найдискусійніших у філософській

літературі. Так, американський соціолог Д. Йордер зазначає: слово “революція” належить до поширених і неправильно використовуваних слів і в спеціальній науковій літературі, й поза нею. Воно отримало безліч значень, і це дає змогу його “легко, мов шкіру хамелеона, пристосовувати до різних поглядів, використовувати у різних цілях” [18, с. 2]. Сам термін “революція” (лат. *revolutio* – рух, кругообіг) запозичений словником суспільствознавців з астрономії. Відомий астроном і мислитель Я. Коперник у 1543 р. написав працю “Про обертання небесних сфер” (“*De revolutionibus orbium coelestium*”). В астрономії, цей термін означав обертальний рух, рух колом небесних тіл. Тобто рух, в основу якого покладено принцип повернення рано чи пізно в ту саму точку, звідки починався рух. Тому, можливо, перша згадка про революцію в політичному житті, згадка про реставрацію (лат. *restauratio* – відновлення) політичного режиму. Наприклад у Франції 1643 р. з’явилась праця Ф. де Греналія про відновлення, у наслідок революції, старої королівської династії в Португалії [1, с. 8–9].

Більшість учених вважають, що термін “революція” застосовують лише до суспільних явищ. Так, М. Тузов подає визначення: “... Під революцією розуміється громадське за природою перетворення, в процесі якого відбувається корінна та радикальна зміна суспільства загалом або окремих його частин, відносно самостійне щодо цілого” [9, с. 11]. Ю. Назаров констатує: «Поняття «революція» належить майже виключно до суспільних наук» [4, с. 52]. Окремі, дослідники визначають революцію дослівно як політичний переворот (приміром, у вигляді політичного перевороту розглядав революцію П. Сорокін).

На думку багатьох науковців, політична революція – це складова частина соціальної революції. Вони виступають проти ототожнення цих понять [7, с. 16; 11, с. 23; 6, с. 65]. Н. Симонія визначає соціальну революцію як епоху громадянського перевороту, а політичну революцію – як приватний момент “цього громадянського перевороту (політичний акт повалення старої влади, знищення старих відносин)” [7, с. 16]. С. Крапивенський також використовує поняття “соціальна революція” у вигляді змісту епохи переходу на нову, прогресивнішу сходинку розвитку. “Тим самим ми відмежовуємося, – стверджує він, – від тих, хто під соціальною революцією має на увазі форму або спосіб переходу ...” [3, с. 315]. З позиції вченого соціальні революції охоплюють переворот в економіці, політиці, культурі, моральний прогрес, ідеологічне та психологічне перероблення суспільства [3, с. 316].

Найвідомішою вважають теорію революції, обґрунтовану К. Марксом. Його погляд стосовно революцій ґрунтується на власній інтерпретації історії людства загалом. Відповідно до його теорії, розвиток суспільства супроводжується періодичними конфліктами класів, що, загострюючись, спричиняють революційні зміни. Класова боротьба породжується нерозв’язними суперечностями, властивими кожному суспільству. Джерело суперечностей приховане в економічних змінах продуктивних сил. У будь-якому відносно стабільному суспільстві існує баланс між економічною структурою, суспільними відносинами і політичною системою. Зі зміною продуктивних сил суперечності зростають, що призводить до відкритого зіткнення класів і, врешті-решт, революції. Основою соціології революції К. Маркса було три принципових концепти: 1) революції зумовлені історичною необхідністю; революційна ситуація – наслідок суперечностей між продуктивними силами та

виробничими відносинами в умовах певного способу виробництва; 2) невід'ємна частина революції – конфлікт між домінуючим соціальним класом і новим, “висхідним”, з уже сформованою класовою свідомістю; 3) революції суттєво змінюють відносини між різними класами, що натомість спричиняє істотні зміни в економічних відносинах, або завершуються переходом від одного способу виробництва до іншого. Теорія революцій К. Маркса стосувалася не лише аналізу умов, котрі призводили до революційних перетворень, а й визначали напрями, які мали сприяти цим перетворенням.

Новітній етап дослідження західними дослідниками проблеми революції розпочався у 20–30 рр. ХХ ст. і пов'язаний із працями П. Сорокіна, Л. Едвардса, Д. Петті, К. Брінтона. В 50–60-х роках сформувалися два основні теоретичних напрями – теорія системного/ціннісного консенсусу (Н. Смелзер, Ч. Джонсон) і агрегативно-психологічний підхід (Дж. Дейвіс, Т. Гьорр). У 70–80 рр. з'явилися теорії модернізації – С. Гантінгтона, ресурсної мобілізації – Ч. Тіллі, елітної революції – Е. Тримбергера та структурний підхід Т. Скочпол.

Теорію П. Сорокіна можна вважати біхевіоралістською, оскільки він зосередився на причинах, котрі “породжують революційні відхилення у поведінці людей” [8, с. 370]. Біхевіоралістська інтерпретація причин революції доповнювалася його тезою, що для революційного вибуху в правлячого режиму має бути недостатньо засобів для придушення виступів знизу. Вагомим чинником учений вважав також виродження управлінської еліти.

У 1938 р. вийшла друком праця К. Брінтона “Анатомія революції”, де було висвітлено основні тези, окреслені у “Природній історії революції”. Дослідник, аналізуючи приклади класичних революцій, виокремив спільну ознаку передреволюційних суспільств – фінансові труднощі уряду. Не менш важливим учений вважає групове відчуття фрустрації, коли економічне невдоволення населення різко загострюється від “усвідомлення того, що їх можливості досягнень успіху у цьому світі незаконно обмежені політичними перетвореннями” [13, р. 34]. У зв'язку з цим відбувається політизація суспільного незадоволення, коли пропаганда перетворюється на потужний засіб, здатен спричинити виступи пригноблених груп і народні бунти, драматичний характер котрих підвищує ймовірність успіху революції. Причому фінансові труднощі знижують неефективність діяльності уряду і, як наслідок, застосування сили унеможлиблюється.

Загалом перше покоління дослідників розробило модель базової інтерпретації феномену революцій, вирізнівши спільні ознаки, етапи і характеристики на засадах аналізу великих революцій (англійської, французької, російської, американської). Їм вдалося аналізувати революції у вигляді переломних моментів історії, але природні теорії революцій не змогли пояснити причини революційних процесів і визначити умови їхньої успішності.

Теоретики напрямку ціннісного консенсусу Н. Смелзер та Ч. Джонсон, попри те, що були представниками одного підходу, мали різні погляди на категорію “політична революція”. Наприклад, Н. Смелзер розглядав революцію у контексті системної теорії суспільства, що передбачала виникнення ціннісно-орієнтованих рухів і мобілізації, а Ч. Джонсон акцентував увагу на вивченні причин виникнення революційної ситуації як такої [5]. У рамках цієї моделі рівновага соціальної системи вважалася ідеальним типом, точкою відліку для визначення революційних змін [16, с.

4]. На думку Ч. Джонсона, всередині соціальної системи спільні цінності й характер функціонального розподілу між її частинами може змінюватися внаслідок зовнішніх імпульсів: впливу імперіалізму; відкриття нових територій; релігійних нововведень; технологічних інновацій. У нормальному стані соціальна система має механізми пристосування до цих імпульсів. Однак тоді, коли ці механізми руйнуються, система виходить зі стану рівноваги, система розбалансовується через кризи соціалізації, нераціональний розподіл ролей усередині соціальної системи, відсутність або зміну конвенційності стосовно встановлених суспільних цілей, відсутності мирних засобів розв'язання конфліктів, що виникли у зв'язку із дисфункцією системи [17, с. 106].

Як стверджував С. Гантінгтон, “революція – це швидка та фундаментальна внутрішня зміна, що досягається насильницьким способом, передбачаючи внутрішню зміну панівних цінностей і міфів суспільства, його політичних інститутів, соціальної структури, керівництва, а також політичної діяльності уряду” [10, с. 270]. На основі цього визначення він виокремив два типи революцій – західний і східний. Західні революції відбуваються внаслідок слабкості традиційних режимів і характеризуються двома фазами: правлінням поміркованих та приходом радикалів, котрі зазвичай спричиняють початок терору. Східний тип революцій відбувається унаслідок вузькості модернізаційних режимів і характеризується слабкістю поміркованих сил [10, с. 278–279]. Науковець вирізняє дві основні передумови будь-якої революції – нездатність політичних інститутів стати коридорами входу в політику для нових соціально-політичних сил та еліт і мобілізація відчужених від політики груп з метою участі у ній.

Для аналізу феномену революцій важливі насамперед погляди Ч. Тіллі. Його підхід до вивчення революції ґрунтований на політичній і мобілізаційній моделях. Політична визначала політику як міжгрупову взаємодію. З погляду вченого, модель складається із таких компонентів: уряду, який контролює засоби примусу відносно населення; претендентів на владу (групи населення, котрі мають ресурси для впливу на уряд); учасники політики – сукупність претендентів, що відносно постійно й успішно висувають вимоги уряду [19, с. 437]. Коли групи вирішують діяти спільно, вони формують коаліцію. У межах політичної моделі саме конфлікт між суспільними групами й усередині них є ключовим поняттям для розуміння революцій. Узагалі політична модель характеризувала поведінку всіх політичних претендентів. Одиначна поведінка претендента, згідно з Ч. Тіллі, пояснюється мобілізаційною моделлю, що складається із шести компонентів: внутрішніх групових інтересів; особливостей внутрішньої організації; рівня мобілізації; рівня владних повноважень; обмежень; можливостей. У рамках цієї моделі масштаб колективної дії обумовлений рівнем мобілізації, масштаби якої визначаються рівнем організації, інтересами, обмеженнями та можливостями визначених груп.

Концепція, запропонована Т. Скочпол, тривалий час домінувала в західній науці. Дослідниця пояснювала виникнення революції поєднанням різноманітних конфліктів за участю держави, еліт і нижніх класів. У межах структурного підходу вона визначила революцію як “стрімке, докорінне перетворення державних і класових структур суспільства.., супроводжуване й почасті здійснюване за допомогою повстань мас, що мають класову основу” [див.: 2, с. 59].

У праці “Революція і перетворення суспільств” (1978) Ш. Ейзенштадт запропонував таку реконструкцію чистої, або справжньої революції. За його визначенням революція – це “найінтенсивніший, насильницький і усвідомлений процес з усіх соціальних рухів”. У справжньої революції простежується “граничне вираження вільної волі й глибоких почуттів, вияв неабияких організаційних здібностей і високорозвиненої ідеології соціального протесту. Особливе значення надається утопічному або визвольному ідеалу, ґрунтованому на символіці рівності, прогресу, свободи та на переконанні, що революції створюють новий і кращий соціальний порядок” [12, с. 44–45].

Коли революція справжня, то вона, згідно за визначенням, не може бути вираженням суто тимчасових фрустрацій або маргінальних порушень. Вважається, що передумовами справжньої революції є “фундаментальні соціальні аномалії або кричущі вияви несправедливості, з'єднання боротьби між елітами з ширшими і глибшими соціальними чинниками, подібними до класової боротьби, соціальних зрушень, залучення в соціальний рух великих (особливо знову виникаючих) суспільних груп та їхня політична організація” [12, с. 44–45].

За результатами справжньої революції вирізняється, за Ш. Ейзенштадтом, п'ятьма головними особливостями:

1. Насильницькою переменою існуючого політичного режиму, основ його легітимності й символіки.

2. Заміною недієздатної політичної еліти або правлячого класу іншими соціальними групами.

3. Далекосяжними змінами у всіх найважливіших інституційних сферах, передусім в економіці й класових відносинах; змінами, котрі спрямовані на модернізацію більшості аспектів соціального життя, економічний розвиток, індустріалізацію, централізацію та розширення кола осіб, які беруть участь у політичному процесі.

4. Радикальним розривом з минулим (хоча А. Токвіль зауважує на умовність цього розриву).

5. Здійснення не лише інституційних та організаційних перетворень, а й внесення змін до моральності та виховання, які революція створює або породжує, виховання нової людини на підставі своїх вкрай ідеологізованих, міленаристських уявлень.

Учений Дж. Голдстоун критикував попередніх дослідників революцій за недооцінку конфліктів усередині еліти та міжкласових коаліцій і стверджував, що сьогодні три покоління революційних теорій віджили свій вік і назріла необхідність у новому, четвертому поколінні теорії революції. Він переосмислив поняття “революція”, уникаючи соціальної інтерпретації феномену, і трактував революцію у вигляді нейтрального явища, якому властиве примусове усунення форми правління, що супроводжується реконсолідацією влади новими групами, котрі реалізують управління через нові політичні інститути; це – з одного боку. З іншого – Дж. Голдстоун виступав за збереження принципу потенційної автономії держави, розмежовуючи процеси державного розпаду (*state breakdown*), і майбутньої боротьби за владу та державної реконструкції. Дослідник констатував: кожен із цих процесів частково незалежний і потребує конкретного каузального аналізу [14, с. 37]. Він виокремив три основні джерела революції: 1) проблеми з фінансуванням та

виснаження ресурсів у державі, що передбачає зменшення ресурсів відносно державних видатків і зобов'язань та стосовно ресурсів потенційних внутрішніх і зовнішніх суперників; 2) відчуження і конфлікт усередині самої еліти – наявності осіб, котрі мають вагомий вплив, обіймаючи ключові посади у державних структурах, що передбачає наявність протидії існуючому політичному курсу, створення коаліції та висування вимог системних реформ; високий потенціал мобілізації серед населення, який виявляється у прагненнях груп населення покращити власні соціальні й статусні позиції за допомогою актів прямих політичних дій [15, с. 38–40].

Отже, всі революціологічні концепції виникають із того або іншого бачення причин, цілей, неодмінних параметрів революції. Дотримуючись аналізу змісту цих аспектів серед революціологічної літератури, вважалося за необхідне вирізнити найпоширеніші й “працюючі”, тобто продуктивні напрями у революціології.

Список використаної літератури

1. *Бобіна О.* Про витоки революції / О. Бобіна // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – 2008. – Вип. 13. – С. 88–93.
2. *Голдстоун Д.* К теории революции четвертого поколения / Д. Голдстоун // Логос. – 2006. – №5 (56). – С.58–103.
3. *Крапивенский С. Э.* Социальная философия / С.Э. Крапивенский. – М. : Гуманитар. изд. центр “Владос”, 1998. – 416 с.
4. *Назаров Ю. Н.* Революция (социально-философское исследование) / Ю. Н. Назаров. – Шуя : Изд-во «Вестъ»; ГОУ ВПО «ШГПУ», 2006. – 301 с.
5. *Никифоров А.* Революция и ее причины: ответы и новые вопросы / А. Никифоров // Политэкс. – 2008. – Т. 4. – № 2. – С. 80–98.
6. *Олех Л. Г.* Цивилизация и революция / Л. Г. Олех. – Новосибирск : Наук. Сибир. отделение, 1989. – 192 с.
7. *Симония Н. А.* Страны Востока : пути развития / Н. А. Симония. – М. : Наука, 1975. – 383 с.
8. *Сорокин П.* Человек. Цивилизация. Общество / П. Сорокин. – М. : Политиздат, 1992. – 543 с.
9. *Тузов М. Л.* Революция и история (методологический аспект) / М. Л. Тузов. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1991. – 156 с.
10. *Хантингтон С.* Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон. – М. : Прогресс-традиция, 2004. – 480 с.
11. *Черненко С. Н.* Теория социальной революции : методол. аспект / С. Н. Черненко. – М. : Изд-во УДН, 1990. – 321 с.
12. *Эйзенштадт Ш.* Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций / Ш. Эйзенштадт. – М. : Аспект-пресс, 1999. – 416 с.
13. *Brinton C.* The Anatomy of Revolution. Revised and expanded/ ed. C.Brinton. – New York. : Vintage, 1965. – 310 p.
14. *Goldstone J.* An analytical framework/ J.Goldstone// Revolutions of the late twentieth century. – Boulder : Westview Press, 1991. – 37–51 p.

15. *Goldstone J.* Revolution and rebellion in the early Modern World/ J. Goldstone. – Berkeley : University of California press, 1991. – 600 p.
16. *Johnson C.* Revolution and the Social System / C. Johnson. – Stanford : Stanford University, 1964. – 68 p.
17. *Johnson C.* Revolutionary Change/C. Johnson. – Boston : Little, Brown, 1966. – 191 p.
18. *The Sociology of Revolution.* – Chicago, 1973. – 213 p.
19. *Tilly C.* Does Modernization Breed Revolution?/C. Tilly // *Comparative Politics.* – 1973. – № 3 (5). – 425–447 p.

Стаття надійшла до редколегії 15.04.2014

Прийнята до друку 10.05.2014

ESSENCE POLITICAL REVOLUTIONS: CONCEPTUAL APPROACHES

Anna Hyra

*Uzhgorod National University,
Faculty of Social Sciences, Department of Political Science and Public Administration,
Str. 14 University, Uzhgorod 88000, Ukraine
e-mail: hyraanna@gmail.com*

This study discusses the various aspects of the definitive definition of "revolution" and its semantic meaning and interpretation. Analyzed as modes of understanding the causes and goals of revolution in the society in terms of the leading scholars of the past and present, who have developed the key problems of social theory.

Key words and phrases: revolution; political revolution; social revolution.

СУТЬ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕВОЛЮЦИЙ: КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ПОДХОДЫ

Анна Гиря

*Ужгородский национальный университет,
факультет общественных наук, кафедра политологии и государственного
управления, ул. Университетская 14, г. Ужгород 88000, Украина
e - mail: hyraanna@gmail.com*

Рассмотрены противоречивые проблемы теории революции. В сравнительном аспекте охарактеризованы различные подходы к определению самого понятия "революция", а также проанализировано влияние революций на политическую систему общества. Рассмотрены причины и цели революций в обществе с точки зрения различных исследователей.

Ключевые слова: революция, политическая революция, социальная революция.

Правила для авторів

1. Для публікації в журналі “Вісник ЛНУ. Серія: Філософсько-політологічні студії” редколегія приймає раніше неопубліковані статті з філософії, політології обсягом 0,5 д. а. (20–20,5 тис. знаків).
2. До статті потрібно додати рекомендацію кафедри, на якій виконано роботу; для аспірантів та асистентів – рецензію кандидата чи доктора наук, а також повну інформацію про автора та електронну пошту.
3. Виклад тексту має бути чітким, лаконічним, без зайвих історичних екскурсів та загальновідомих положень і повторень. Автори несуть відповідальність за точність викладених фактів, цитат, статистичних даних, назв і власних імен.
4. Стаття подається українською мовою в електронному варіанті на 3,5* дискеті (або електронною поштою), а також її роздрукований варіант у двох примірниках. Сторінки пронумерувати олівцем у верхньому правому куті. Формат паперу А4, поля з усіх боків – 2 см.
5. Текст набирати шрифтом Times New Roman (10 pt) довільної версії з одинарним міжрядковим інтервалом.
6. Стаття обов’язково має мати паспорт окремим файлом (зразок додається, див. наступну сторінку).

Вимоги ДАК України

Наукова стаття має включати: постановку проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв’язання цієї проблеми і на які спирається автор, виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується означена стаття; формулювання мети статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки дослідження і перспективи подальшої розвідки в цьому напрямку.

Оформлення статті

15. На першій сторінці у лівому верхньому куті вказується шифр УДК.
 16. По центру (через один інтервал) великими потовщеними літерами – назва статті, нижче – потовщеними літерами ім’я та прізвище автора, далі курсивом – назва організації, в якій виконана робота з повною адресою та електронною поштою. Цю ж інформацію треба подати в кінці статті після списку літератури англійською мовою.
 17. Анотацію треба подати двома мовами: українською на початку, відразу після адреси, і англійською – в кінці статті, теж після адреси. Англійський варіант анотації має відповідати за змістом українському. Анотація має якомога повніше розкривати зміст статті. Після анотації подаються ключові слова (4–
-

7 понять) українською та англійською мовами. Обсяг анотації разом із ключовими словами – 400–450 знаків.

18. Список літератури подається за абеткою в кінці статті. Посилання на літературне джерело у тексті оформляється в квадратних дужках, де вказується номер у списку та сторінка – [5, с. 101].
19. Бібліографія оформляється згідно з вимогами ДАКу: прізвище та ініціали авторів, назва праці, місце видання (або ставити Б.м. – без місця видання), видавництво (або Б.в. – без видавництва), рік, кількість сторінок для монографій і статей. Зарубіжна література подається мовою оригіналу.

Редколегія відхиляє статті, які оформлені з порушенням цих правил, а також не повертає рукописи авторам.

Редагування статей здійснюється із залученням коштів авторів.

Паспорт до статті українською, російською та англійською мовами (12 шрифт)

1. У запропонований зразок вставити дані своєї статті та оформити його окремим файлом (прізвище-джерело)
2. У готовому паспорті пояснення у круглих дужках стерти!

ЗРАЗОК

Z

11. укр.

12. Рыжак Л. В. (автор)

14. Самодостатня особа як ідеал постнекласичної моделі освіти (назва статті)

15. 44-58 (сторінки статті) **Увага! Цей рядок залишити пустим.**

16. 12 (список використаної літератури)

17. Розглянуто трансформацію світоглядно-ціннісних засад освіти та утвердження постнекласичної парадигми її розвитку. Досліджено феномен самодостатньої особи, яка найповніше відповідає запитам інформаційного суспільства в умовах глобалізаційної інтеграції. З'ясовано, що концептуальні відмінності в інтерпретації ідеалу самодостатньої особи, зумовлені плюралізмом філософсько-методологічних підходів.(анотація)

18. Самодостатня особа, постнекласична парадигма, інноваційна освіта, філософія конструктивізму, комунікативна філософія. (ключові слова)

19. 13:37.3+17.1 (УДК)

21. Рыжак Л.В.

23. Самодостаточная личность как идеал постнеклассической модели образования

24. Рассмотрено трансформацию мировоззренчески-ценностных оснований образования и конституирование постнеклассической парадигмы его развития. Исследовано феномен самодостаточной личности, которая наиболее полно соответствует запросам информационного общества в условиях глобализационной интеграции. Установлено, что концептуальные отличия в интерпретации идеала

самодостаточной личности обусловлены плюрализмом философско-методологических подходов.

25. Самодостаточная личность, постнеклассическая парадигма, инновационное образование, философия конструктивизма, коммуникативная философия

41. Ryzhak L. V.

43. A Self-sufficient Person as an Ideal of the post-nonclassical model of education

44. A transformation of the world-valuable principles of education and confirmation of the post-nonclassical model (paradigm) of its development are considered. A phenomenon of a self-sufficient person which, to the most extent, corresponds to the requests of the informative society in the conditions of a global integration is investigated. It is found out in the interpretation of the ideal of a self-sufficient person, conditioned by a pluralism of a philosophical-methodological approaches.

45. A self-sufficient person, a post-nonclassical paradigm, innovational education, philosophy of constructivism, communicative philosophy.
